

ПАЁМИ ДОНИШКАДАИ ТИББӢ- ИҶТИМОИИ ТОҶИКИСТОН

ВЕСТНИК МЕДИКО-СОЦИАЛЬНОГО ИНСТИТУТА ТАДЖИКИСТАНА
HERALD OF THE MEDICAL AND SOCIAL INSTITUTE OF TAJIKISTAN

№1 (2)
Душанбе - 2022

**ПАЁМИ ДОНИШКАДАИ ТИББӢ-ИҶТИМОИИ
ТОҶИКИСТОН**

**ВЕСТНИК МЕДИКО-СОЦИАЛЬНОГО ИНСТИТУТА
ТАДЖИКИСТАНА**

**HERALD OF THE MEDICAL AND SOCIAL INSTITUTE OF
TAJIKISTAN**

Научно-практический журнал

Выходит один раз в 3 месяца

Основан в 2021 г.

1 (2) 2022

Сармуҳаррир: А. Ахмедов – д.и.т., профессор, узви вобастаи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

Муовини сармуҳаррир: Икромов Т.Ш. – д.и.т.

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ

Ибодов Ҳ.И. – д.и.т., профессор, академики Академияи илмҳои тиббӣ-техникии Федератсияи Россия

Мирочов Ғ.Қ. – д.и.т., профессор, академики Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

Мирзоева З.А. – д.и.т., профессор

Муродов А.М. – д.и.т., профессор, академики Академияи илмҳои тиббӣ-техникии Федератсияи Россия

Одинаев Ф.И. – д.и.т., профессор, узви хориҷии Академияи илмҳои Россия

Пулотов К.Ҷ. – н.и.т.

Расулов У.Р. – д.и.т., профессор

Рофиев Р.Р. – н.и.т., профессор, котиби масъул

Главный редактор: А. Ахмедов – д.м.н., профессор, член-корр. Национальной академии наук Таджикистана

Заместитель главного редактора: Икромов Т.Ш. - д.м.н.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Ибодов Х. – д.м.н., профессор, академик Медико-технической академии наук Российской Федерации

Мироджов Г.Қ. – д.м.н., профессор, академик Национальной академии наук Таджикистана

Мирзоева З.А. – д.м.н., профессор

Муратов А.М. – д.м.н., профессор, академик Академии медико-технических наук Российской Федерации

Одинаев Ф.И. – д.м.н., профессор иностранный член Российской академии медицинских наук

Пулатов К.Дж. – к.м.н.

Расулов У.Р. – д.м.н., профессор

Рофиев Р.Р. – к.м.н., профессор, ответственный секретарь

ДУШАНБЕ

**ПАЁМИ
ДОНИШКА-
ДАИ ТИББӢ-
ИЧТИМОИИ
ТОЧИКИСТОН**

**Маҷаллаи
илмӣ-амалии
тиббӣ**

**Ҳар се моҳ чоп
мешавад**

**Соли таъсисаш –
2021**

**Наشريяи МТҒ
“Донишкадаи
тиббӣ-ичтимоии
Тоҷикистон”**

**Маҷалла
дар Вазора-
ти фарҳанги
Ҷумҳурии
Тоҷикистон
таҳти №197/ИҶ-
97 аз 20 майи
соли 2021 ба қайд
гирифта шудааст.**

Подписано в пе-
чать 27.05.2022. Фор-
мат 60x84¹/₈. Бума-
га офсетная. Печать
офсетная. Гарнитура
Times New Roman.
Усл. печ. л. 13,0. Ти-
раж 100 экз. Заказ
№15.

ООО «Сифат-Офсет»
г. Душанбе, улица
Гастелло 6 пр.,
дом 9.

ШҶҶРОИ ТАҲРИРИЯ

Аҳмадов С.М. – д.и.т., профессор, узви вобастаи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон.

Ғоибзода А.Ҷ. – д.и.т., профессор, узви вобастаи АМИТ.

Юсуфӣ С.Ҷ. – д.и.ф., профессор, узви пайвастаи АМИТ.

Муҳиддин Н.Д. – д.и.т.

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Аҳмадов С.М. – д.м.н., профессор, член-корр. Национальной ака-
демии наук Таджикистана.

Ғоибзода А.Дж. – д.м.н., профессор, член-корр. НАНТ.

Юсуфи С.Дж. – д.м.н., профессор, академик НАНТ.

Муҳиддин Н.Д. – д.м.н.

Қисман ё пурра нашр кардани маводи дар маҷалла нашршуда танҳо бо иҷозати хаттии идораи маҷалла раво дида мешавад.

Идораи маҷалла масъулияти муҳтавои маводи таблиғотиро ба уҳда намегирад.

Нуқтаи назари муаллифон метавонад, ки муҳолифи назари идораи маҷалла бошад.

НИШОНИИ МАҶАЛЛА

734042, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
кӯчаи Клара Сеткина – 2,

Тел: +992 933 75 10 75

E-mail: dtit082020@mail.com

Мудири редакция Муродова М.М.

© МТҒ “Донишкадаи тиббӣ-ичтимоии Тоҷикистон”, 2022.

М У Н Д А Р И Ч А

Бобохочаева М.О., Ахмедов А. Пай дар пайии хизматрасонӣ ва сатҳи беморшавии аввалияи ҷавонон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	5
Мир Око Хурами Валади Мухаммад Хурам, Ахмедов А. Сохтори хусусии нигоҳдории тандурустӣ дар хадамоти тиббии шахри Кобул ва рушди ояндаи он.....	11
Орипова Р.Ш. Хусусиятҳои лабораторӣ ва клиникӣ занҳои ҳомилаи дорои фарбеҳӣ	19
Пулотов К.Ҷ., Шарипов К.Н., Алиева А.Ҷ. Ҳодисаи камвохурандаи трихобезоарҳои азими меъда дар кудакон	28
Рофиева Х.Ш., Бобоева М.С., Давлатова М., Камолов А.Ҷ., Махмадов Ҳ. Тағйироти гемодинамикаи дохили дил дар занони гирифтори инфаркти шадиди миокард дар давраи климактерӣ аз рӯи натиҷаҳои муоинаи эхокардиографӣ	32
Азимов Ғ.Ҷ., Гаибов А.Ғ., Талабов О.Д., Раҳмоналиев О.Б., Нушервони Б.Ҳ. Вазъати санитарии мавзӯҳои обии Тоҷикистон ва баъзе тадбирҳо барои беҳтар намудани он.....	39
Алимардонов Б. Мушкилоти таъминоти барқ дар ноҳияҳои қуҳии Тоҷикистон.....	44
Каримова М.М. Нақши китобхонаи МТҒ “Донишкадаи тиббӣ-иҷтимоии Тоҷикистон” дар пешбурди раванди таълим ва фазои иттилоотӣ.....	52
Оқилзода И.Н. Вазифаи иҷтимоии Ҷумҳурии Тоҷикистон	57
Холов М.Ш., Сайфуллоева М.Х., Лангер П., Холикова М.Ҷ., Сафаров С. Палладиум-катализатории бухвалд-хартвиг барои 8-хлоро-2-метил-бензо [4,5] тиазол [3,2-а] пиримидин – 4 – он	61

ОГЛАВЛЕНИЕ

Бобоходжаева М.О., Ахмедов А. Преемственность предоставления услуг и уровень первичной заболеваемости молодёжи в Республике Таджикистан

Мир Око Хурами Валади Мухаммад Хурам, Ахмедов А. Частный сектор здравоохранения города Кабула и перспективы его развития.

Орипова Р.Ш. Лабораторная и клиническая характеристика беременных женщин с ожирением.

Пулотов К.Дж., Шарипов К.Н., Алиева А.Дж. Редкий случай выявления гигантских трихобезоаров желудка у детей.

Рофиева Х.Ш., Бобоева М.С., Давлатова М.Р., Камолов А.Дж., Махмадов Х.Н. Изменения внутриседечной гемодинамики сердца у женщин с острым инфарктом миокарда в климактерическом периоде по результатам эхокардиографического исследования.

Азимов Г.Дж., Гаиров А.Г., Талабов О.Д., Рахмоналиев О.Б., Нусервони Б.Х. Санитарное состояние водных объектов Таджикистана и некоторые меры по ее улучшению

Алимардонов Б.М. Проблемы энергообеспечения горных районов Таджикистана

Каримова М.М. Роль библиотеки НОУ “Медико-социального института Таджикистана” в учебном процессе и информационном пространстве.

Окилзода И.Н. Социальная функция Республики Таджикистан

Холов М.Ш., Сайфуллоева М.Х., Лангер П., Халикова М.Дж., Сафаров С.Ш. Катализируемая палладием кросс-сочетания бухвальд-хартвига для 8-хлора-2-метил-бензо [4,5] тиазоло [3,2- а] пиримидин-4-она

CONTENS

5 **Bobokhojaeva M.O., Ahmedov A.** Continuity of service provision and primary incidence rate of youth in the Republic of Tajikistan

11 **Mir Aqa Khorami S/F Mohammad Khoram, Akhmadov A.** Private health sector Kabul and prospects for its development.

19 **Oripova R.Sh.** Laboratory and clinical characteristics of pregnant women with obesity

28 **Pulotov K.J., Sharipov K.N., Alieva A.J.** A rare case of detection of giant stomach trichobezoars in children.

32 **Rofieva H.Ch., Boboeva M.S., Davlatova M.R., Kamolov A.J., Mahmadv H.N.** Wink introkardias hemodynamics of the heart in women with acute myocardial infarct in the climacteric period.

39 **Azimov G.J., Gaibov A.G., Talabov O., Rakhmonaliev O.B., Nushervoni B.Kh.** Sanitary condition of water bodies of Tajikistan and some measures for it s improvement

44 **Alimardonov B.M.** Problems of energy supply in the mountain areas of Tajikistan

52 **Karimova M.M.** The role of the library of NEI “Medical – social institute Tajikistan” in promoting the educational process and information space

57 **Oqilzoda I.N.** Social function republic of Tajikistan

61 **Kholov M.Sh., Saifulloeva M.H., Langer P., Khalikova M.J., Safarov S.Sh.** Palladium-catalyzed buchwald- hartwig cross-coupling for 8-chloro-2 metil-benzo[4,5] tiazolo[3,2-a] pyrimidin 4- one

УДК 614.1 (470.64)

М.О. Бобохочаева¹, А. Ахмедов²

ПАЙ ДАР ПАЙИИ ХИЗМАТРАСОНӢ ВА САТӢИ БЕМОРИШАВИИ АВВАЛИЯИ ҶАВОНОН ДАР ҶУМӢУРИИ ТОҶИКИСТОН

¹ МД «Пажӯҳишгоҳи илмӣ-таҳқиқотии акушерӣ, гинекологӣ ва перинатологии Тоҷикистон»

² МТҒ «Донишқадаи тиббӣ-иҷтимоии Тоҷикистон»

Бобохочаева Масуда Облоқуловна – н.и.т. корманди илмии МД «Пажӯҳишгоҳи илмӣ-таҳқиқотии акушерӣ, гинекологӣ ва перинатологии Тоҷикистон». E-mail: masuda10@mail.ru; тел: 501 80 80 66.

Мақсади омӯзиши. Таҳлили омӯзиши пай дар пайи хизматрасонӣ дар муассисаҳои кӯмаки аввалияи тиббӣ-санитарӣ ва сатҳи беморишавии аввалияи ҷавонон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Мавод ва усулҳои омӯзиши. Маълумоти Маркази ҷумҳуриявии омили тиббӣ ва иттилоотӣ Вазорати тандурустӣ ва ҳифзи иҷтимоии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳисоботи Марказҳои ҷумҳуриявӣ, вилоятӣ ва ноҳиявӣ солими репродуктивӣ, Маркази ҷумҳуриявӣ пешгирӣ ва мубориза бо ВНМО, ҳисоботи шуъбаҳои машваратии тиббии ҷавонон, маълумоти сабти корти инфиродии беморони ба дармонгоҳ муроҷиат карда (шакли 025/к - корти инфиродии беморзани аз контрацептивҳо истифода карда, шакли 112/у - корти сабти инфиродии бемор), инчунин рӯйхати саволномаи аз ҷониби муаллифон таҳия гардида.

Теъдоди беморишавии аввалия ба ҳар 1000 нафар аҳоли ҳисоб карда шуда аст: (шумораи беморишавии аввалия = шумораи муроҷиати аввалия оид ба беморишавии дар соли раван таъхис гардида | шумораи миёнаи солони аҳоли: 1000).

Натиҷаи омӯзиши ва баррасии онҳо. Натиҷаҳои таҳлили омӯзиши гузаронидашуда нишон дод, ки сатҳи миёнаи беморишавии умумии аввалия дар солҳои 2018-2019 дар байни ҷавонони синну соли 15-30 солаи Ҷумҳурии Тоҷикистон 638‰ (дар байни ҷавонписарон 778,2‰ ва ҷавондухтарон 4392,5‰)-ро таъкил додааст.

Хулоса. Системаи танзимгардидаи равансозии дардмандон пай дар пайи хизматрасонии зарурии пешгирӣ, таъхисию таъбатиро ба ҷавонон таъмин намуда, ба ин васила дастрасӣ, дастури далелнок ва самаранокӣ иқтисодии онҳоро баланд мебардорад.

Калимаҳои калидӣ: системаи пай дар пайи муроҷиат, ҷавонон, беморишавии аввалия, шуъбаҳои тиббӣ-машваратии ҷавонон.

М.О. Bobokhojaeva¹, A. Ahmedov²

CONTINUITY OF SERVICE PROVISION AND PRIMARY INCIDENCE RATE OF YOUTH IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

¹ State Institution “Research Institute of Obstetrics, Gynecology and Perinatology of the Republic of Tajikistan»

² NEI “Medical - Social Institute of Tajikistan”.

Aim. To study the continuity of the provision of services in PHC facilities and the level of primary morbidity among young people in the Republic of Tajikistan.

Material and methods. Analyzed the data of the Republican Center for Medical Statistics and Information of the Ministry of Health and Social Development; reports of the Republican, regional and district centers

of reproductive health; Republican Center for the Prevention and Control of AIDS; reports of the Youth Medical Advisory Department; data from outpatient records (form 025 / k - an individual card of a patient using contraceptives; form 112 / y - an individual patient record), as well as an analysis of the questionnaires developed by us.

The rate of primary morbidity was calculated per 1000 people of the population: Level of primary morbidity = Number of first visits for diseases newly diagnosed this year / Average annual population * 1000.

Results. Average level of general primary morbidity in 2018-2019 amounted to 638‰ among the youth of the Republic of Tajikistan aged 15 to 30 years, while this indicator among boys was 778.2‰, and among girls - 4392.5‰.

Conclusions. A well-functioning system of referrals ensures the continuity of the provision of the necessary preventive and treatment-diagnostic services to young people, thereby increasing their availability, evidence-based prescriptions and providing an economic effect.

Keywords: referral system, youth, primary morbidity, Youth medical advisory departments.

Муҳимият. Дар байни шаклҳои гуногуни беморҳои аз рӯи мурочиати аҳоли барои гирифтани кӯмаки тиббӣ мурочиат намуда, беморишавии аввалияи ин ва ё он гурӯҳи синну соли муайяни аҳоли дар бораи сатҳи сифати солимии аҳоли маълумот дода, барои таҳияи барномаҳои мақсадноки солимии онҳо мусоидат мекунад [1, 3].

Ҳолат ва рушди ҷомеа аз бисёр ҷиҳат аз сатҳи саломатии ҷавонон вобаста буда ба саломатии миллат таъсири назаррас расонида, нури фарҳангӣ, зеҳнӣ, истехсолӣ ва репродуктивии онро муайян мекунад [5, 7].

Баррасии Барномаи миллии рушди тибби оилавӣ дар Тоҷикистон барои солҳои 2011-2015, ки аз ҷониби коршиносони қисмати Аврупои Ташкилоти Умумичаҳонии Тандурустӣ гузаронида шудааст, нишон дод, ки дар натиҷаи муносибати ҷамаҷониба ва ҳамгиршуда ба тавонмандсозии аҳоли тавассути иттилооти тиббӣ, дар сатҳи хизматрасонии муассисаҳои КАТС якбора зиёд шуд [8]. Баланд шудани сатҳи муомилот дар минтақаҳои кишвар дар нишондиҳандаҳои беморшавии аввалия, махсусан дар байни ҷавонон зоҳир гардид.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар марҳилаи имрӯза татбиқи ҷамаҷонибаи барномаҳои ҷавонон оид ба тамоюли иҷтимоии онҳо, дастгирии саломатӣ ва неқӯаҳволии насли наврас таъмин карда мешавад, вале масъалаи мониторинги дастрасии ҷавонони дорои рафтори беҳатар ва хатарнок ба кӯмаки тиббӣ иҷтимоӣ нодида гирифта мешавад [2, 6, 7].

Ҷудо намудани самтҳои афзалиятнок ва маблағгузори мақсаднок дар марҳилаи кунунӣ тағйироти мусбӣ дар вазъи тиббӣ демографиро таъмин намуд, вале ҳоло ҳам сатҳи баланди фавт ва динамикаи манфии вазъи саломатии насли наврас боқӣ мондааст, ки ин зарурати қабули қарорҳои дахлдори ташкилӣ дар асоси баҳодиҳии ҷамаҷонибаи саломатии кӯдакон ва наврасон тақозо менамояд.

Мақсади омӯзиш. Таҳлили омӯзиши хизматрасонии пай дар пай дар муассисаҳои кӯмаки аввалияи тиббӣ-санитарӣ ва сатҳи беморшавии аввалияи ҷавонон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Мавод ва усулҳои омӯзиш. Омӯзишҳо дар заминаи кафедраи акушерӣ ва гинекологӣ Муассисаи давлатии таълимии «Донишқадаи таҳсилоти баъдидипломии кормандони соҳаи тандурустии Ҷумҳурии Тоҷикистон» барои давраи солҳои 2013 – 2019 фаро гирифта шудааст. Маводҳои омӯзиши дар асоси маълумотҳои: Маркази ҷумҳуриявии омили тиббӣ ва иттилооти Вазорати тандурустӣ ва ҳифзи иҷтимоии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон; маълумотномаҳои ҷамъбасти ҳисоботи солонаи Марказҳои солимии репродуктивии ҷумҳуриявӣ, вилоятӣ ва ноҳиявӣ; Маркази ҷумҳуриявии пешгирӣ ва мубориза бо ВНМО; Маркази ҷумҳуриявии ҳифзи аҳоли аз бемории сил; ҳисоботи шӯъбаҳои машваратии тиббии ҷавонон, маълумоти сабти корти инфиродии беморзанони ба дармонгоҳ мурочиаткардаи аз маводҳои контрацептивӣ истифода намуда, шакли 025/к – корти инфӣ-

родии беморзан ва шакли 112/у - корти сабти инфиродии бемор, инчунин рӯйхати саволномаи аз ҷониби муаллифон таҳия шуда.

Объекти тадқиқот ҷавонони аз 15 то 30 сола, ки солҳои 2018 - 2019 ба шуъбаҳои машваратии тиббии ҷавонон мурочиаткарда мебошанд.

Мавзӯи тадқиқот иборат аст аз: сатҳ ва сохтори беморшавии соматикӣ, беморшавии узвҳои системаи репродуктивӣ ва паҳншавии сироятҳои бо роҳи алоқаи ҷинсӣ гузаранда.

Бо мақсади баҳодиҳии вазъи саломатии репродуктивӣ тибқи методҳои муоинаи умумии клиникӣ, гинекологӣ, лабораторӣ, ултрасадоӣ ва инструменталӣ гузаронида шуд.

Қоркарди омории натиҷаҳои бадастомада бо истифода аз асбобҳои стандартӣ таҳлили ба маҷмӯи ExcelStatistika 5.0 дохилшуда, аз ҷумла усулҳои классикии омори тавсифӣ (қиматҳои миёнаи нишондиҳандаҳо (М) ва ҳатои стандартӣ аҳамияти миёна (m) ҳисоб карда шуданд. муқоисаи характеристикаҳои статистикӣ ба даст овардашуда бо ҳамдигар аз руи меъёри Студент гузаронида шудааст.

Натиҷаҳои омӯзиш ва муҳокимаи онҳо. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон шумораи ҷавонон (гурӯҳҳои синну соли аз 15 то 30-сола) 2552 ҳазор нафарро ташкил медиҳад, ки он қариб 30,0 фоизи шумораи умумии аҳолии ҷумҳуриро ташкил медиҳад, ки 1255 ҳазор нафари онҳо духтарон ва 1297 нафари дигарашонро писарон ташкил медиҳанд [4].

Дар маҷмӯъ дар тӯли ду сол (2018-2019) дар тамоми минтақаҳои Тоҷикистон 58103 нафар ба шуъбаҳои машваратии тиббии ҷавонон мурочиат кардаанд, ки 18070 нафари онҳо (31,1%) писарон ва 40033 нафари дигарашон (68,9%) духтарон мебошанд.

Гирандагони асосии хизматрасониҳо дар бахши солимии репродуктивӣ ва алоқаи ҷинсӣ инҳо мебошанд:

- ҷавонони муташаккил - донишҷӯёни мактабҳои олий, коллеҷҳо, мактаббачагон — 80,5 фоиз;
- қормандони хизмати шаҳвонӣ (КХШ) - 6,6%;
- муҳочирони меҳнатӣ - 12,2%;

– истеъмолкунандагони маводи муҳаддири тазриқӣ - 0,63%

– мардон, ки бо мардон алоқаи ҷинсӣ доранд - 0,07%.

Таркиби синну соли пурсидашудагон: қисми асосиро ашхоси 25-30 сола (68,6%), гурӯҳи синну соли 20-24 сола 28,0 фоиз ва одамони 15-19 сола 3,4 фоизро ташкил додаанд.

Вазъи иҷтимоии пурсидашудагоне, ки бо хизматрасониҳо фаро гирифта шудаанд: аксарияти мутлақи онҳо ҷавонони муташаккил (донишҷӯёни мактабҳои олий, коллеҷҳо, мактаббачагон) - 54,4%, қоргарон – 17,3%, хизматчиён – 13,0%, бекорон – 8,1% ва занони хонашин – 7,2% онҳоро ташкил медиҳанд.

Аз пурсидашудагоне, ки мурочиат кардаанд, 42,0% маълумоти миёна, 31,3% маълумоти олии ноқурра, 20,6% маълумоти ибтидоӣ дошта, 6,1% онҳо тамоман маълумот надоранд.

Вазъи никоҳ: қисми зиёди пурсидашудагон (60,4%) муҷаррад буда, 25,9% дигарашон расман издивоҷ ва 13,7% дар издивоҷи ғайрирасмӣ буданд.

Аз ҷавононе, ки ба шуъбаҳои машваратии тиббии ҷавонон мурочиат кардаанд, дар 55,1 фоизи ҳолат дар байни писарон ва 44,9 фоизи ҳолат дар байни духтарон, яъне дар ҳар як дуйум мурочиаткунанда ин ва ё он патологияи соматикӣ доштанд; дар 71,4 фоизи писарбачагон ва 28,6 фоизи духтарон бо ду ва зиёда аз он ба беморихо гирифтдор шудаанд, ки ин ҳолат, албатта ба сифати ҳаёти ҷавонон таъсири манфӣ расонида, барои дар оянда татбиқ намудани вазифаи репродуктивии онҳо заминан номусоид ба вучуд меоварад.

Панҷ беморихо маъмултарини дар байни ҷавонон паҳншуда беморихо системаи таносул (35,3%), беморихо системаи эндокринӣ (24,1%), камхунӣ (17,6%), гельминтӣ (14,4%) ва беморихо системаи ҳозима (10,2%) мебошанд.

Аз 40033 нафар духтароне, ки ба марказҳои машваратии тиббии ҷавонон мурочиат кардаанд, дар 13790 нафарашон ё 34,4 фоизи мурочиаткунандагон беморихо гуногуни узвҳои системаи репродуктивӣ ошкор карда

шудаанд. Дар байни 17570 нафар ҷавононе, ки дар ҳамин давра мурочиат кардаанд, дар 911 нафар ё худ 5,18 Ҷоиз бемориҳои узвҳои репродуктиви ошқор карда шудаанд. Тафовут дар ошқор кардани бемориҳои узвҳои репродуктивӣ дар байни писарону духтарон, ба андешаи мо, аз як тараф ба стигматизатсияи писарон алоқаманд бошад, пас аз тарафи дигар, дар ҳолати пайдо гардидани мушкили узвҳои таносулӣ, ҷавонон ба Маркази урология, Маркази бемориҳои пӯст ва зӯҳравӣ ва ё ба клиникаҳои хусусӣ, бе нишон додани суроға ва ном мурочиат мекунад, иборат мебошад. Ин ҳолат аз мавҷудияти монеаҳо дар роҳи дастрасии ҷавонон ба марказҳои машваратии тиббии ҷавонон ва зарурати назорати дастрасии онҳо ба ҳадамоти тиббӣю иҷтимоӣ шаҳодат медиҳад.

Бояд гуфт, ки ба сохтори бемориҳои таҳлилгардида бемориҳои, ки ба аломатҳои мушоҳидашуда асос ёфтаанд, низ дохил карда шудаанд, ки аниқ кардани онҳо ташҳиси минбаъдaro тақозо мекунад.

Дар байни ҷавононе, ки ба марказҳои машваратии тиббии ҷавонон мурочиат кардаанд, бештар бемориҳои илтиҳобии узвҳои таносул (53,6%), варамҳои тестикулярӣ (2,85%), алоимҳои – ихроҷ аз роҳҳои пешобгузар (34,5%), дард дар қисмати поёни шикам (19,3%) ва захми узвҳои таносул (0,88%) мушоҳида карда мешаванд. Дар 12,2 Ҷоизҳои ходисаҳои ба марказҳои машваратии тиббии ҷавонон мурочиаткардаи писарбачаҳо мачмуми ду ва зиёда аз он аломатҳои бемориҳои узвҳои репродуктивӣ ошқор карда шудаанд.

Дар байни духтароне, ки ба ин марказҳо мурочиат кардаанд, бемориҳои илтиҳобии узвҳои коси хурд (25,6%), ихтилоли давраи ҳайз (17,5%), варамҳои хушсифати тухмдонҳо (5,8%) мушоҳида карда шуд. Дар сохтори бемориҳои таҳлилшуда алоимҳои бемориҳои ба воситаи алоқаи ҷинсӣ гузарандарo низ дар бар мегирад, ки тавзеҳи ташҳиси минбаъдаи онҳоро талаб мекунад. Дар байни онҳо дар ҳар як духтари панҷум ихроҷ аз маҳбал, дар 22,1% ҳолат – дард дар қисмати поёни шикам, дар 11,8% духтарон ихроҷ аз шошараҳа ва 6,43% захми узвҳои таносул мушоҳида карда

мешавад. Дар 11,2% ҳолатҳои, ки духтарони ба марказҳо мурочиат карда, маҷмуми ду ва зиёда аз он аломатҳои бемориҳои узвҳои репродуктивӣ ошқор карда шудааст.

Аз 1698 нафар ҷавонони гирифтори намудҳои гуногуни бемориҳои ба воситаи алоқаи ҷинсӣ гузаранда - 92,0% духтарон ва танҳо 7,95% писарон буданд, ки ин шаҳодати онро медиҳад, ки духтарони ҷавон ба бемориҳои ба воситаи алоқаи ҷинсӣ гузаранда бештар осебпазиранд, зеро онҳо нисбат ба калонсолон аз ҷиҳати биологӣ ба бемориҳои тавассути алоқаи ҷинси гузаранда осебпазиранд, зеро системаи репродуктивии онҳо ташаккул наёфта ва аз сироятҳо камтар муҳофизатшаванда мебошад.

Дар байни духтарон бештар сирояти ба воситаи алоқаи ҷинси гузаранда мушоҳида карда мешавад, аз ҷумла: сирояти хламидиалӣ (16,1%), сирояти ситомегаловирусӣ (11,9%), сирояти вируси герпеси оддӣ (12,9%), кандидоз (5,05%) сифилис (4,35%), сирояти ВНМО (7,4%). Таносуби микоплазмоз, уреоплазмоз, токсоплазмоз ва гарднереллез дар сохтори бемориҳои ба воситаи алоқаи ҷинси гузаранда тахминан як хел буда, мутаносибан 0,23%, 0,32%, 0,27% ва 0,72%-ро ташкил медиҳад. Дар байни ҷавонон бештар гонорей (45,2%), трихомониаз (14,8%), сифилис (10,4%), хламидиоз (8,89%), сирояти ВНМО (7,41%) ошқор шудааст. Таносуби сирояти ситомегаловирус ва сирояти вируси герпеси оддӣ дар сохтори бемориҳои ба воситаи алоқаи ҷинси гузаранда дар ҷавонон як хел буда, мутаносибан 5,19% ва 5,19% якҷоя шудани ин се намуди бемориҳоро дар як шахс ба назар гирем, пас ба ҷунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки дар ҳар як шахси ҷорум (духтарон ва писарон) ин ва ё он бемориҳои ба воситаи алоқаи ҷинси гузаранда мушоҳида карда мешавад.

Агар маълумоти бадастомадарo имтидод карда, коэффитсиенти бемориро тавассути мурочиат ба Марказҳои машваратии тиббии ҷавонон ҳисоб кунем, он гоҳ сатҳи умумии беморшавии аввалия 638% ташкил медиҳад, ҳол он, ки ин нишондод дар байни писарон 778,2% ва дар байни духтарон 4392,5% ташкил додааст. Мувофиқи натиҷаҳои ба дасто-

мадаи як қатор тадқиқотҳои гузаронидашуда сатҳи беморшавӣ тибқи мурочиати онҳо ба марказҳои мазкур дар байни ҷавонон, аз ҷумла 957,7% дар байни писарон ва 1319,2% дар байни духтаронро ташкил додааст. Бояд гуфт, ки ин маълумотҳо бо маълумотҳо ба дастовардаи мо комилан муқоиса карда намешаванд, зеро шароити иқлимию географӣ, вазъи иҷтимоӣ ва сифати зиндагонии онҳо аз ҳам ба кулли фарқкунанда мебошад [3, 5].

Маълумоти ба дастовардаи мо аз мавҷудияти мушкилоти ҷиддии тиббӣ ва иҷтимоӣ, ки ба сифати ҳаёт таъсир мерасонанд, шаҳодат медиҳанд. Ҳамин тавр, ҷавонони имрӯза ба далели мавҷудияти мушкилоти ҷиддии тиббӣ иҷтимоӣ ба як гурӯҳи осебпазир табдил ёфта, ба расонидани хизматрасонии босифати тиббӣ иҷтимоӣ ниёз доранд.

Аз ҳамин лиҳоз ба мо зарур аст, ки хизматрасонии Марказҳои машваратӣ - тиббии ҷавононро бо Марказҳои тиббии оилавӣ, Марказҳои бемориҳои ба воситаи алоқаи чинси гузаранда, Марказҳои пешгирӣ ва мубориза бар зидди бемории сил, Маркази мубориза бо ВНМО ва дигар ғамхориву хизматрасониҳоро дар сатҳи муассисаҳои кӯмаки аввалияи тиббӣ-санитарӣ муттаҳид созанд.

Агар ба назар гирем, ки то 90% беморон ба табибони дар сатҳи муассисаҳои кӯмаки аввалияи тиббӣ-санитарӣ фаъолиятдошта муроҷиат мекунанд, ва дар он ҷо ташхис ва табобат кардани онҳо мумкин аст ва танҳо 10% беморони воқеан ба муоина ва табобати иловагӣ дар клиникаҳои махсусгардонидашуда ниёз доранд, фиристода мешаванд. Вобаста ба ин Марказҳои машваратии тиббии ҷавонон муассисаест, ки барои он бояд алгоритмҳои амал дар ҳуди ин гуна муассисаҳо таҳия карда шаванд то, ки дар ҳолатҳои зарурӣ тибқи системаи муқарраршудаи муроҷиат ба муассисаҳои махсусгардонидашуда онҳоро ба он ҷойҳо интиқол дода тавонад.

Бо назардошти далели дигар, ки дар деҳот, чун қоида, нарасидани мутахассисон мушоҳида карда мешавад, пас концепсияи таъсиси марказҳои васеи худро на дар сатҳи

марказҳои тиббии деҳот, балки дар сатҳи ноҳияҳо таҳия кардан лозим аст. Сабабҳои муайяне мавҷуданд, ки ҷаро бемор набояд барои гирифтани ёрии тиббӣ ба марказҳои сатҳи баландтар муроҷиат накунад. Аввалан ин, ки ин ҳолат ҳам барои давлат ва ҳам барои ҳуди бемор гарантар меафтад. Дар ниҳоят, гирифтани ҷунин кӯмак хароҷоти бештари интиқол, пардохти ҳуди хидматҳоро дар назар дорад, ки гарантар хоҳад буд. Дуввумаш он, ки онҳо одат кардаанд, ки нафарони хеле бемор бударо дар сатҳи баланд табобат кунанд ва мумкин аст, ҳолатҳои ба миён ояд, ки ба бемор муоинаҳои нодаркор, ташхис ва таҳлилҳои беҳударо таъин намоянд.

Маҳорат ва салоҳияти кормандони тиббии ҷунин марказҳо, инҷунин таҷҳизоти он на ҳамеша барои муассисаҳои махсуси дорои профили махсусгардонидашуда мувофиқанд, ки дар натиҷа ин ҳолат пайдоиши самтҳои сершумор ва парокандагии хидматҳоро ба вучуд меорад. Дар баробари ин, дар амал системаи муроҷиат ва ба дигар муассисаҳо фиристодани онҳо ба таври оптималӣ сохта нашудааст, зеро аксар вақт беморон мустақилона ба мутахассисони муассисаҳои махсусгардонидашуда муроҷиат мекунанд ва онҳо, дар навбати худ, ҳатто дар ҳолати ба ин зарур набудан одатан беморонро ба ин гуна беморхона интиқол медиҳанд.

Вобаста ба гуфтаҳои боло навъбандии объективӣ кардани муроҷиаткунандагон барои таъмини расонидани хидматҳои зарурии имконпазир дар Марказҳои машваратии тиббии ҷавонон ба Марказҳои махсусгардонидашуда ва ҳам аз нигоҳи далел ва ҳам аз нигоҳи иқтисодӣ асоснок равона кардани онҳо асоснок карда шудаанд.

Ҳамин тариқ, имрӯз дар соҳаи тиббии амалӣ системаи муроҷиати пеш аз таваллуд барои ҳомиладорӣ ҳомиладориаи хавфнок системаи равоқунии занони ҳомиладор ва баъди таваллуд бо мушкилоти вазнини акушерӣ аз зинаи яқум ва дуҷум ба зинаи сеҷум, системаи равоқсозӣ ҷорӣ карда шуда барои ба муассисаҳои соматикӣ, марказҳои онкологӣ, бемориҳои пӯст ва зуҳравӣ ва урологӣ фиристодани ҷавонон пешбинӣ карда шудааст.

Хулоса.

1. Дарачаи миёнаи беморшавии умумии аввалия дар солҳои 2018-2019 дар байни ҷавонони аз 15 то 30-солаи Ҷумҳурии Тоҷикистон 638‰ (дар байни писарон 778,2‰ ва дар байни духтарон 4392,5 ‰)-ро ташкил дод.

2. Барои пайгирии динамикаи сатҳи беморшавии аввалия ва арзёбии самаранокии таъсири тадбирҳои андешидашуда ба сифати саломатии ҷавонон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон зарур аст, ки чунин таҳқиқотҳо дар солҳои минбаъда низ идома дода шуда, натиҷаҳои ба даст овардашуда ба онҳо муқоиса карда шаванд.

3. Системаи муътадили ҷо ба ҷой кунии пайвастании хизматрасонии зарурии профилактики ва муолиҷавию ташхиси ҷавонро таъмин намуда, ба ин васила дастрасии онҳо, мураттабозии далелҳо ва самарайи иқтисодии онҳоро афзун менамоянд.

АДАБИЁТ

1. Вартанова К.А. Саломатӣ ва рушди наврасон ва ҷавонон: зарурати муносибати маҷмӯӣ // Дар китоб: Баланд бардоштани самаранокии барномаҳои пешгирикунанда барои наврасон ва ҷавонон дар кишварҳои Аврупои Шарқӣ ва Осиёи Марказӣ. — Алмаато, Қазоқистон. - 2011. - Саҳ.75-76.

2. Барномаи давлатии солимии репродуктивӣ барои солҳои 2019-2022 (Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон № 326 аз 22.06 соли 2019).

3. Журавлева И.В., Лакомова Н.В. Саломатии ҷавонон ҳамчун объекти сиёсати иҷтимоӣ / Ҷанбаҳои иҷтимоии саломатии аҳоли. - 2018. -№4(62). DOI: 10.21045 / 2071-5021-2018-62-4-8.

4. Саломатии аҳоли ва фаъолияти муассисаҳои тандурустӣ дар соли 2018: Маҷмӯаи оморӣ. - Душанбе. -2019. -364 с.

5. Леушина Т.В. Тамоюлҳои омили бемории Россия дар гурӯҳҳои ҷавони аҳоли / Интеллект. Навоварӣ. Сармоягузориҳо. -2019. - №5. - С. 94-101. DOI: 10.25198/2077-7175-2019-5-94.

6. Барномаи миллии рушди иҷтимоии ҷавонон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2013-2015. (Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон №260 аз 02.11 соли 2012)

7. Стратегияи миллии тандурустии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2010-2020. (Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон № 368 аз 01.08 соли 2010).

8. Баррасии Барномаи миллии рушди тибби оилавӣ дар Тоҷикистон барои солҳои 2011-2015. / ТУТ ва Қарори ВТВаҲИА ҚТ / Копенгаген.-2016. - 68 с.

REFERENCES

1. Vartanova K.A. Zdorov'ye i razvitiye podrostkov i molodezhi: neobkhodimost' kompleksnogo podkhoda [Health and development of adolescents and youth: the need for an integrated approach]. V kn.: Povysheniye effektivnosti profilakticheskikh programm dlya podrostkov i molodezhi v stranakh Vostochnoy Yevropy i Tsentral'noy Azii - Increasing the effectiveness of prevention programs for adolescents and youth in Eastern Europe and Central Asia. Almaty, Kazakhstan, 2011, pp.75-76.

2. Gosudarstvennaya programma po reproduktivnomu zdorov'yu na period 2019-2022 gg. [State program on reproductive health for the period 2019-2022]. Postanovleniye Pravitel'stva RT - Resolution of the Government of the Republic of Tajikistan № 326 ot 22.06.2019 g.

3. Zhuravleva I.V., Lakomova N.V. Zdorov'ye molodezhi kak ob'yekt sotsial'noy politiki [Youth health as an object of social policy]. Sotsial'nyye aspekty zdorov'ya naseleniya - Social aspects of population health. -2018. -№4(62). DOI:10.21045/2071-5021-2018-62-4-8.

4. Zdorov'ye naseleniya i deyatelnost' uchrezhdeniy zdavookhraneniya v 2018 godu [Health of the population and the activities of health care institutions in 2018], Statisticheskii sbornik - Statistical compilation, Dushanbe, 2019, 364 p.

5. Leushina T.V. Tendentsii v Rossiyskoy statistike zabolevayemosti molodykh kogort naseleniya [Trends in Russian statistics of morbidity in young population cohorts]. Intellekt. Innovatsii. Investitsii - Intellect. Innovation. Investments, 2019, № 5, pp.94-101. DOI:10.25198/2077-7175-2019-5-94.

6. Natsional'naya programma sotsial'nogo razvitiya molodezhi v Respublike Tadjikistan na 2013-2015 gg. [National program of social development of youth in the Republic of Tajikistan for 2013-2015]. Postanovleniye Pravitel'stva RT - Resolution of the Government of the RT, №260, 02.11.2012 g.

7. Natsional'naya strategiya zdorov'ya naseleniya RT na period 2010-2020 gg. [National health strat-

egy of the population of the Republic of Tajikistan for the period 2010–2020]. *Postanovleniye Pravitel'stva RT - Resolution of the Government of the RT*, №368, 01.08.2010 g.

8. *Obzor Natsional'noy programmy po razvitiyu semeynoy meditsiny v Tadjikistane na 2011–2015 gg.* [Review of the National Program for the Development of Family Medicine in Tajikistan for 2011–2015]. *YERB VOZ i Postanovleniye MZSNRT - WHO / Europe and MOHSPR*, Kopenhagen, 2016, 68 p.

ХУЛОСА

М.О. Бобоходжаева, А. Ахмедов

ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ ПРЕДОСТАВЛЕНИЯ УСЛУГ И УРОВЕНЬ ПЕРВИЧНОЙ ЗАБОЛЕВАЕМОСТИ МОЛОДЁЖИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Цель исследования. Изучить преемственность предоставления услуг в учреждениях ПМСП и уровень первичной заболеваемости молодёжи в Республике Таджикистан.

Материал и методы исследования. Проанализированы данные Республиканского центра медицинской статистики и информации МЗСЗНРТ; отчеты Республиканского, областных и районных центров репродуктивного здоровья; Республиканского центра профилактики и борьбы со СПИД; отчеты Молодежных

медико-консультативных отделений; данные амбулаторных карт (форма 025/к – индивидуальная карта пациентки, использующей контрацептивы; форма 112/у – индивидуальная карта пациента), а также проведен анализ разработанных нами анкет.

Уровень первичной заболеваемости рассчитывали на 1000 человек населения: Уровень первичной заболеваемости = Число первичных обращений по поводу заболеваний, впервые выявленных в этом году / Среднегодовая численность населения *1000.

Результаты исследования и их обсуждение. Показано, что усредненный уровень общей первичной заболеваемости в 2018-2019 гг. составил 638‰, среди молодежи Республики Таджикистан в возрасте от 15 до 30 лет, при этом данный показатель среди юношей составил 778,2‰ и среди девушек - 4392,5‰.

Заключение. Отлаженная система перенаправлений обеспечивает преемственность предоставления необходимых профилактических и лечебно-диагностических услуг молодежи, тем самым повышая их доступность, доказательную обоснованность назначений и обеспечивая экономический эффект.

Ключевые слова: система перенаправлений, молодежь, первичная заболеваемость, Молодежные медико-консультативные отделения.

УДК 614.2- 372

Мир Око Хурами Валади Мухаммад Хурам¹, Ахмедов А.²

ЧАСТНЫЙ СЕКТОР ЗДРАВООХРАНЕНИЯ ГОРОДА КАБУЛА И ПЕРСПЕКТИВЫ ЕГО РАЗВИТИЯ

¹ *ГУ «Таджикский научно – исследовательский институт профилактической медицины» МЗ и СЗН РТ*

¹ *Частная лечебная больница им. Марьям г. Кабула Исламского Государства Афганистан*

² *НОУ «Медико-социальный институт Таджикистана»*

Мир Око Хурами Валади Мухаммад Хурам – соискатель кафедры общественного здоровья и здравоохранения, медицинской статистики, истории медицины с курсом сестрин-

ского дела НОУ «Медико-социальный институт Таджикистана» и отдела эпидемиологии неинфекционных заболеваний ГУ «Таджикский научно – исследовательский институт профилактической медицины» МЗ и СЗН РТ. Тел: 907-95-00-25

Цель исследования. Изучение состояния и перспективы развития частного сектора в системе здравоохранения г. Кабула и перспективы его развития.

Материал и методы исследования. Материал исследования основан на сводных данных годовых отчетов лечебно–профилактических учреждений г. Кабула, перешедшие на новые методы финансирования в период 2003-2021 гг.

Результаты. Потенциал частной системы здравоохранения г.Кабула в должной мере не востребован государством. Система здравоохранения г.Кабула характеризуется доминированием государственного сектора с наметившейся тенденцией к росту частной.

Заключение. Система здравоохранения г.Кабула многоукладная, состоит из государственного и частного секторов с преобладанием частного. Государственная политика в области здравоохранения направлена на расширение частного сектора, но под жестким государственным регулированием.

Главными препятствиями в развитии частного сектора здравоохранения г. Кабула являются: отсутствие безопасности, бедности населения, несовершенство нормативных документов, отсутствие надлежащей нормативно правовой базы.

Ключевые слова: государственная система здравоохранения, частная система здравоохранения, нормативно правовая база, финансирование.

Mir Aqakhorami S/f Mohammad Khoram¹, Akhmadov A.²

PRIVATE HEALTH SECTOR KABUL AND PROSPECTS FOR ITS DEVELOPMENT

¹ *SI «Tajik research institute of preventive medicine», MHSP of the RT.*

¹ *Private medical hospital named MariyaminKabul city of Islamic State of Afghanistan.*

² *NOU “Medical - social institute of Tajikistan”*

Mir Oko Khurami Valadi Muhammad Khuram - is an applicant for the Department of public health and healthcare, medical statistics, history of medicine with a nursing course at the NOU “Medical - social Institute of Tajikistan” and Department of epidemiology of noncommunicable diseases the SI «Tajik research institute of preventive medicine», MHSP of the RT. Tel: 907-95-00-25

Purpose of the study. Study of the state and prospects of development of the private sector in the Kabul city health management system.

Material and methods. The research material is based on consolidated data of annual reports of medical and preventive treatment facilities of the city of Kabul, the IGA, which switched to new methods of financing in the period 2003-2021.

Results. The potential of a private health care system in Kabul is not demanded by the state. The public health system in Kabul is characterized by the dominance of the public sector with an emerging upward trend in the private sector.

Conclusion. The health care system of Kabul, the is multi-structured, consists of the public and private sectors with a predominance of the private. Government health policy is aimed at expanding the private sector, but under tight government regulation. The main obstacles in the development of private sector of healthcare of Kabul city are: lack of security, poverty of the population, imperfect regulatory documents, lack of a proper regulatory legal base.

Key words: public health care system, private health care system, regulatory and legal framework, is financing.

Актуальность. Частный сектор здравоохранения играет все более активную роль в развитии рыночной экономики г. Кабула. За период 2003-2018 гг. количество имеющихся коек лечебных учреждений частного сектора здравоохранения г. Кабула вырос в 320 раз (от 5 до 160 ед.).

Система здравоохранения г. Кабула характеризуется доминированием государственного сектора с наметившейся тенденцией к быстрому росту частной [1, 4]. Потенциал частной системы здравоохранения до сих пор в должной мере, не востребован государством [4]. Нормативно правовая база несовершенна, этапность лечебно-диагностического процесса не соблюдается и осуществляется неэффективно. Отсутствует единая официальная статистика здравоохранения. Отсутствие комплексного изучения проблем развития системы частного сектора здравоохранения в качестве одной из наиболее актуальных задач здравоохранения г. Кабула ИГА свидетельствуют об актуальности настоящего исследования и требуют изыскания новых научно-организационных подходов к изучению проблем и перспектив его развития.

Цель исследования: Изучение состояния здравоохранения и перспективы развития частного сектора в системе здравоохранения г. Кабула и перспективы его развития.

Материал и методы исследования. Представлен сравнительный анализ материалов, посвященный изучению состояния негосударственного сектора в системе здравоохранения и её роли в общей сети здравоохранения г. Кабула на современном этапе.

Результаты исследования и их обсуждение. Проведенное нами исследование системы здравоохранения г. Кабула за период 2003-2021 гг. показало, что до завоевания ИГА государственной независимости (19.08.1919) от британцев в стране и в частности в г. Кабуле не имелось ни одного частного лечебного учреждения. Медицинская помощь населению г. Кабула оказывалась малочисленными государственными и амбулаторно-поликлиническими лечебными учреждениями и частно-практикующими врачами. Остальное многомиллионное население г. Кабула (на 01.01.2020 г. население

г. Кабула составляло 4 млн. 273 тыс. 156 человек) лечилось у духовенства, многочисленных табибов, лекарях, знахарях и бабок-повитух, не имеющих специального медицинского образования [2]. Работу здравоохранения г. Кабула координирует управление здравоохранения г. Кабула, которое подчиняется Министерству здравоохранения ИГА. В ходе проведенных исследований установлено, что за годы обретения государственной независимости сеть государственных лечебных учреждений имеющих койки в г. Кабуле постепенно расширялась и на 01.01.2019 год их количество составило 20. По данным медицинской статистики г. Кабула (на 01.01.2022) с 2003 по 2021 годы количество государственных лечебных учреждений имеющих койки увеличилось всего на 4 (25%), т.е. с 2006 года по настоящее время не развивалось. (Рис. 1).

Как видно из рис. 1 количество государственных лечебных учреждений, оказывающих стационарную помощь, по сравнению с 2003 годом, увеличилось всего на 4, т.е. на 25%. Исследование показало, что начиная с 2007 года по настоящее время, количество государственных лечебных учреждений, имеющие койки в системе здравоохранения г. Кабула не увеличилось, держатся на одном уровне. В г. Кабуле функционируют более-менее современные клиники. Количество коек в государственных лечебных учреждениях системы здравоохранения г. Кабуле составляет 2400, что по сравнению с 2003 года увеличилось на 1500 коек (на 266,6%) (рис. 2).

Как видно из рис. 2 количество коек в государственных больницах системы здравоохранения г. Кабула с 2007 года не увеличилось. По данным управления здравоохранения г. Кабула на 01.01.2021 год количество медицинского (врачей и средний медицинский и административный) персонала с 2007 года также не увеличилось (915, 1495 и 415 соответственно). Следует отметить, что большое количество государственных больниц они небольшие и имеют от 100 до 200 коек (табл. 1).

Как видно из табл. 1 до 50% государственных больниц системы здравоохранения г. Кабула имеют от 100 до 200 коек. Система

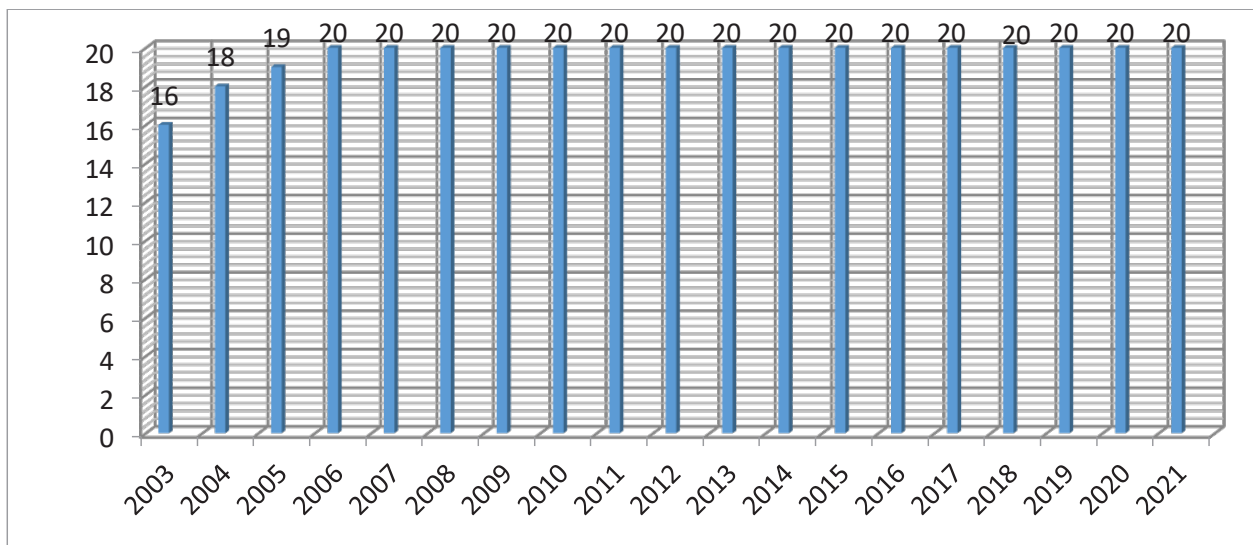

Рис. 1. Количество государственных лечебных учреждений, имеющих койки в системе здравоохранения г. Кабула за период 2003-2021 годы.

государственных амбулаторно-поликлинических служб г. Кабула развита слабо. Амбулаторно-поликлиническая помощь оказывает амбулаториям и поликлиникам, входящих в состав больниц самостоятельных поликлиник и диспансеров. В г. Кабуле на 01.01.2021 год имеется 95 самостоятельных государственных амбулаторно-поликлинических учреждений с числом ежегодных посещений более 261252 пациентов (рис. 3).

Как видно из рис. 3 амбулаторно-поликлинические учреждения малочисленные и начали развиваться только с 2004 года. В настоящее время в целом по стране и в частности в г. Кабуле не уделяется первостепенное значение амбулаторно-поликлиническим учреждениям, на которых должны начинать и заканчивать лечение до 80% обратившихся пациентов [3].

Только в 2004 году Конституцией ИГА было разрешено введение по стране рыночной

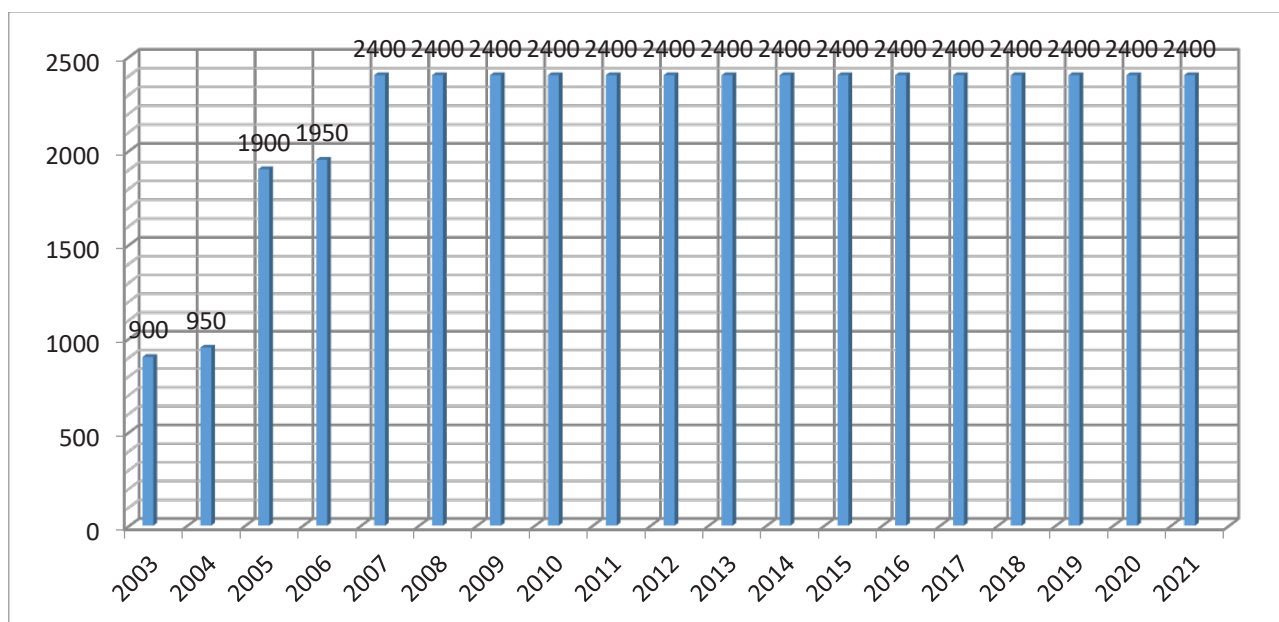

Рис. 2. Количество коек в государственных больницах системы здравоохранения г. Кабула за период 2003-2021 годы

Таблица 1
Коечный фонд государственных больниц
системы здравоохранения г. Кабула
на 2021 год

Коечный фонд	Количество больниц (в %), имеющих койки
<30 коек	0%
30 - 100 коек	35%
100 - 200 коек	50%
> 200 коек	15%

экономики и новый хозяйственный механизм, но экономические преобразования в государственной системе здравоохранения г. Кабула начались ещё до этого, т.е. с 1983 года [1].

Проведенное нами исследование показало, что в 1983 году Департаментом планирования и координации частного сектора здравоохранения и надзора Министерства здравоохранения ИГА была выдана 4-м лечебным учреждениям г. Кабула лицензия на право заниматься частной медицинской практикой (частная клиника им. “Сихат” на 15 коек акушер-гинекологического и на 5 коек хирургического профилей (в настоящее время не функционирует), частная клиника им. Абузар Балхи на 15 коек хирургического и нейрохирургического и 5 коек акушер-гинекологического профилей (в настоящее время не функционирует), частная клиника им. Абуали ибни Сино на 10 коек акушер-гинеко-

логического профиля (в настоящее время не функционирует) и частная клиника им. Нозуано на 20 коек акушер-гинекологического профиля, т.е. из 4-х выданных лицензий на право заниматься частной медицинской практикой, в настоящее время три из них функционируют [1]. Также Департаментом планирования и координации частного сектора здравоохранения и надзора Министерства здравоохранения ИГА с 1992 по 1994 года в г. Кабуле выдана лицензия на частную медицинскую практику ещё 5 частным больницам (больница им. Марьям на 30 коек (10 коек акушер-гинекологического, 10 коек обще-хирургического и 10 коек общего профиля) (1992); имени Нодира Сидики на 10 коек акушер-гинекологического профиля (1992); имени Мусо Вардак на 20 коек травматолого-ортопедического и обще-хирургического профилей (1992); имени Шинузода на 50 коек акушер-гинекологического, хирургического, травматолого-ортопедического профилей (1993); имени Фотима Захро на 10 коек акушер-гинекологического профиля) (1994) [1].

После получения официального разрешения на внедрение рыночной экономики (2004), частный сектор здравоохранения в г. Кабуле стал развиваться бурным темпом. В настоящее время количество частных лечебных учреждений, имеющих койки системы здравоохранения г. Кабула достигла 160 единиц (рис.4).

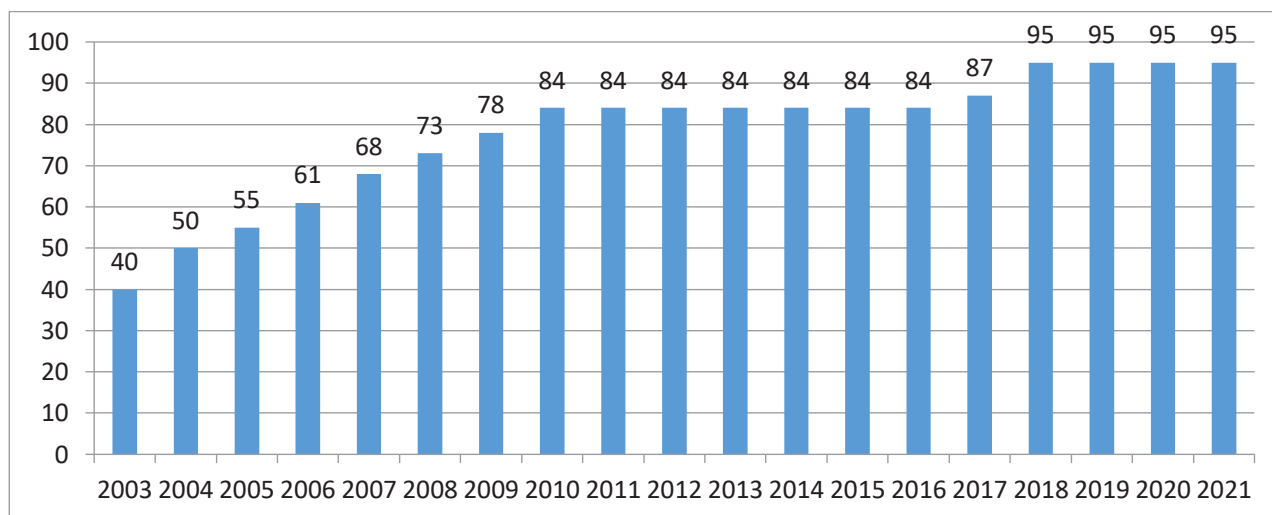

Рис. 3. Государственная амбулаторно-поликлиническая служба системы здравоохранения г. Кабула

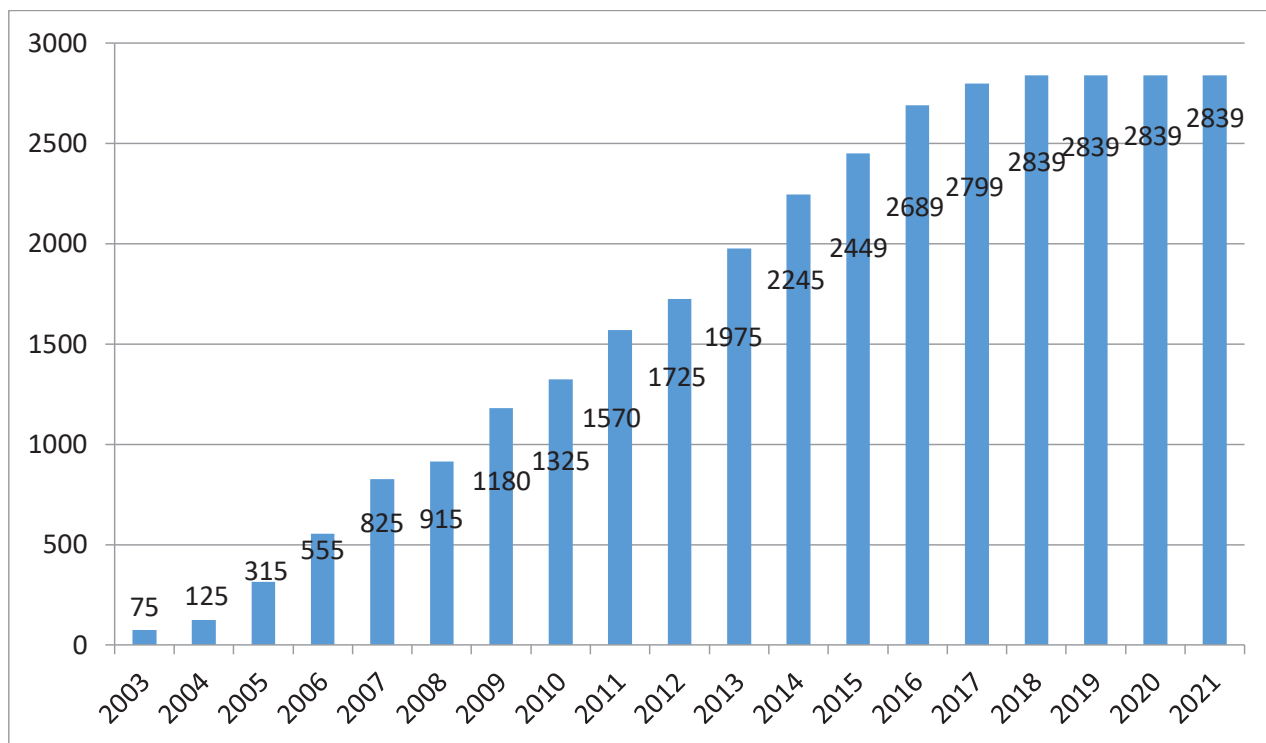

Рис. 5. Количество коек лечебных учреждений частного сектора системы здравоохранения г. Кабула за период 2003-2021 годы

вания деятельности медицинских учреждений в целом, под угрозой оказалась вся система предоставления медицинских услуг населению. В результате политических изменений и прихода к власти движение “Талибан” в августе 2021 года приостановлено финансирование сектора здравоохранения. По данным Центрального фонда реагирования на чрезвычайные ситуации ООН предоставил толь-

ко ВОЗ и ЮНИСЕФ 45 млн. долларов США для поддержки 2149 первичных и вторичных медицинских учреждений ранее получивших поддержку в рамках проекта “Сихатманди”.

За исключением тех учреждений здравоохранения, которые работают при поддержке международных организаций, прежде всего Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ) медицинские учреждения, которые не

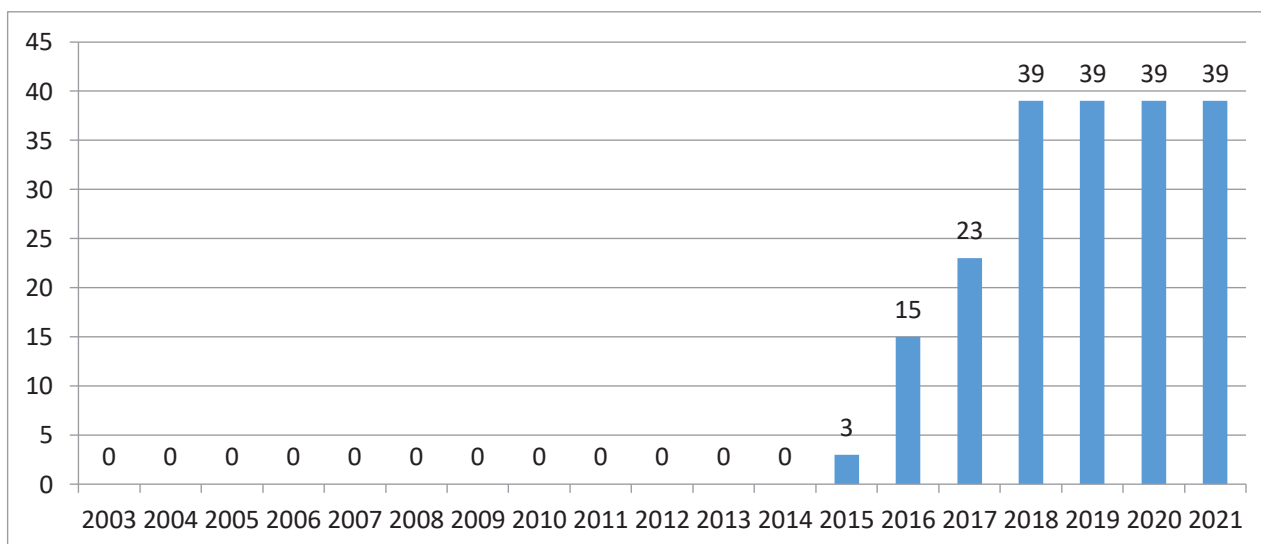

Рис. 6. Частная амбулаторно-поликлиническая служба системы здравоохранения г. Кабула

получили финансирование как стороны государства, так и со стороны частной медицины, их деятельность прекращена.

По состоянию на февраль 2022 год в ИРА, общее число медицинских учреждений, поддерживаемых ВОЗ, составляет 1202 (Областная больница – 1, провинциальные больницы – 7, районные больницы – 50, комплексный центр здоровья – 181, базовые медицинские центры – 416, подцентры здоровья – 505, дома семейного здоровья – 16, мобильные медицинские бригады – 12 и 14 вспомогательные учреждения).

Заключение. За последние годы частный сектор здравоохранения вырос и стал играть все более активную роль в развитии рыночной экономики здравоохранения г. Кабула. Система здравоохранения г. Кабула характеризуется доминированием государственного сектора с тенденцией к быстрому росту частной. Потенциал частной системы здравоохранения до сих пор в должной мере, не востребован государством. Нормативно-правовая база несовершенна, этапность лечебно - диагностического процесса не соблюдается. Отсутствует единая официальная статистика здравоохранения.

Проведенное исследование частного сектора системы здравоохранения г. Кабула требует изыскания новых научно – организационных подходов к изучению проблем и перспектив его развития.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ахмедов А., Мир Око Хурами Валади Мухаммад Хурам. Состояние частного сектора в системе здравоохранения Исламского Государства Афганистан и перспективы его развития на современном этапе. Журнал здравоохранение Таджикистана. №3. Душанбе. -2018. - С.14-20.

2. Ахмедов А., Ахмедова М.А., Маслова Е.В., Ахмедов Ф.А. Обобщение опыта здравоохранения в различных административных регионах Бухарского эмирата и его влияние на состояние здоровья населения того периода//Вестник Академии медицинских наук Таджикистана.-2017. №2(22). - С. 87-93.

3. Лисицын Ю.П. Общественное здоровье и здравоохранение. Учебник для ВУЗов. Москва

2002. Издательский дом ГЭОТАР – МЕД. - С. 317 – 326.

4. Сарвари Дониш - Министерство юстиции ИГА. Основной закон Исламского Государства Афганистан. - Кабул. 594 с.

5. Configuring Balance Score cards for Measuring Health System Performance: Evidence from 5 Years. Evaluation in Afghanistan//Journal PLoS Medicine, 26.07.2011.

REFERENCES

1. Akhmedov A., Mir AqaKhorami s/o Muhammad Khoram. The state of the private sector in the health system of the Islamic State of Afghanistan, the prospects for its development at the present stage. Journal of Health of Tajikistan. №3 Dushanbe-2018. P.14-20.

2. Akhmedov A., Akhmedova M.A., Maslova E.V., Akhmedov F.A. Summarizing the experience of public health in various administrative regions of the Bukhara Emirate and its impact on the health status of the population of that period // Bulletin of the Academy of Medical Sciences of Tajikistan.-2017. №2 (22). С-87-93.

3. Lycin U.P. public health and healthcare. Textbook for universities. Moscow 2002. Publishing house GEOTAR - MED. S. 317 - 326.

4. SarvariDonish -Ministry of Justice IGA. The basic law of the Islamic State of Afghanistan. - Kabul. 594 С.

5. Configuring Balance Score cards for Measuring Health System Performance: Evidence from 5 Years. Evaluation in Afghanistan//Journal PLoS Medicine, 26.07.2011.

ХУЛОСА

Мир Око Хурами Валади Мухаммад Хурам, А. Ахмедов

СОХТОРИ ХУСУСИИ НИГОҲДОРИИ ТАНДУРУСТӢ ДАР ХАДАМОТИ ТИББӢИ Ш. КОБУЛ ВА РУШДИ ОЯНДАИ ОН

Мақсади таҳқиқот. Омӯхтани ҳолат ва рушди ояндаи сектори хусусӣ дар сохтори хадамоти тандурустии ш. Кобули Ҷумҳурии Исломии Афғонистон.

Маводҳо ва усулҳои таҳқиқот. Маводҳои таҳқиқот ба нишондодҳои 20 адад беморхонаи катдор ва 95 адад муассисаҳои тиббии давлатии амбулатори-дармонгоҳӣ 160 адад беморхонаҳои хусусии катдор ва 39 адад муассисаҳои тиббии хусусии амбулаторӣ-дармонгоҳӣ асос ёфтааст.

Натиҷаҳои таҳқиқот ва муҳокимаи онҳо. Потенсиали сектори хусусӣ аз тарафи давлат ба таври бояду шояд истифода бурда намешавад. Системаи тандурустии ш. Кобул асосан давлати буда, сектори хусусии он дар чараёни рушд қарор дорад.

Хулоса. Сохтори тандурустии шаҳри Кобул бисёрчанба буда, аз секторҳои давлатӣ ва

хусусӣ иборат мебошад. Сиёсати давлатӣ дар соҳаи тандурустии кишвар ба зиёдшавии бахши сектори хусусӣ имконият медиҳад, аммо доимо он таҳти назорати системаи давлатӣ будан равона карда шудааст.

Муқовимати асосӣ дар чараёни рушди сектори хусусии тандурустии ш. Кобул аз таъмин набудани амният, камбизоатии аҳоли, номукамал ва дар бисёр ҳолатҳо набудани манбаъи ҳуқуқӣ ва ҳуччатҳои меъёрӣ-ҳуқуқии соҳавӣ иборат мебошад.

Калимаҳои калиди: Сохтори тандурустии давлатӣ, сохтори тандурустии хусусӣ, маблағгузорӣ, манбаи меъёрӣ-ҳуқуқӣ.

УДК 618.3-06

Р.Ш. Орипова

ЛАБОРАТОРНАЯ И КЛИНИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА БЕРЕМЕННЫХ ЖЕНЩИН С ОЖИРЕНИЕМ

¹ *НОУ «Медико-социальный институт Таджикистана»*

Орипова Рухшона Шухратовна – и.о. зав.кафедрой акушерства и гинекологии НОУ «Медико-социальный институт Таджикистана»: E-mail:rukshona1707@gmail.com тел: (+992) 008-08-07-00;

Цель исследования. Изучить лабораторную и клиническую характеристику беременных женщин с ожирением.

Материал и методы исследования. Всего обследовано 139 пациенток из них 109 беременных женщин с ожирением (основная группа). Данная группа в свою очередь разделена на три подгруппы: с ожирением -40 пациенток, ожирение + преэклампсия -39 пациенток и ожирение + инсулин резистентность -30 пациенток. Контрольная группа сформирована из числа здоровых беременных -30 пациенток. Результаты полученных данных обработаны методом вариационной и описательной статистики с использованием критериев Стьюдента ранговый U-критерий Манна- Уитни. При сравнении совокупностей по качественным признакам применяли анализ с использованием хи-квадрат, при необходимости с поправкой Йейтса.

Результаты исследования и их обсуждение. Результаты нашего исследования показали, что преимущественное большинство беременных женщин с ожирением находились в активном репродуктивном возрасте -73,6% и в позднем репродуктивном возрасте состояли -26,4% женщин соответственно (Рисунок 1). При этом, из общего числа женщин в подростковом периоде (18-19 лет) находились двое (1,8%) беременных женщин с ожирением.

Заключение. Результаты нашего исследования показали, что у беременных женщин с ожирением наблюдается постепенное ухудшение параметров липидного и углеводного обмена с прогрессированием беременности, которые неблагоприятно влияют на перинатальные исходы. Индекс Хома можно использовать как маркер инсулинорезистентности указывающий на изменение углеводного обмена у женщин с ожирением.

Ключевые слова: ожирение, преэклампсия, инсулин резистентность, беременность, роды, осложнение.

R.Sh. Oripova

LABORATORY AND CLINICAL CHARACTERISTICS OF PREGNANT WOMEN WITH OBESITY

NOU «Medical and Social Institute of Tajikistan»

Oripova Rukhshona Shukhratovna - head of the department of obstetrics and gynecology, NOU «Medical and Social Institute of Tajikistan», E-mail: rukhshona1707@gmail.com. tel: (+992) 008-08-07-00;

Purpose of the study. To study the laboratory and clinical characteristics of pregnant women with obesity.

Material and research methods. A total of 139 patients were examined, including 109 pregnant women with obesity (main group). This group, in turn, is divided into three subgroups: obese - 40 patients, obesity + preeclampsia - 39 patients and obesity + insulin resistance - 30 patients. The control group was formed from among healthy pregnant women - 30 patients. The results of the obtained data were processed by the method of variational and descriptive statistics using the Student's criteria, the Mann-Whitney U-rank test. Qualitative comparisons of populations were performed using chi-square analysis, corrected if necessary by Yates.

Research results. The results of our study showed that the predominant majority of pregnant women with obesity were in active reproductive age - 73.6% and in late reproductive age - 26.4% of women, respectively (Figure 1). At the same time, out of the total number of women in adolescence (18-19 years), there were two (1.8%) obese pregnant women.

Conclusion. The results of our study showed that in pregnant women with obesity, there is a gradual deterioration in lipid and carbohydrate metabolism parameters with the progression of pregnancy, which adversely affect perinatal outcomes. The Homa index can be used as a marker of insulin resistance indicating a change in carbohydrate metabolism in obese women.

Key words: obesity, preeclampsia, insulin resistance, pregnancy, childbirth, complication.

Актуальность. Ожирение в аспекте влияния на гестационный процесс в результате развития при ней воспалительных применений сосудистой стенки, часто способствует развитию гипертензивных нарушения беременности, преэклампсии, эклампсии 1. Эти изменения являются наряду с основными причинами прогрессирования гипертензивных нарушений при беременности на изменения углеводного обмена, дислипидемии приводящих нередко к формированию таких серьезных осложнений как гестационный диабет или сахарный диабет 2 типа 2. Следует отметить, что данные осложнения являются одним из лидирующих в структуре материнской и перинатальной заболеваемости, так как способствует развитию поражения сосудистой сети почечно - лоханочной системы и в целом мочевыводящих путей, сердечно-сосудистой системы организма 3,4.

Цель исследования. Изучить лабораторную и клиническую характеристику беременных женщин с ожирением.

Материал и методы исследования. Всего обследовано 139 пациенток из них 109 беременных женщин с ожирением (основная группа). Данная группа в свою очередь разделена на три подгруппы: с ожирением - 40 пациенток, ожирение + преэклампсия -39 пациенток и ожирение + инсулин резистентность -30 пациенток. Контрольная группа сформирована из числа здоровых беременных -30 пациенток Результаты полученных данных обработаны методом вариационной и описательной статистики с использованием критериев Стьюдента ранговый U-критерий Манна-Уитни. При сравнении совокупностей по качественным признакам применяли анализ с использованием хи-квадрат, при необходимости с поправкой Йейтса.

Результаты исследования и их обсуждения. Результаты нашего исследования показали, что преимущественное большинство беременных женщин с ожирением находились в активном репродуктивном возрасте -73,6% и в позднем репродуктивном возрасте состояли -26,4% женщин соответственно (Рисунок 1). При этом, из общего числа женщин в подростковом периоде (18-19 лет) находились двое (1,8%) беременных женщин с ожирением.

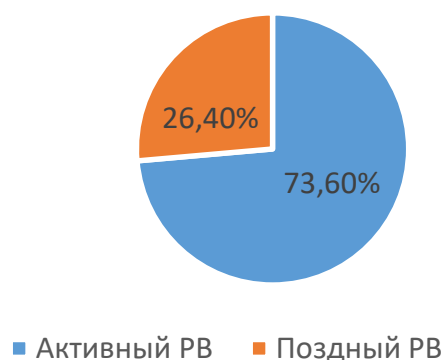

Рисунок 1. Распределение беременных женщин с ожирением по возрасту

Средневозрастной показатель обследованных беременных женщин показал, что у женщин с ожирением данный показатель составил $-29,5 \pm 1,3$ лет, в группе сравнения составил $26,5 \pm 1,2$ лет соответственно. Средний рост среди основной группы составил $-161,5 \pm 0,6$, среди контрольной группы $-162,5 \pm 0,07$. Достоверной разницы между возрастом и ростом среди исследуемых пациенток основной и контрольной группы не выявлено ($p > 0,05$).

Существенная разница выявлена в сравнении массы тела беременных в группах исследования в кг, так результаты оценки массы тела в кг составило в группе женщин с ожирением $96,7 \pm 1,6$ и $64,07 \pm 0,89$ в группе сравнения ($P < 0,001$) соответственно. Средний показатель соотношения ОТ/ОБ составила в группе женщин с ожирением $0,91 \pm 0,03$ и в группе контроля $0,72 \pm 0,02$ ($P < 0,001$).

Анализ данных показал, что среди исследуемых групп беременных женщин с ожирением, число жительниц села составило -75 (70,8%), и 31 (29,2%) соответственно составили жительницы города. В группе сравнения

жительниц села было -22 (73,3%) а жительниц города 8 (26,6%) соответственно.

Как видно из таблицы 3 в целом 62,2% пациенток среди исследуемых групп были с ожирением 2 степени.

Беременные женщины с ожирением I и III степени наблюдалось по 20 (18,9%) пациенток в обследуемых групп. Результаты исследования показало, что среди обследованных участниц основной группы каждая четвертая женщина была первобеременной - 24,5%, повторнобеременные составили - 44,3% (каждая вторая) и многорожавшие составили - 39,6% женщин соответственно.

Среди исследуемой основной группы, первобеременные чаще зарегистрированы в группе беременных женщин с ожирением ($26,8 \pm 6,9\%$), повторнобеременные в группе женщин с ожирением и инсулинорезистентностью ($46,6 \pm 8,7\%$).

Многорожавшие чаще зарегистрировано в основной группе среди беременных женщин с ожирением ($-41,46 \pm 7,69\%$) и в группе женщин с ожирением и преэклампсией ($-37,1 \pm 8,17\%$) соответственно. Анализ анамнестических данных показало, что среди исследуемых основной группы интергенетический интервал не соблюдали (менее 2-х лет) -16 (15,0%) женщин.

Проведенный анализ обменных карт поступивших на роды беременных женщин с ожирением показал, что из 106 пациенток, до 12 недель беременности состояли на учете 88 (83,1%) и после 12 недель 18 (16,9%) из них, что существенно отражается на качестве антенатального наблюдения.

По данным паритета и перинатальных исходов, из анамнеза участниц выявлена высокая частота перинатальных потерь среди обследуемых групп. Исходы прошлой беременности и родов у беременных женщин по анализу анамнестических данных представлены в таблице 5.

Анализ показал, что в группе многорожавших женщин в анамнезе чаще имело место перинатальные потери, так ранний самопроизвольный выкидыш в этой группе женщин зарегистрирован в 46 ($43,4 \pm 4,8\%$) случаев,

поздний выкидыш у 19 (17,9±3,7%) пациенток с ожирением (участниц исследования).

Антенатальная гибель плода имело место у 18 (16,9±3,6%), интранатальная гибель плодов 4 (3,8±1,8%) и ранняя неонатальная смертность в 7 (6,6±2,4%) случаях среди участниц исследования.

Анализ социального статуса беременных женщин с ожирением показал, что в основном женщины (85 - 80,1%) были домохозяйки, 16 (15,0%) были служащими и учащимся были всего – 5 (4,7%) пациенток. Среди беременных, домохозяйек жительниц села было - 82,3% а жительницы города составили 17,6%. Данные сбор анамнеза по питанию женщин показало использование ими в рационе питания в основном углеводов и из мучных изделий, которое возможно и повлияло на повышение ИМТ беременных женщин.

Изучение семейного анамнеза сыграло немаловажное значение в появлении неинфекционного заболевания как ожирение (ВОЗ),

сбор анамнеза показало, что со стороны матери страдали ожирением – 26 (24,5%), со стороны отца -18 (16,9%) и со стороны дяди и тёток - 11 (10,3%) пациенток.

Исходя из этого можно предположить, что наследственность является значимым фактором риска для детей родившихся от матерей с ожирением.

Результаты нашего исследования показали, что среди исследуемых групп экстрагени- тальная патология наиболее чаще встречалась у беременных женщин с ожирением, у которых течение беременности осложнилось преэ- клампсией, в данной группе у каждой второй женщины выявлено анемия различной степени (74,3%), заболевание щитовидной железы (51,4%) и заболевания мочевыделительной системы (48,6%) соответственно.

Результаты проведенного нами исследова- ния еще раз подтверждают, что соматическое состояние матери приводят к осложнениям беременности и в сочетании с плацентарной

Таблица 1

Основные антропометрические показатели и возраст обследуемых беременных женщин (n=136)

Показатель	Основная группа (n=106)	Контрольная группа (n=30)	t	p
Возраст, годы	29,5±1,3	26,5±1,2	1,69	>0,05
Рост, см	161,5±0,6	162,5±0,07	0,74	>0,05
Масса тела, кг	96,7±1,6	64,07±0,89	17,38	<0,001
ИМТ, кг/м ²	33,4±0,5	24,8±0,4	13,43	<0,001
ОТ/ОБ	0,91±0,03	0,72±0,02	5,269	<0,001

Таблица 2

Распределение пациенток по степени ожирения по ИМТ

Степень	Беременные женщины с алиментарным ожирением (n=41)	Беременные женщины с ожирением + инсулино- резистентностью (n=30)	Беременные женщи- ны с ожирением + преэклампсия (n=35)
	%	%	%
Ожирение I сте- пени	12(30,0%)	-	8(22,8%)
Ожирение II сте- пени	20(48,8%)	27(90,0%)	19(54,3%)
Ожирение III степени	9(22,5%)	3(10,0%)	8(22,8%)

Таблица 3

Распределение обследованных беременных женщин по паритету

Паритет \ Группы	Беременные женщины с алиментарным ожирением (n=41)	Беременные женщины с ожирением + инсулинорезистентность (n=30)	Беременные женщины с ожирением + преэклампсия (n=35)	Контрольная группа (n=30)
Первобеременные	11 (26,8±6,9%)	7 (13,39±8,3%)	8 (26,6±8,0%)	4 (13,3±8,1%)
Повторнобеременные	13 (31,7±7,26%)	15 (42,8±8,36%)	14 (46,6±8,7%)	20 (66,6±8,6%)
МногOROЖавшие	17 (41,46±7,69%)	13 (37,1±8,17%)	8 (20,0±8,6%)	6 (20,0±7,3)

Таблица 4

Исход беременности и родов у беременных с ожирением

Нозология	Пациентки с ожирением (n=106)	Контрольная группа (n=30)	Хи-критерий с поправкой Йейтса	P
Ранний выкидыш	46(43,4±4,8%)	2 (6,6±4,5%)	5, 5931	<0,001
Поздний выкидыш	19(17,9±3,7%)	1 (3,3±2,0%)	3,4712	< 0,05
Аntenатальная гибель плода	18(16,9±3,6%)	-		
Интранатальная гибель плода	4(3,8±1,8%)	-		
Ранняя неонатальная смертность	7(6,6±2,4%)	-		

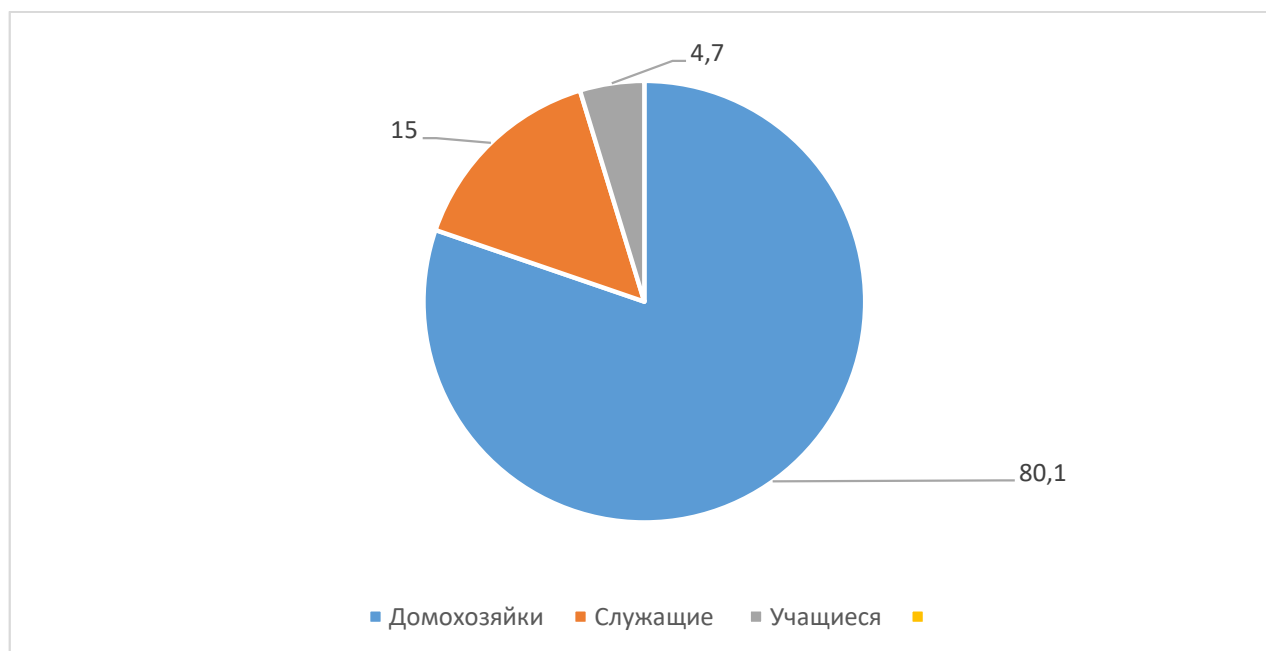

Рисунок 2. Социальный статус беременных женщин с ожирением

недостаточностью значительно неблагоприятно влияют на исход беременности.

Проведенный анализ показал, что в первом триместре беременности течение беременности среди основной группы в основном осложнилось рвотой и угрозой прерывания беременности.

Результаты исследования показали, что рвота беременных достоверно чаще наблюдалась ($p < 0,01$) у каждой второй беременной женщины основной группы - 64 (60,4±4,7%). Осложнение беременности как угроза прерывания беременности у каждой третьей беременной - 41 (38,6±4,7%), умеренная преэклампсия у 27 (25,4±4,2%), тяжелая преэклампсия у 12 (11,3±3,0%). Маловодие достоверно чаще также наблюдалось среди основной группы ($p < 0,05$) у 31 (29,2±4,4%) по сравнению с контрольной группой - 2 (6,66±4,5), многоводие наблюдалось у 22 (20,7±3,9%) пациенток, причем оно среди женщин контрольной группы не зарегистрировано. Среди беременных основной группы преэклампсии зарегистрировано

у 31 (29,2%), гестационная гипертензия у - 24 (22,6%) пациенток.

Для изучения углеводного обмена были изучены содержания глюкозы крови среди исследуемых групп. Результаты исследований показали, что средний уровень глюкозы на разных сроках беременности показало достоверное ($p < 0,001$) увеличение этого показателя у беременных женщин с ожирением по сравнению с группой контроля. В I-ом триместре беременности данный показатель составил - 5,96±0,14 по сравнению с группой контроля - 4,72±0,30. Во II-ом триместре беременности данный показатель составил в основной группе - 6,28±0,10 по сравнению с контрольной группой - 4,85±0,26 соответственно. В III-ем триместре беременности средний уровень глюкозы составил - 6,30±0,14 в основной группе и 5,14±0,12 в контрольной группе.

Результаты исследований показали, что средний уровень глюкозы на разных сроках беременности показало достоверное ($p < 0,001$) увеличение этого показателя у беременных женщин с ожирением по сравнению с груп-

Таблица 5

Частота осложнений беременности среди обследуемых групп.

Осложнения беременности	Пациентки с ожирением (n=106)	Контрольная группа (n=30)	Хи-критерий с поправкой Йейтса	P
Рвота беременных	64(60,4±4,7)	9(15,3±8,3)	4,7282	<0,01
Угроза прерывания беременности	41(38,6±4,7)	6(20,0±7,3)	2,1423	>0,05
Умеренная преэклампсия	23 (21,6±4,0)	-		
Тяжелая преэклампсия	8(11,3±3,0)	-		
Гестационная гипертензия	24	-		
Маловодие	31(29,2±4,4)	2(6,66±4,5)	3,5813	<0,05
Многоводие	22(20,7±3,9)	-		

Таблица 6

Содержание глюкозы в крови натощак на разных сроках беременности (ммоль/л) среди обследуемых групп.

Триместры беременности	Беременные женщины с ожирением (n=106)	Контрольная группа (n=30)	t	P
I триместр	5,96±0,14	4,72±0,30	3,805	<0,001
II триместр	6,28±0,10	4,85±0,26	7,513	<0,001
III триместр	6,30±0,14	5,14±0,12	10,60	<0,001

Таблица 7

Среднее содержание гликозированного гемоглобина на разных сроках беременности среди обследуемых групп

Триместры беременности	Беременные женщины с ожирением (n=106)	Контрольная группа (n=30)	t	P
I триместр	5,62±0,07	4,57±0,07	10,60	<0,001
II триместр	5,80±0,09	4,68±0,05	10,87	<0,001
III триместр	6,2±0,13	5,32±0,10	4,14	<0,01

Таблица 8

Содержание инсулина в крови натощак (ммоль/л) среди обследуемых групп

Триместры беременности	Беременные женщины с ожирением (n=106)	Контрольная группа (n=30)	t	P
I триместр	10,0±1,81	7,6±0,22	2,413	>0,05
II триместр	15,2±0,90	9,4±0,30	6,113	<0,001
III триместр	19,05±0,40	11,02±0,30	16,06	<0,001

пой контроля. В I-ом триместре беременности данный показатель составил- 5,96±0,14 по сравнению группой контроля- 4,72±0,30. Во II-ом триместре беременности данный показатель составил в основной группе -6,28±0,10 по сравнению с контрольной группой -4,85±0,26. В III-ем триместре беременности средний уровень глюкозы составил-6,30±0,14 в основной группе и 5,14±0,12 в контрольной группе.

Для определения среднего содержания сахара в крови на протяжении 3 месяцев был определен гликозированный гемоглобин (HbA1c), в норме его уровень составляет 4-6%.

В I-ом триместре беременности данный показатель составил- 5,62±0,07 по сравнению с группой контроля- 4,57±0,07 (p<0,001). Во II-ом триместре беременности данный показатель составил в основной группе -5,80±0,09 по сравнению с контрольной группой -4,68±0,05 (p<0,001) соответственно. В III-ем триместре беременности средний уровень глюкозы составил-6,2±0,13 в основной группе и 5,32±0,10 (p<0,01) в контрольной группе.

Однако данный показатель не является прогностическим критерием для женщин с ожирением, но является диагностическим критерием для выявления женщин с геста-

ционным сахарным диабетом в ранних сроках беременности.

Среднее содержание инсулина у беременных женщин с ожирением в 1-ом триместре беременности составил- 15,2±0,90 ммоль/л и в группе контроля - 7,6±0,22 (p>0,05), во 2-ом триместре -9, 2±1,26 ммоль/л и в группе контроля- 9,4±0,30 (p<0,001) и в 3-ем триместре – 19,05±0,40 ммоль/л и в группе контроля -11,02±0,30 (p<0,001) соответственно. Результаты исследования показали увеличение среднего содержания инсулина во втором и третьем триместрах беременности.

Проведенный анализ показал достоверное отличие показателя индекса Хома среди исследуемых групп во втором (3,20±0,10) (p<0,01) и третьем триместре беременности (4,31±0,07) (p<0,001) по сравнению с группой контроля (2,04±0,09 и 2,51±0,08 соответственно). Показатель индекс Хома был высок больше в группе женщин с ожирением и инсулинорезистентностью.

Показатель Хома можно использовать как дополнительный прогностический критерий при оценке углеводного обмена в третьем триместре беременности.

Таблица 9

**Среднее содержание холестерина, триглицеридов, ЛПВП и ЛПНП
в крови беременных женщин среди обследуемых групп**

Показатель	Беременные женщины с ожирением (n=106)	Контрольная группа (n=30)	t	P
Холестерин, ммоль/л	5,96±0,16	5,34±0,15	2,82	<0,05
Триглицериды, ммоль/л	2,66±0,14	1,91±0,24	2,69	<0,05
ЛПВП, ммоль/л	1,77±0,12	2,01±0,08	1,66	>0,05
ЛПНП, ммоль/л	3,87±0,33	2,70±0,17	3,15	<0,05

Таблица 10

Показатели индекса Хома среди обследуемых групп

Триместры беременности	Беременные женщины с ожирением (n=106)	Контрольная группа (n=30)	t	P
I триместр	2,51±0,18	1,62±0,10	4,322	<0,001
II триместр	3,20±0,10	2,04±0,09	6,020	<0,001
III триместр	4,31±0,07	2,51±0,08	8,090	<0,001

Перечень обследования женщин с ожирением включал определение холестерина, триглицеридов, липопротеидов низкой плотности и липопротеидов высокой плотности.

Проведенный анализ липидного обмена показало достоверное увеличение холестерина-, триглицеридов и ЛПНП ($p<0,05$) у беременных женщин с ожирением, по сравнению с группой контроля.

Средний уровень холестерина в основной группе (таблица 3.1.12) составил $5,96\pm 0,16$ по сравнению с контрольной группы- $5,34\pm 0,15$ ($p<0,05$). Так же средний уровень триглицеридов составил $2,66\pm 0,14$, по сравнению с группой контроля $1,91\pm 0,24$ ($p<0,05$). Значимого отличия ЛПВП среди исследуемых групп не выявлено ($1,77\pm 0,12$ и $2,01\pm 0,08$ ($p>0,05$) соответственно).

Однако отмечено достоверное отличие ($p<0,05$) ЛПНП по сравнению с контрольной группы. Результаты исследования показали ухудшение показателя липидного обмена во втором и третьем триместрах беременности среди основной группы, которые неблагоприятно влияют на исход беременности.

Как видно по данным таблицы, средний уровень общего белка в крови среди основной группы был достоверно ниже чем в группе сравнения ($P<0,05$), в основном уровень общего белка в крови имел тенденцию к снижению в группе женщин с ожирением и преэклампсией. Сравнительный анализ свёртывающей системы показал достоверное повышение фибриногена среди основной группы из числа беременных женщин с тяжелой преэклампсией, показатель по критерию χ^2 с поправкой Йетса составил $-3,11$ ($P<0,05$).

Средний уровень показателя АЛАТ и АсАТ был достоверно выше среди основной группы по сравнению с группой контроля $P<0,05$ и $P<0,01$ соответственно. Особой разницы в показателях мочевины и креатинина не выявлено ($P>0,05$).

Анализ белка в моче показало, что среди беременных женщин с ожирением и преэклампсией данный показатель составил $2,69\pm 0,48$, среди женщин с ожирением $0,135\pm 0,28$ и среди женщин с ожирением и инсулинорезистентностью $-0,027\pm 0,02$ соответственно. Среди группы сравнения белка в мочи не обнаружено.

Таблица 11

Средние показатели биохимического анализа крови среди исследуемых групп

Показатель	Беременные женщины с ожирением (n=106)	Контрольная группа (n=30)	t	P
Общий белок (г/л)	54,54±1,94	66,27±2,6	2,81	<0,05
Билирубин общий (мкмоль/л)	20,72±3,70	16,3±1,89	1,23	>0,05
Фибрин(м/г)	17,09±2,41	14,8±3,02	0,23	>0,05
Фибриноген (мг%)	382,33±19,0	241,2±41,27	3,11	<0,05
АлАТ (Ед/л)	32,25±1,51	23,5±2,82	2,72	<0,05
АсАТ (Ед/л)	32,33±1,42	22,4±1,8	4,33	<0,01
Мочевина (ммоль/л)	5,85±0,16	5,16±0,99	0,68	>0,05
Креатинин (мкмоль/л)	76,75±6,48	71,9±3,8	0,64	>0,05

Проведенный анализ показал, что в основном беременные женщины с ожирением находятся в активном репродуктивном возрасте, в основном это повторно и многорожавшие женщины, анамнез которых отягощен не вынашиванием, мертворождаемостью. По социальной характеристике беременных женщин с ожирением это женщины сельской местности с неправильным рационом питания и имеющие низкий уровень образования. По результатам исследования установлено, что в основной группе течение беременности часто осложнялось рвотой беременных (60,4%), угроза прерывания беременности наблюдалась у (38,6%), маловодие (29,2%) многоводие (20,7%), и преэклампсия (38,6%) соответственно. В структуре соматической патологии у беременных с ожирением преобладали анемии -56,6%, заболевания мочевыделительной системы-41,5% и **заболевания щитовидной железы - 38,6% соответственно.**

Таким образом, у беременных женщин с ожирением наблюдается постепенное ухудшение параметров липидного и углеводного обмена с прогрессированием беременности, которые неблагоприятно влияют на перинатальные исходы. Индекс Хома можно использовать как маркер инсулинорезистентности указывающий на изменение углеводного обмена у женщин с ожирением. Исходя из выше изложенного, установленные нами в результате исследования клинические, социальные и

лабораторные характеристики у беременных женщин с ожирением можно относить как факторы риска развития осложнений у пациенток данной группы.

Выводы. Результаты нашего исследования показали, что у беременных женщин с ожирением наблюдается постепенное ухудшение параметров липидного и углеводного обмена с прогрессированием беременности, которые неблагоприятно влияют на перинатальные исходы. Индекс Хома можно использовать как маркер инсулинорезистентности указывающий на изменение углеводного обмена у женщин с ожирением.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Абдурахманова М.А., Алиева Р.Я., Курбанова О.К., Абдурахманов Ф.М. Введение беременности, родов и послеродового периода у женщин с метаболическим синдромом в сочетании с гипертензивными состояниями. /Абдурахманова М.А., Алиева Р.Я., Курбанова О.А., Абдурахманов Ф.М. //Мать и дитя. №4 (22) 2014.с.7-10.
2. Макаров И.О., Боровкова Е.И., Байрамова М.А. Риск развития осложнений беременности у пациенток с избыточным весом и ожирением// Врач-аспирант.-Воронеж.-2011.-1 (44).-С.87-96
3. Макаров И.О., Боровкова Е.И., Байрамова М.А. Перинатальные исходы у пациенток с ожирением и неблагоприятным биохимическим скринингом//Врач-аспирант. -Воронеж. -2011. -4.1(47).- С.235-242

4. Нурова А.А., Нурматова З.И., Ибрагимова Н.И., Рахимова М.Н./ Влияние ожирения у женщин на исход беременности. // Материалы 6 съезда акушеров и гинекологов Республики Таджикистан.02.12.2016. – С 184-186.

REFERENCES

1. Abdurakhmanova M.A., Alieva R.Ya., Kurbanova O.K., Abdurakhmanov F.M. The introduction of pregnancy, childbirth and the postpartum period in women with metabolic syndrome in combination with hypertensive conditions. /Abdurakhmanova M.A., Alieva R.Ya., Kurbanova O.A., Abdurakhmanov F.M. // Mother and child. No. 4 (22) 2014.p.7-10.

2. Makarov I.O., Borovkova E.I., Bairamova M.A. The risk of pregnancy complications in patients with overweight and obesity//Postgraduate student.-Voronezh.-2011.-1 (44).-p.87-96

3. Makarov I.O., Borovkova E.I., Bairamova M.A. Perinatal outcomes in patients with obesity and adverse biochemical screening//Postgraduate student.-Voronezh. -2011. -4.1(47).-p.235-242

4. Nurova A.A., Nurmatova Z.I., Ibragimova N.I., Rakhimova M.N. / Influence of obesity in women on the outcome of pregnancy. // Materials of the 6th Congress of Obstetricians and Gynecologists of the Republic of Tajikistan 02.12.2016. - From 184-186.

ХУЛОСА

Орипова Р. Ш.

ХУСУСИЯТҲОИ ЛАБОРАТОРӢ ВА КЛИНИКӢИ ЗАНҲОИ ҲОМИЛАИ ДОРОИ ФАРБЕҲӢ

Мақсади таҳқиқот. Омӯхтани хусусиятҳои лабораторӣ ва клиникӣи занҳои ҳомилаи дорои фарбеҳӣ.

УДК

¹Пулотов К.Дж., ²Шарипов К.Н., ³Алиева А.Дж.

РЕДКИЙ СЛУЧАЙ ВЫЯВЛЕНИЯ ГИГАНТСКИХ ТРИХОБЕЗОАРОВ ЖЕЛУДКА У ДЕТЕЙ

¹ Кафедра общей хирургии НОУ «Медико-социальный институт Таджикистана»

Мавод ва усулҳои тадқиқот. Ҳамагӣ 139 нафар беморон, аз ҷумла 109 нафар занони ҳомила бо фарбеҳӣ (гурӯҳи асосӣ) муоина карда шуданд. Ин гурӯҳ, дар навбати худ, ба се зергурӯҳ тақсим мешавад: фарбеҳӣ - 40 бемор, фарбеҳӣ + преэклампсия - 39 бемор ва фарбеҳӣ + муқовимати инсулин - 30 бемор. Гурӯҳи назоратӣ аз ҳисоби занони ҳомилаи солим – 30 нафар беморон ташкил карда шуд. Натиҷаҳои маълумотҳои бадастомада бо усули омори вариатсия ва тавсифӣ бо истифода аз меъёрҳои Стюдент, санчиши дараҷаи U Mann-Whitney коркард карда шуданд. Ҳангоми муқоисаи популятсияҳо аз рӯи хусусиятҳои сифатӣ, таҳлили хи-мураббаъ, дар ҳолатҳои зарурӣ, бо ислоҳи Йейтс истифода шудааст.

Натиҷаҳои таҳқиқот ва муҳокимаи онҳо. Натиҷаҳои таҳқиқоти мо нишон дод, ки аксарияти занони ҳомиладори фарбеҳ мутаносибан дар синни фаъоли репродуктивӣ (73,6%) ва дар синни репродуктивӣ (26,4%) буданд. Инчунин аз шумораи умумии занони наврас (18-19 сола) ду нафар занони ҳомила (1,8%) гирифтори фарбеҳӣ буданд.

Хулоса. Натиҷаи таҳқиқотҳо нишон доданд, ки дар занони ҳомилаи дорои фарбеҳӣ бо пешрафти ҳомиладорӣ тадриҷан бад шудани параметрҳои мубодилаи липидҳо ва карбогидратҳо мушоҳида мешавад, ки ба натиҷаҳои перинаталӣ таъсири манфӣ мерасонад. Индекси Нота метавонад ҳамчун нишонаи муқовимати инсулин истифода шавад, ки тағирёбии мубодилаи карбогидратҳо дар занони фарбеҳӣ нишон медиҳад.

Калимаҳои калидӣ: фарбеҳӣ, преэклампсия, муқовимати инсулин, ҳомиладорӣ, таваллуд, авориз.

² *Кафедра детской хирургии ГОУ «Таджикский государственный университет им. Абуали ибни Сино»*

³ *Кафедра факультетской хирургии «Российский университет дружбы народов»*

Пулотов Камолджон Джамолович – и.о. заведующий кафедрой общей хирургии НОУ «Медико-социальный институт Таджикистана». тел: (+992) 93-845-45-09. Электр.почта: kamolendos@mail.ru

---

Цель исследования: Улучшения ранней диагностики и лечения относительно редкой патологии трихобезоара, а также связанных с ними осложнений у детей.

Материал и методы исследования. Проведен клинический анализ диагностики лечения трихобезоара у детей по материалам отделения детской хирургии ГУ Комплекс здоровья «Истиклол» за период 2016-2021гг. Располагаем 2 наблюдениями, в которых все были девочки в возрасте 12-14 лет. Из инструментальных методов диагностики применяли УЗИ органов брюшной полости, рентгеноскопию желудка и ЭГДС.

Результаты исследования и их обсуждение. Проведен клинический анализ диагностики и лечения 2 девочек в возрасте 12-14 лет, находящихся в отделении детской хирургии ГУ «Комплекс здоровья «Истиклол» за период 2016-2021 гг. с диагнозом трихобезоара. Проведено оперативное лечение. При ревизии в полости желудка обнаружен плотный конгломерат больших размеров (20 x 8 x 8 см) и удалено инородное тело. Послеоперационный период протекал гладко, девочки выписаны в удовлетворительном состоянии под амбулаторное наблюдение врачей психоневрологов.

Ключевые слова: трихобезоаров желудка, опухолевидное образование, пенетрация, кровотечение, неврозы, навязчивое состояние.

¹*Pulotov K.J.*, ²*Sharipov K.N.*, ³*Alieva A.J.*

A RARE CASE OF DETECTION OF GIANT STOMACH TRICHOBEZOARS IN CHILDREN

¹ *Department of General Surgery NEI “Medical - Social Institute of Tajikistan”.*

² *Department of Pediatric Surgery of the SEI “Avicenna State Medical University” named after Abuali Ibni Sino”.*

³ *Department of Faculty Surgery “Peoples’ Friendship University of Russia”.*

Pulotov Kamoljon Jamolovich – Head of the Department of General Surgery of NEI “Medical - Social Institute of Tajikistan”. tel: (+992) 93-845-45-09. E-mail: kamolendos@mail.ru

The aim of the study: Improvement of early diagnosis and treatment of relatively rare pathology of trichobezoar; as well as related complications in children.

Material and methods of research. A clinical analysis of the diagnosis of the treatment of trichobezoars in children was carried out based on the materials of the Department of Pediatric Surgery of the SI “Istiqloq Health Complex” for the period 2016-2021. We have 2 observations, in which all were girls aged 12-14 years. Among the instrumental diagnostic methods, ultrasound of the abdominal cavity, stomach X-ray and Esophagogastroduodenoscopy were used.

The results of the study and their discussion. A clinical analysis of the diagnosis and treatment of 2 girls aged 12-14 years, who are in Department of pediatric surgery of the SI “Istiqloq Health Complex” for the period 2016-2021 with a diagnosis of trichobezoars was carried out. Surgical treatment was performed. During the revision, a dense conglomerate of large dimensions (20 x 8 x 8 cm) was found in the stomach cavity and a foreign body was removed. The postoperative period proceeded smoothly; the girls were discharged in a satisfactory condition under the outpatient supervision of neuropsychiatrists.

Keywords: stomach trichobezoars, tumor-like formation, penetration, bleeding, neuroses, obsessive state.

Актуальность. Трихобезоары образуются при попадании в желудок волос и шерсти. Они чаще всего встречаются у лиц с неуравновешенной психикой, страдающих трихотилломаниями. В отечественной литературе случай трихобезоара впервые описал В. М. Мыш в 1912 г. Встречаются у девочек и женщин, имеющих привычку жевать волосы. Этим заболеванием нередко страдают дети с неврозом навязчивых состояний, а также больные шизофренией [1]. В зарубежной литературе за 20 лет описаны 108 случаев выявления трихобезоаров у детей в возрасте до 18 лет [5, 7]. Вследствие относительной редкости патологии практические врачи своевременно не обследуют детей группы риска, трихобезоары диагностируются при достижении больших размеров. В итоге в желудке образуется «волосая опухоль», состоящая из клубка переплетенных и склеенных волос, пропитанных пищевыми массами и слизью. Иногда трихобезоар большого размера выходит из желудка в двенадцатиперстную и тонкую кишку. Осложнениями трихобезоара являются язвы желудка с пенетрацией и кровотечением, некроза стенки желудка, непроходимости кишечника [3, 4]. Формирование трихобезоара может сопровождаться анемией, гипопроотеинемией и кахексией [2, 6].

Цель исследования: Улучшения ранней диагностики и лечения трихобезоара у детей.

Материал и методы исследования. Проведен клинический анализ диагностики лечения трихобезоара у детей по материалам отделения детской хирургии ГУ Комплекс здоровья «Истиклол» за период 2016-2021 гг. Располагаем 2 наблюдениями, в которых все были девочки в возрасте 12-14 лет. Из инструментальных методов диагностики применяли УЗИ органов брюшной полости, рентгеноскопию желудка и ЭГДС.

Результаты исследования и их обсуждение. Клинические проявления трихобезоаров желудка зависят от их размера, локализации и давности образования, а также от связанных с ними осложнений. Больные жаловались на боли в животе, чувство перенаполнения в животе, рвота после еды и анемия. Боли в животе и рвота наблюдались во всех случаях, которые

имели периодического характера, беспокоящие в течение последних 3 месяцев. Заболевание также сопровождалось отрыжкой с дурным запахом, общую слабость и похудание. При осмотре пальпаторно у пациентов определялось опухолевидное образование в эпигастрии. Следует отметить, что при внешнем осмотре у обеих девочек выявлено очаговое отсутствие волос в волосистую часть головы, которую они часто скрывали от родителей. При эзофагогастродуоденоскопии трихобезоары выглядели как опухолевидное образование грязно-серого цвета, покрытая волосами, заполняющая всю полость желудка. При инструментальной пальпации фитобезоары плотной консистенции, при попытке ее разрушения биопсийными щипцами без эффекта. В качестве типичного примера данной патологии приводим собственное наблюдение. Девочка С., 14 лет, поступила в приемное отделение ГУ Комплекс здоровья «Истиклол». Ребенок заболел остро в ночь перед поступлением, жалобы на боли в животе, многократную рвоту. В процессе осмотра и динамического наблюдения признаки острого аппендицита исключали. Со слов родителей, у девочки есть привычка глотать жевательные конфеты, грызть ногти и брать в рот волосы.

При осмотре: состояние средней тяжести. Жалобы на боли в эпигастриальной области. Дыхание везикулярное, гемодинамика стабильная. Живот умеренно вздут, мягкий, болезненный при пальпации в эпигастриальной области, где пальпируется округлое образование плотной консистенции. Симптомы раздражения брюшины не определяются. Физиологические отправления не нарушены. По данным ультрасонографии органов брюшной полости: желудок заполнен большим количеством эхонегативных образований, формирующих массивные «звуковые дорожки». Результаты исследования свидетельствовали о наличии в полости желудка объемного образования. Произведена эзофагогастродуоденоскопия (рис. 1).

Слизистая пищевода розовая, гладкая, блестящая, кардия смыкается. Кардиоэзофагальный переход на уровне хиатального кольца. Перистальтика сохранена. В желудке опре-

деляется инородное тело грязно-серого цвета, заполняющее весь его объем, диаметром до 8 см, длиной до 20 см, состоящее из множества разнородных частиц, сплетений волос, слизи. Инородное тело занимает вес просвета желудка и ее выходного отдела. Видимая слизистая оболочка желудка с геморрагиями на стенках. Заключение: трихобезоар желудка. Показано удаление инородного тела. Под эндотрахеальным наркозом проведена попытка эндоскопического извлечения инородного тела. С помощью инструментов удалены фрагменты безоара, однако ввиду больших размеров и плотности извлечь его полностью было невозможно, вследствие чего произведена открытая операция. Верхнесрединным разрезом вскрыта брюшная полость. В рану мобилизовано дно желудка. Передняя стенка желудка рассечена на 6 см. При ревизии в полости желудка обнаружен плотный конгломерат больших размеров, с неприятным запахом, которое мобилизовано и удалено. Желудок промыт раствором фурацилина, гастротомическую рану зашили двухрядным швом нитью викрил 3-0. Послойные швы передней брюшной стенки. Макропрепарат: инородное тело (трихобезоар) размерами 20×8×8 см, плотное, темного цвета, состоит из множества волос, склеенных между собой. Диагноз после операции: трихобезоар желудка. Послеоперационный период протекал гладко, получала инфузионную, антибактериальную и симптоматическую терапию. Швы сняты на 10-е сутки, заживление раны первичным натяжением. Ребенок консультирован

невропатологом: неврологический фон отягощен вегетососудистой дистонией, синдромом невротических состояний (трихоонихофагия). Девочка выписана в удовлетворительном состоянии под амбулаторное наблюдение психоневролога.

Заключение. Трихобезоары формируются у детей, страдающих девиантным поведением (трихотилломания), поэтому у больных, поступающих в соматические и хирургические стационары с абдоминальным болевым синдромом, необходимо выявлять и оценивать психоэмоциональный статус и наличие вредных привычек. При выявлении трихобезоара больших размеров необходимо проводить оперативное удаление.

ЛИТЕРАТУРА.

(см. пп. 5-7 в References)

1. Соколов Ю.Ю. Безоары желудочно-кишечного тракта у детей. /Соколов Ю.Ю., Давидов М.И. // Педиатрия 2010; 2: 60—65.
2. Сапожников В.Г. Возможности диагностики безоаров у детей / В.Г.Сапожников, В.А. Куликов, В.А. Шабалин и др. // Рос педиатрический журнал 2001; 4: 51—53.
3. Сидоров П.И. Трихобезоар желудочно-кишечного тракта в клинике детского невроза. / П.И. Сидоров, В.В. Михеева // Журнал неврологии и психиатрии 2000; 2: 59—60.
4. Цуман В.Г. Трихобезоары желудочно-кишечного тракта у детей. / В.Г.Цуман, В.И. Щербина, Э.А. Семилов и др // Детская хирургия 2000;

REFERENCES

1. Sokolov Yu.Yu. Bezoars of the gastrointestinal tract in children. / Yu.Yu. Sokolov, M.I Davidov // Pediatrics 2010; 2:60-65.
2. Sapozhnikov V.G. Possibilities of diagnosing bezoars in children. / V.G. Sapozhnikov, V.A. Kulikov, V.A. Shabalin // Ros Pediatric Journal 2001; 4:51-53.
3. Sidorov P.I. Trichobezoar of the gastrointestinal tract in the clinic of childhood neurosis / P.I. Sidorov, V.V Mikheeva // Journal of Neurology and Psychiatry 2000; 2:59-60
4. Tsuman V.G. Trichobezoars of the gastrointestinal tract in children. / V.G. Tsuman, V.I. Shcherbina, E.A Semilov // Pediatric Surgery 2000;
5. Koulas S.G. Management of gastrointestinal bezoars: an analysis of 23 cases / S.G. Koulas, N. Zikos, C. Charalampous et al. // Int Surg 2008; 93: 95-98.
6. Trihobezoar of gastrointestinal tract in clinic of a children's neurosis. Zhurnal nevrologii i psihiatrii 2000; 2: 59-60.
7. Cataliotti F., Livoti C., Di Pace M. Bezoars. J Ped Surg 2002; 37: 9: 1363—1364.

ХУЛОСА

**К.Ҷ. Пулотов, К.Н. Шарипов,
А.Ҷ. Алиева**

ҲОДИСАИ КАМВОХУРАНДАИ ТРИХОБЕЗОАРҲОИ АЗИМИ МЕЪДА ДАР КЎДАКОН

Мақсади таҳқиқот. Танзими саривактии ташҳис ва табобати ҳодисаи камвохурандаи

бемории трихобезоарҳои азими меъда дар байни кӯдакон ва оризаҳои ба он вобаста буда.

Мавод ва усулҳои таҳқиқот. Натиҷаҳои маҷмуаи ташҳис ва табобати 2 кӯдаки бемори аз 12 то 14 солаи дар шуъбаи ҷарроҳии кӯдакони МД “Маҷмааи тандурустии “Истиқлол” дар давраи 2016-2021 бо ташҳиси трихобезоар бистари буда оварда шудааст. Дар ҷараёни ташҳис ва табобат бо истифодаи усули ҷарроҳӣ аз меъдаи ҳарду бемор ҳаҷми калон (20 x 8 x 8 см) берун бароварда шуда, баъди табобат дар ҳолати хуб барои таҳти назорати табибони психоневрологҳо будан аз беморхона ҷавоб дода шудаанд.

Натиҷаҳо. Натиҷаҳои таҳқиқот, ташҳис ва табобат нишон доданд, ки дар дохили меъда конгломерати калони диаметраш 8 см бо дарозии 20 см иборат аз муйи сари бофта, луҳоб ва дигар ҳиссаҳои чиркани фурубурдаи ба якдигар зич часпида иборат буда мавҷуд буд. Ба воситаи усули ҷарроҳӣ онҳоро аз дохили меъда берун карда, кӯдакон табобати мусбии худро ёфтанд.

Хулоса. Трихобезоарҳо дар кӯдакони рафтори девианти (трихотилломания) дошта, ки одатҳои баъди хоидани нохунҳо, хоидани муйи сар ва макидани чиликхоро доранд, мушоҳида карда мешавад.

Калимаҳои калидӣ: трихобезоари меъда, ҷисми варамшакл, пенетратсия, хунравӣ, асабоният, ҳолатҳои ҳаёлий.

УДК. 616.127 – 005.8; 618.173.

¹Рофиева Х.Ш., ²Бобоева М.С., ³Давлатова М.Р., ¹Камолов А.Дж., ⁴Махмадов Х.Н.

ИЗМЕНЕНИЯ ВНУТРИСЕРДЕЧНОЙ ГЕМОДИНАМИКИ СЕРДЦА У ЖЕНЩИН С ОСТРЫМ ИНФАРКТОМ МИОКАРДА В КЛИМАКТЕРИЧЕСКОМ ПЕРИОДЕ ПО РЕЗУЛЬТАТАМ ЭХОКАРДИОГРАФИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

¹ Кафедра терапии НОУ «Медико-социальный институт Таджикистана»

² Кафедра терапии и кардиоревматологии ГОУ «ИПОвСЗ РТ»

³ ГУ «Городской родильный дом №1 г. Душанбе»

⁴ ГУ «Городской медицинский центр им. Карима Ахмедова»

Рофиева Халима Шарифовна – и.о. заведующая кафедрой терапии НОУ «Медико-социальный институт Таджикистана». тел: (+992). 901-00-51-55. Электр. почта: halima_rofieva@mail.ru

Цель исследования: Изучение показателей нарушения внутрисердечной гемодинамики у женщин с острым инфарктом миокарда в климактерическом периоде по результату эхокардиографического исследования.

Материал и методы исследования. Проведен анализ результатов эхокардиографического исследования на аппарате TOSHIBA –Xario - 200 с использованием датчика частотой 2,8 МГц в В и М-режимах по общепринятой методике у 125 женщин, условно разделенных на 3 группы: 1-контрольная группа 25 (20%) женщин средний возраст – 45,1±0,6 лет); 2 группа - 45 (36%) женщин с ОИМ в климактерическом периоде, у которых регистрировался нерегулярный менструальный цикл за последние 7 - 8 месяцев т.е. в пери менопаузальном периоде.; 3 группа - 55 (44%) женщин с острым инфарктом миокарда у которых не наблюдалась менструальная функция в течение 1,5 года, т.е. женщины в постменопаузальном периоде. Исследование проводилось в ГУ «Комплекс здоровья Истиклол», отделение кардиологии кардиореанимации г Душанбе в период с 2016 по 2021.

Результаты исследования и их обсуждение. При проведении исследования у женщин 2 группы в перименопаузальном периоде наблюдалась концентрическая гипертрофия левого желудочка, а у женщин 3 группы постменопаузального периода отмечалась эксцентрическая гипертрофия ЛЖ, что является показателем высокого риска сердечно-сосудистых осложнений, в данном случае острого инфаркта миокарда в климактерическом периоде связано с тяжелыми клиническими течениями и ранним процессом нарушения гемодинамики левого желудочка.

Ключевые слова: острый инфаркт миокарда, климактерический период.

¹Rofieva H.CH., ²Boboeva M.S., ³Davlatova M.R., ¹Kamolov A.J., ⁴Mahmadov H.N.

WINK INTROKARDIAS HEMODINAMICS OF THE HEART IN WOMEN WITH ACUTE MYOCARDIAL INFARCT IN THE CLIMACTERIC PERIOD

¹Department of therapy NOU “Medical and Social Institute of Tajikistan”

²Department of therapy and cardiorheumatology of the GU “Institute of postgraduate Education in healthcare of the Republic of Tajikistan

³GU “City maternity hospital No. 1 in Dushanbe”

⁴GU “City medical center named after. Karim Akhmedov”

Khalima Sharifovna Rofieva - Head of the Cardiology Department of the «Istiklol Health Complex», MD. e-mail: Halima_rofieva@mail.ru. тел.: +992 901 00 51 55

Aim. Wink introkordias hemodynamics of the heart in women with acute myocardial infarction in climacteric period

Material and methods. The results of the spectral analysis of the variation of the cardiac interval in 125 women were analyzed by the echokardiografi metod. Uritsky conditionally divided into 3 groups: 1 group - 25 (20%) control group thy women; Group 2- 45 (36%) women with acute myocardial infarction in menopause without complications; Group 3- 55 (44%) women with acute myocardial infarction in menopause with complications.

Key words: acute myocardial infarction, climacteric period echocardiography.

Актуальность. В 2021 году сердечно-сосудистые заболевания (ССЗ) остаются проблемой, достигшей масштабов пандемии. Научно-эпидемиологические исследования, проводимые мировым сообществом, демон-

стрируют глобальную распространенность основных ССЗ, в частности ишемической болезни сердца (ИБС) и инфаркта миокарда (ИМ), а также фиксируют высокую долю за-

болеваемости, инвалидизации и смертности от этих заболеваний.

Инфаркт миокарда является одним из наиболее частых проявлений ИБС, одной из основных причин смертности населения развитых стран. Заболеваемость инфарктом миокарда (ОИМ) составляет около 500 на 100 000 мужчин и 100 на 100 000 женщин [3]. Общая суммарная летальность от ОИМ составляет 25% от числа всех заболевших [4]. В то же время известно, что у женщин до наступления менопаузы ишемическая болезнь сердца (ИБС) встречается значительно меньше, чем у мужчин того же возраста. Принято считать, что инфаркт миокарда развивается у женщин на 10-15 лет позднее, чем у мужчин [5]. Важную роль в возникновении ИБС играют так называемые факторы риска заболевания, однако степень влияния этих факторов у молодых женщин с ненарушенной менструальной функцией менее значима, чем у мужчин. Это связывают с защитным действием эстрогенов, особенностью пуринового обмена, а также регулярным удалением во время менструаций труднорастворимых метаболитов липопротеидов [3, 4]. Установлено, что женщины с сохраненным менструальным циклом заболевают ИБС реже, чем мужчины того же возраста с аналогичными факторами риска [2, 6]. Ряд авторов считают, что для возникновения ИБС у женщин требуется более интенсивное воздействие фактора риска или комбинация нескольких факторов [3, 6]. Следует особо подчеркнуть, что у относительно молодых женщин при хирургической менопаузе возможность возникновения инфаркта миокарда резко (в 7 раз) возрастает [3, 6].

Тем не менее, эпидемиологические данные последних лет свидетельствуют об увеличении частоты ИМ у женщин молодого возраста, что делает изучение ИБС у этого контингента больных важным и актуальным [8, 9]. Более того, ИБС у женщин молодого возраста отличается рядом клинико-функциональных особенностей, затрудняющих раннюю диагностику этого тяжелого заболевания, в частности, нередко болевой синдром носит атипичный или сочетанный характер, тесты с

физической нагрузкой имеют меньшую диагностическую ценность [6].

Цель исследования. Изучение показателей внутрисердечной гемодинамики у женщин с острым инфарктом миокарда в климактерическом периоде по результату эхокардиографического исследования.

Материал и методы исследования. В зависимости от степени нарушения менструальной функции проведен анализ результатов у 125 женщин, который условно разделенных на 3 группы: 1 группа - 25 (20%) контрольная группа; 2 группа - 45 (36%) женщин с ОИМ в климактерическом периоде (ЖКП), у которых регистрировался нерегулярный менструальный цикл за последние 7-8 месяцев средний возраст - $40,1 \pm 0,6$ лет) т.е. в перименопаузальном периоде.; 3 группа-55 (44%) женщин с острым инфарктом миокарда у которых не наблюдалась менструальная функция в течение 1,5 года, т.е. женщины в постменопаузальном периоде. Все больные были обследованы в ГУ «Комплекс здоровья Истиклол» отделении кардиологии г. Душанбе в период с 2016 по 2021 г.

Эхокардиографическое исследование проводилось с аппаратом TOSHIBA –Xario - 200 с использованием датчика частотой 2,8МГц в В и М-режимах по общепринятой методике. Определение конечного диастолического размера (КДР), толщины межжелудочковой перегородки (ТМЖП) и толщины задней стенки левого желудочка (ТЗСЛЖ) проводилось в М – режиме на уровне хорд митрального клапана из парастернального доступа по длинной оси сердца. К анализу допускались только записи с отчетливой визуализацией внутренних поверхностей, дающие четкую картину межжелудочковой перегородки, внутреннего диаметра левого желудочка, задней стенки левого желудочка.

Масса миокарда левого желудочка (ММЛЖ) рассчитывалась по формуле предложенной Devereux и соавт. (1986):

Для коррекции эффекта избыточной массы тела определялся индекс массы миокарда левого желудочка (ИММ) по формуле (deSimoneG. etal, 1992):

Площадь поверхности тела рассчитывалась по формуле Дюбуас с учетом роста (см) и массы (кг). Наличие ГЛЖ признавалось в том случае, если толщина задней стенки левого желудочка и/или толщина межжелудочковой перегородки составляла 12 мм и более, а величина индекса массы миокарда левого желудочка, соотнесенная к площади поверхности тела равнялась или превышала 110 г/м^2 . Тогда как концентрический или эксцентрический тип гипертрофии левого желудочка оценивался по предварительно рассчитанной относительной толщине стенок левого желудочка в%. ОИМ диагностировался (критериям ВОЗ -1976) по наличию не менее двух из следующих критериев: ангинозные боли в грудной клетке длительностью >30 минут, не купирующийся нитратами; типичные изменения ЭКГ как минимум в двух отведениях; повышение плазменной концентрации креатинфосфокиназы (КФК) более чем в 2 раза от верхней границы нормы (в сомнительных случаях определялся уровень МВ-фракции КФК) и результатов Эхо-КГ (наличие зон локального нарушения сократимости в виде зон гипокинезии). Локализацию ОИМ устанавливали на основании данных ЭКГ, ЭХОКГ. Понятие «передний» ИМ включало поражение передней стенки левого желудочка передне-перегородочной, передне-верхушечной и переднебоковой локализации. Задний ОИМ диагностировали при поражении задней и нижнебоковой стенки ЛЖ. Тяжесть сердечной недостаточности у женщин в менопаузальном периоде + острый инфаркт миокарда и женщин с острым инфарктом миокарда (ОИМ) оценивали по классификации Т. Killip [8]:

Результаты исследования и их обсуждение. Выявленные особенности анамнеза и клинического течения ОИМ у обследованных женщин позволили предположить неоднозначность в изменении структурно-функциональных характеристик миокарда у женщин в обеих группах. При проведении сравнительной оценки показателей структурно-функционального состояния сердца по данным эхокардиографии нами были полученные данные, отраженные в таблице 1.

Как видно из представленных в таблице 1 данных, размеры аорты и левого предсердия в сравниваемых группах существенно не отличались, тогда как средние размеры левого желудочка у женщин 2 группы в целом в диастолу были увеличены, но меньше по сравнению с 3- группой женщин по отношению 1-контрольной группы. При этом параметры диаметра полости левого желудочка в обе фазы сердечного цикла выявлялись в 2 -3 группе женщин.

Толщина стенок левого желудочка в среднем превышала нормальные значения у 2- 3 групп женщин с ОИМ, однако значение толщины ЗСЛЖ и МЖП превышало у 3 группы женщин с ОИМ в постменопаузальном периоде по отношению женщин 2 группы перименопаузальном периоде.

Можно предположить, что меньшие размеры полости ЛЖ в сочетании с большей толщиной его стенок у женщин 2 группы свидетельствуют о высокой вероятности наличия у них концентрического ремоделирования ЛЖ. Средний уровень ММЛЖ был значительно повышен у 2-3 групп, и он превышал стандартные показатели в 1,5 раза. Обе группы по этому признаку между собой практически не отличались. В свою очередь, показатель ИММЛЖ, более достоверно отражающий уровень гипертрофии миокарда ЛЖ, имел несколько большие значения у женщин 2- ой группы. При этом показатель ОТС, по величине которого можно судить о типе ремоделирования ЛЖ, у женщин 2 группы в среднем не превышал 0,45, а у женщин 3 группы был больше 0,45. Нами были получены данные распространенности концентрической гипертрофии в 2 группе – 43 (95,5%). Эксцентрическая гипертрофия левого желудочка встречался во 3 группе 54 (98,2%). Полученные данные позволяют высказать предположение об имеющейся тенденции к концентрическому типу ремоделирования ЛЖ у женщин 2 группы, эксцентрическому - у женщин 3 группы. Интересным предоставляется также факт обнаружение более высоких показателей толщины МЖП у женщин 3 группы ($2,62 \pm 0,35 \text{ см}$) против $2,13 \pm 0,12 \text{ см}$). Участие стенок ЛЖ в осу-

Таблица 1

Сравнительная оценка показателей структурно-функционального состояния сердца по данным эхокардиографии

Показатели	I Контрольная группа (n=25)	II группа ОИМ женщин перименопаузальный период (n=45)	III группа ОИМ женщин постменопаузальный период (n=55)	P
Диаметр аорты см	3,2±0,28	3,695±0,38	3,701 8±0,3	< 0,05
Диаметр левого предсердия, мм	36±0,25	38 ± 0,62	41±0,5	< 0,05
Конечно диастолический размер КДР.ЛЖ, см	4,7±0,28	6,39±1,0	7,0±1	< 0,05
Конечно систолический размер, КСР.см	2,9 ±0,16	4,08±0,85	5,14±0,7	< 0,05
Толщина задней стенки ЛЖ ЗСЛЖ) мм	1,19 ±0,38	1,30±0,1	1,52±0,8	< 0,05
Толщина межпредсердной перегородки (МЖП) см	0,82 ±0,16	2,13±0,12	2,62±0,35	< 0,05
Масса миокарда левого желудочка ММЛЖ, г	148,2± 24	423,3±11	543,7±12	< 0,05
Индекс масса миокарда левого желудочка ИММЛЖ. г/м ²	75,16±15,9	95,3±63	110,6±73	< 0,05
Относительная толщина стенки левого желудочка ОТС ЛЖ	410±0, 04	445±0, 08	476 ± 0,3	< 0,05
Фракция выброса,%	60,35±3,7	47,02±5	39,04±4	< 0,001

ществлении сократительной функции сердца было сниженным у 2-3 обследованных женщин, так в среднем показатели ФВ 2 группе составляли 47,02±5,4%, 3 группе составляли 39,04±4 по отношению к контрольной группе, где ФВ составляла 60,35±3,7%,

Выводы: Проведенное нами исследование показало высокую распространенность гипертрофии левого желудочка в обеих исследуемых группах - 80% женщин, что является показателем высокого риска сердечно-сосудистых осложнений, нарушение ритма, сердечной недостаточности в данном случае инфаркта миокарда в климактерическом периоде. Выявлена также тенденция в большей степени выраженности эксцентрической гипертрофии ЛЖ у женщин в постменопаузальном периоде, по сравнению с женщинами в пременопаузальном периоде, что обусловлено более глубокой перестройкой гемодинамики (систолическая

дисфункция и дилатации полостей сердца) у данной категории женщин,

ЛИТЕРАТУРА

1. Абидова Д.Э. Взаимосвязь между возрастом и весовой категорией при остром коронарном синдроме и остром инфаркте миокарда у женщин (фрагмент исследования «РОКСИМ-Уз») / Д.Э. Абидова // Комплексные проблемы сердечно-сосудистых заболеваний. -2017. -Т. 6. -№ S4. -С. 8-8.
2. Акимов А.М. Возрастные тренды физической активности и трудоспособности среди мужчин и женщин открытой городской популяции / А.М. Акимов // Российский кардиологический журнал. -2021. -Т. 26, № 5. -С. 4366.
3. Аникин В.В. Особенности реабилитации женщин с инфарктом миокарда / В.В. Аникин, Т.О. Николаева // CardioСоматика. -2015. -№ S1. -С. 7-7.

4. Артымук Н.В. Современные подходы к управлению менопаузой / Н.В. Артымук, О.А. Тачкова, Т.Ю. Марочко // Гинекология. -2021. -Т. 23, № 2. -С. 137-143.

5. Белая И.Е. Прогностическая значимость векторкардиографического исследования у больных с острым инфарктом миокарда / И.Е. Белая, В.И. Коломиец, Ю.А. Манищенко // Медицина неотложных состояний. -2019. -№ 5 (100). -С. 84-89.

6. Вардугина Н.Т. Вклад различных факторов риска в развитие ишемической болезни сердца у женщин в возрасте до 55 лет (клинико-ангиографическое и популяционное исследование) / Н.Т. Вардугина, Э.Г. Волкова // Российский кардиологический журнал. -2004. -№ 2. -С. 34-37.

7. Гибрадзе Н.Т. Особенности течения ишемической болезни сердца у женщин в периоде пери- и постменопаузы: диссертация на соискание ученой степени кандидата медицинских наук: 14.01.05 / Гибрадзе Нана Тамазиевна. - Москва, 2011. - 117 с.

8. Дворянский С.А. Климактерический синдром: современное состояние вопроса / С.А. Дворянский, Д.И. Емельянова, Н.В. Яговкина // Вятский медицинский вестник. -2017. -Т. 53. -№ 1. -С. 7-15.

9. Иловайская И.А. Менопаузальная гормональная терапия и риски сердечно-сосудистых заболеваний: современный взгляд / Иловайская И.А. // Гинекология. -2018. -Т. 20. -№ 4. -С. 40-43.

10. Инфаркт миокарда – особенности поражения коронарного русла и факторы риска у мужчин и женщин / А. М. Бейбалаева [и др.] // Вестник новых медицинских технологий. Электронное издание. -2019. -Т. 13. -№ 6. -С. 17-22.

11. Инфаркт миокарда у женщин: особенности течения и прогноз / И.А. Леонова [и др.]. // Сборник тезисов Всероссийская научно-практическая конференция Боткинские чтения (11-12 мая 2017 г.). - Санкт-Петербург, 2017. -С.154-157.

12. Инфаркт миокарда у женщины репродуктивного возраста / Е.В. Хоролец [и др.] //

Трудный пациент. -2019. -Т. 17. -№ 6-7. -С. 15-17.

13. Флокскампф Ф.А. Практическая эхокардиография.М. Мед пресс –информ 2013.871с

REFERENCES

1. Abidova D.E. The relationship between age and weight category in acute coronary syndrome and acute myocardial infarction in women (a fragment of the ROXIM-Uz study) / D.E. Abidova // Complex problems of cardiovascular diseases. -2017. -Т. 6.-No. S4. -WITH. 8-8.

2. Akimov A.M. Age trends of physical activity and working capacity among men and women of the open urban population / A.M. Akimov // Russian Journal of Cardiology. -2021. -Т. 26, No. 5. -S. 4366.

3. Anikin V.V. Features of rehabilitation of women with myocardial infarction / V.V. Anikin, T.O. Nikolaeva // CardioSomatics. -2015. - No. S1. -WITH. 7-7.

4. Artymuk N.V. Modern approaches to menopause management / N.V. Artymuk, O.A. Tachkova, T.Yu. Marochko // Gynecology. -2021. -Т. 23, No. 2. -S. 137-143.

5. Belaya I.E. Prognostic value of vectorcardiographic study in patients with acute myocardial infarction / I.E. Belaya, V.I. Kolomiets, Yu.A. Manischenkova // Emergency Medicine. -2019. -No. 5 (100). -WITH. 84-89.

6. Vardugina N.T. The contribution of various risk factors to the development of coronary heart disease in women under the age of 55 years (clinical angiographic and population study) / N.T. Vardugin, E.G. Volkova // Russian Journal of Cardiology. -2004. -No. 2. -S. 34-37.

7. Gibradze N.T. Features of the course of coronary heart disease in women in the period of peri- and postmenopause: thesis for the degree of candidate of medical sciences: 14.01.05 / Gibradze Nana Tamazievna. - Moscow, 2011. - 117 p.

8. Dvoryansky S.A. Menopausal syndrome: the current state of the issue / S.A. Dvoryansky, D.I. Emelyanova, N.V. Yagovkina // Vyatka Medical Bulletin. -2017. -Т. 53. -No. 1. -S. 7-15.

9. Plovaiskaya I.A. Menopausal hormone therapy and risks of cardiovascular diseases: a modern view / Plovaiskaya I.A. // Gynecology. -2018. –Т. 20. –No. 4. –S. 40-43.

10. Myocardial infarction – features of coronary lesions and risk factors in men and women / A. M. Beybalaeva [et al.] // Bulletin of new medical technologies. Electronic edition. -2019. –Т. 13. –No. 6. –S. 17-22.

11. Myocardial infarction in women: features of the course and prognosis / I.A. Leonova [i dr.]. // Collection of abstracts All-Russian scientific and practical conference Botkin readings (May 11-12, 2017). – St. Petersburg, 2017. –p.154-157.

12. Myocardial infarction in a woman of reproductive age / E.V. Khorolets [et al.] // Difficult patient. -2019. –Т. 17.-No. 6-7. –WITH. 15-17.

13. Floskamp F.A. Practical echocardiography. M. Med press-inform 2013.871s.

ХУЛОСА

**Х.Ш. Рофиева, М.С. Бобоева,
М. Давлатова, А.Ч. Камолов,
Махмадов Х.**

ТАҒЙИРОТИ ГЕМОДИНАМИКАИ ДОХИЛИ ДИЛ ДАР ЗАНОНИ ГИРИФТОРИ ИНФАРКТИ ШАДИДИ МИОКАРД ДАР ДАВРАИ КЛИМАКТЕРӢ АЗ РӢИ НАТИЧАӢОИ МУОИНАИ ЭХОКАРДИОГРАФӢ

Мухимият. Бемориҳои (БДР) дар асри ХХI имрузҳо дар байни сабабҳои фавтият, беморият ва маъюбшавӣ дар тамоми ҷаҳон амалан ҷойи асосиро ишғол менамоянд. Дар сохтори фавтият дар Аврупо БДР дар занҳо 55%-ро ташкил медиҳанд. Дар ин маврид хатари нисбатан баландтари инкишофёбии касолати калбӣ –рағӣ ва фавтият дар давраи баъди менопауза (постменопауза) нисбат ба занҳои ҳайзбинӣ дошта ҷой дорад. Зан зиёда сеяки ҳаёти худро дар давраи баъди менопаузӣ (постменопауза), дар ҳолати норасоии ҳормонҳои ҷинсии занона мегузаронад, ки муҳимияти махсуси муаммоҳои тиббӣ ва иҷтимоиро, ки ибто ин давраи ҳаёт алоқаманд мебошанд, муаян менамояд [2.3].

Мақсади таҳқиқот: Омӯштани баъзе хусусиятои сохтори ва нишондодҳои гемодинамикии дохилии дил дар занҳои сактаи шадиди дил дошта, дар давраи климактерӣ.

Мавод ва услубҳои таҳқиқот. Кор ба омӯзиши натиҷаҳои хусусиятҳои клиникӣ – функционалии бемории ишемикии дил дар 125 занҳои аз синни 45 то 60 сола дар давраи перименопаузали, дар мавриди сактаи шадиди дил асос ёфтааст. 1 гуруҳи назоратӣ дохил шудаанд. Вобаста ба дараҷаи вайроншавии функсияи ҳайзбинӣ занҳо ба 2 гуруҳ ҷудо карда шуда буданд: гуруҳи 2-ро 45(36%) занҳо дар давраи перименопаузали қарор дошта ҳамчунин занҳое, ки дар онҳо, дар давоми 3- 11 моҳи охир сикли номунтазами ҳайзбини ба қайд гирифта шудааст, ташкил намудаанд (синну соли миёна 45,1-0,6 сол). Ба гуруҳи III- 55 занҳое (синну соли миёна 60,6 -0,6 сол), ки дар онҳо, дар давоми зиёда аз 1 сол функсияи ҳайзбинӣ мушоҳида нагардидааст, яъне занҳое, ки дар давраи баъди менопауза (постменопаузали) қарор доштанд, ворид карда шуда буданд. Омӯзиши нишондодҳои гемодинамикии дил бо ёрии дастгоҳи ЭХОКГ TOSHIBA – Xario гузаронида шуд.

Натиҷаи таҳқиқот ва муҳокимаи онҳо. Таҳқиқоти аз ҷониби мо гузаронидашуда нишон дод, паҳншавии хипертрофияи меъдачаи чапи дил дар ҳарду гуруҳ 80% қайд шудааст. Инчунин бештар хипертрофияи экцентри меъдачаи чап, дар мавриди сактаи шадиди дил, дар занҳое дар давраи пас аз менопаузали қарор дошта, нисбати занҳои дар давраи перименопаузали қайд мешавад.

Хулоса: Хипертрофияи эксцентри баръалои дар занҳое дар давраи пас аз менопаузали, нисбати занҳои дар давраи перименопаузали қайд шуда, вобаста ба таҷдиди сохтори хемодинамики, яъне (дисфуксияи диастолики ва васеъшавии ковокиҳои дил) мебошанд, ки дар натиҷаи гузаронилдани сактаи вазнини миокард қайд шудаанд. Ин нишондиҳандаи хатари баланди инкишофёбии аворизи қалбӣ – рағӣ, дар мавриди мазкур сактаи дил мебошад.

Калимаҳои калидӣ: сактаи шадиди миокард, давраи климактерӣ, ташхиси эхокардиографӣ.

УДК: 614.7

Г.Дж. Азимов¹, А.Г. Гаиров², О.Д. Талабов³, О.Б. Рахмоналиев⁴,
Б.Х. Нушеровни⁴

САНИТАРНОЕ СОСТОЯНИЕ ВОДНЫХ ОБЪЕКТОВ ТАДЖИКИСТАНА И НЕКОТОРЫЕ МЕРЫ ПО ЕЕ УЛУЧШЕНИЮ

¹ Кафедра эпидемиологии ГОУ «Таджикский государственный медицинский университет им. Абуали ибни Сино», Душанбе

² ГОУ «Республиканский медицинский колледж»

³ Кафедра медицинской физики и биологии с основами информационной технологии НОУ «Медико-социальный институт Таджикистана»

⁴ ГУ «Республиканский центр по питанию» при Министерстве здравоохранения и социальной защиты населения Республики Таджикистан

Азимов Гурез Джалилович - д.м.н., профессор кафедры эпидемиологии ГОУ «Таджикский государственный медицинский университет им. Абуали ибни Сино», E-mail: azimov.sed.toh@mail.ru; тел. (+992) 900-70-59-99

Цель исследования. Санитарно-гигиеническая оценка водных объектов республики с обоснованием приоритетных мероприятий, направленных на их защиту и сохранение здоровья населения.

Материалы и методы исследования. Проведен анализ многолетнего банка данных о природно-климатических особенностях водного бассейна, их природных гидрохимических особенностях, техногенном и антропогенном загрязнении. Результаты химических и микробиологических исследований проб воды ЦГСЭН из водоемов Таджикистана за 2014-2021 гг.

Результаты исследования и их обсуждение. При анализе качественного состава поверхностных вод по индексу загрязненности вод выявлено, что по степени загрязнения, водные объекты республики можно разделить условно на четыре класса качества вод (от умеренно-загрязненных до очень грязных, т.е. III-VI классы). Основные санитарные показатели качества воды рек Таджикистана свидетельствуют, что по многим из них она не соответствует гигиеническим нормативам для водоемов, используемых в качестве источников питьевого водоснабжения.

Заключение. Таким образом, исходя из всего, следует отметить, что внедрение биогазификационных установок позволит решить проблему утилизации и обеззараживания огромных масс хозяйственно-бытовых отходов в сельской местности, что имеет важное санитарно-гигиеническое, социально-экономическое и природоохранное значение.

Ключевые слова: Индекс загрязненности вод, здоровье населения, гигиенические нормативы для водоемов, утилизация хозяйственно-бытовых отходов.

G.J. Azimov, A.G. Gaibov, O.D. Talabov, O.B. Rakhmonaliev, B.Kh. Nushervoni

SANITARY CONDITION OF WATER BODIES OF TAJIKISTAN AND SOME MEASURES FOR ITS IMPROVEMENT

Department of epidemiology GOU "Tajik State Medical University named after Abuali ibni Sino, Dushanbe

GOU "Republican Medical College"

Department of medical physics and biology with the basics of Information technology NOU "Medical and social institute of Tajikistan"

GU "Republican center for nutrition" under the Ministry of health and social protection of the population of the Republic of Tajikistan

Azimov Gurez Jalilovich - doctor of medical sciences, professor of the Department of epidemiology of the state educational university "Tajik State Medical University named after A.I. Abuali ibni Sino", E-mail: azimov.sed.moh@mail.ru; tel. (+992) 900-70-59-99

Purpose of the study. *The aim of the work was the sanitary and hygienic assessment of water bodies of the republic with justification of priority measures aimed at their protection and preservation of public health.*

Materials and research methods. *We have applied the Long-term data bank on the natural and climatic characteristics of the water basin, their natural hydro chemical characteristics, technogenic and anthropogenic pollution. Results of chemical and microbiological studies of water samples of SESC from water bodies of Tajikistan for 2014-2016.*

Results and its discussion. *When analyzing the qualitative composition of surface waters according to the index of water pollution, it was revealed that according to the degree of pollution, the water bodies of the republic can be conditionally divided into four classes of water quality (from moderately polluted to very dirty, i.e. III-VI classes). The main sanitary indicators of the water quality of the rivers of Tajikistan indicate that for many of them it does not correspond to the hygienic standards for water bodies used as sources of drinking water supply.*

Conclusions. *Thus, based on everything, it should be noted that the introduction of biogasification plants will solve the problem of disposal and disinfection of huge masses of household waste in rural areas, which is of great sanitary and hygienic, socio-economic and environmental significance.*

Key words: *Water pollution index, public health, hygienic standards for water bodies, household waste disposal.*

Актуальность. Вода является существенным фактором создания общественного здоровья населения и качества его жизни. Она является источником жизни на земле – ни одна клетка живого организма не может без нее существовать. Недостаток пресной воды и если содержание воды окажется хоть немного ниже нормы, это вызовет последствия, которые ведут к снижению уровня комфортности проживания населения, повышают вероятность возникновения заболеваний, связанных с водным фактором [1-3, 5].

Несоответствующее стандартам качество питьевой воды, по данным Всемирной организации здравоохранения, является одним из важнейших факторов риска, нарушающим состояние здоровья человека. Среди болезней связанных с загрязнением воды, наиболее опасными являются вирусные и инфекционные заболевания. Проблемы обеспечения населения качественной питьевой водой являются одним из приоритетных направлений социальной политики, определяющей качество жизни настоящего и будущего поколения людей, в том числе и в Республике Таджикистан [4, 6, 7].

Проблема санитарной охраны водных объектов Таджикистана связана с обеспечением населения доброкачественной питьевой водой. Несоответствие качества питьевой воды санитарно-гигиеническим нормативам обусловлено следующими причинами: неудовлетворительное санитарное и экологическое состояние источников водоснабжения, катастрофическое состояние санитарной очистки и водопроводно-канализационного хозяйства [8-9]. Поэтому это положение диктует необходимость всестороннего изучения санитарное состояние водных объектов Таджикистана и разработка некоторые меры по ее улучшению.

Цель исследования. Является санитарно-гигиеническая оценка водных объектов республики с обоснованием приоритетных мероприятий, направленных на их защиту и сохранение здоровья населения.

Материал и методы исследования. Многолетний банк данных о природно-климатических особенностях водного бассейна, их природных гидрохимических особенностях, техногенном и антропогенном загрязнении. Результаты химических и микробиологических исследований проб воды ЦГСЭН из водоемов Таджикистана за 2014-2021 гг. Интегральная

оценка состояния здоровья населения на основе факторного и корреляционного анализа.

Результаты исследования и их обсуждение. На территории Таджикистана существует порядка 947 рек. Значительное количество этих рек – относительно небольшие и их длина обычно не более 100 километров, из них 4 реки - имеют расстояния свыше 50 км, а 16 имеют длину протяженностью 100-500 км., также существуют больше 10 тысяч малых рек длиной меньше 10 км. Все эти реки относятся к двум обширным водным узлам: Сырдарья и Амударья (бассейны рек Пянджа, Вахша, Кафернигана, Зеравшана и др.) основным признаком которых является повышенная мутностью и содержание взвешенных веществ выше нормального.

В реках и других водоемах происходит естественный процесс самоочищения воды. Однако реки Таджикистана, имея малую протяжённость, быстрое и бурное течение, низкие температуры воды, высокую мутность и очень малые содержания гидробионтов, обладают низкой способностью к самоочищению. Горный тип площади водосбора способствует смыванию в рек значительных количеств почвы, нечистот, навоза, ненужных остатков от использования с территории населённых пунктов, животноводческих ферм, пастбищ и т.д.

Изучив анализ качественного состава поверхностных вод по индексу загрязнённости вод выявлено, что по степени загрязнения, водные объекты республики можно разделить условно на четыре класса качества вод (от умеренно-загрязнённых до очень грязных, т.е. III-VI классы). Основные санитарные показатели качества воды рек Таджикистана подтверждают, что по многим параметрам речная вода не отвечает существующим гигиеническим нормам для водоемов, используемых в качестве источников питьевого водоснабжения.

За последние 15 лет степень потенциальной загрязнённости водоемов и её эпидемической опасности, использующихся для ведения хозяйственной деятельности, оценивается как высокая или очень высокая и на 80% они не отвечают подходящим для данного случая параметрам (гигиеническим требованиям и

нормативам качества питьевой воды), причем в 4-10% случаев исследуемой воды содержатся болезнетворные бактерии. Исследование показало, что больше всего подверглись загрязнению небольшая часть нижеследующих рек: р.Варзоб (от курорта Ходжи-Обигарм до г.Душанбе), р.Душанбе (от г.Душанбе до впадения в р.Каферниган), р.Каферниган, р.Исфара и р.Пяндж (на всём протяжении), р.Сыр-Дарья (от г. Кайраккум до границы с Узбекистаном).

Основные показатели качества воды неглубоких водоёмов составляли (в мг/л): БПК₅ - от 0,5-6,4 до 22-40; аммиак - от 0,08-2,0 до 8,6-20,0; взвешенные вещества - от 90-12- до 1200-1800; окисляемость - от 0,4-0,8 до 2,2-4,8; нитраты - от 0,01-0,2 до 0,1-0,2; нитриты - от 0,1-1,6 до 0,2-4,9. В Таджикистане численность городского населения в общей совокупности людей составляет 28,0% и сельского населения –72,0%. Последние в большинстве своем проживают в небольших сельских поселениях – равнинных и горных местностях. Необходимо отметить, что почти 60% сельского населения республики используют воду из открытых водоемов для хозяйственно-бытовых нужд. В долинах многие из поселений возникли в тридцатых-сороковых годах прошлого столетия, когда стало развиваться хлопководство. Однако, несмотря на значительный рост численности жителей, существенных изменений в их санитарно-коммунальном благоустройстве не произошло. Улицы, как правило, не замощены, по ним проходят арыки, дающие ответвления к приусадебным участкам. Следует отметить, что обеспеченность сельского населения водопроводами и канализацией, как видно крайне низкая.

В Республике Таджикистан по эпидемиологическим показаниям предельно действующим является так называемый хронический водный фактор, связанный с возрастающим загрязнением водоемов, которая вносит свою лепту в развитие как кишечных инфекции, часто находящий выражение в виде эпидемических вспышек так и неинфекционных заболеваний.

В ситуации Таджикистана, где наблюдается высокая степень населенности в местностях вдоль реки, влияние водного фактора на состояние здоровья населения приобретает особую актуальность, и за низкого охвата и нерегулярной санитарной очистки (всего лишь 10%) водоёмов в сельских населенных пунктах. Созданные в этих местностях отведенное для вывоза мусора, сбора бытовых отходов и нечистот место, противоречат санитарно-гигиеническим нормам.

Вместе с подземными каналами для удаления нечистот они являются главной причиной загрязнения и инфицирования водоемов. Кроме того, большинство животноводческих ферм не имеют сооружение, используемое для хранения навоза, прачечных для стирки и дезинфекции одежды, многие из которых расположены в долине реки или вблизи оросительных систем. Объем оттока канализационных вод в р. Пяндж составляет 14%, в р. Каферниган – 58%, в р. Сыр-Дарья – 22% (при общем загрязнении воды, пригодные для использования в хозяйстве в течение года 6,3 м³ на каждого человека).

Отличительным свойством загрязнения рек являлась очень высокая количество жизнеспособных микроорганизмов воды, превышающая допустимые нормативы по кишечным палочкам в сотни и тысячи раз, чаще всего в периоды низкого уровня воды в реке и ливневых дождей. Следует отметить, что в результате потребления недоброкачественной и опасной для здоровья воды населения Республики Таджикистан подвергаются большому риску заболеваний, особенно острыми кишечными инфекциями, в том числе и брюшным тифом, которая все продолжается оставаться на высоком уровне, превышая эти показатели в соседних центрально-азиатских странах.

Характерно, что наивысшие показатели острых кишечных инфекции зарегистрированы среди населения районов Рудаки, Гиссара, Шаргуз, Худжанда и Исфары пользующихся водой неглубоких водоёмов. Так, заболеваемость брюшным тифом в зоне сбора речного стока и водоснабжения из родников и верховьев горных рек увеличивалась в 3 раза в зоне его

рассеивания и водоснабжения из рек и арыков и в 9 раз после их загрязнения стоками крупных городов, соответственно заболеваемость острыми кишечными инфекциями (включая дизентерию) - в 3,7 и 4,1 раза. Проведение мероприятий по эффективной санитарной охране и рационального использования водных ресурсов необходимо решать с учетом новейших научных достижений и технических методов, побуждающих развитию мало затратных методов очистки, обеззараживания и утилизации хозяйственно-бытовых отходов, особенно в сельской местности.

В сельских населенных пунктах нашей республики возможна эксплуатация биогазификационной установки «Биогаз», спроектированная в Физико-техническом институте АН РТ, в которой можно обеззараживать хозяйственно-бытовые стоки, отходы сельскохозяйственного производства, в первую очередь - животноводства и птицеводства.

Исходя из вышеизложенного мы решили: разработать гигиенических регламенты по использованию установки «Биогаз» для утилизации хозяйственно-бытовых отходов в сельской местности.

В результате исследований биотермальных процессов в биогазификационной установке в разные периоды года, нами дана гигиеническая оценка теплового обеззараживания хозяйственно-бытовых отходов, определена эффективность их обеззараживания в отношении патогенных кишечных микроорганизмов.

Происходящие биотермические процессы в биогазификационной установке приводили, к получению горючего газа вполне достаточны для обеззараживания биомассы, так как уже на 2 сутки происходило тотальное отмирание кишечных палочек, шигелл Флекснера и Зонне, сальмонелл тифа и паратифа В и наступлению необратимой деформации яиц аскарид.

Вывод. Таким образом, детальное изучение внедрения биогазификационных установок позволит решить проблему утилизации и обеззараживания огромных масс хозяйственно-бытовых отходов в сельской местности, что имеет важное санитарно-гигиеническое,

социально-экономическое и природоохранное значение.

ЛИТЕРАТУРА

1. Азимов Г.Д. Санитарно-эпидемиологические аспекты охраны поверхностных и подземных вод в Республике Таджикистан / Г.Д. Азимов, Х.К. Рафиев, К.Н. Дабуров, Н.Б. Лукьянов // Сборник научных статей 51-ой годичной научно-практической конференции ТГМУ им. Абуали ибни Сино с международным участием «Вода и здоровье человека».- Душанбе, 2003.- С. 67-70.

2. Азимов Г.Д. Санитарная характеристика условий проживания населения в сельских населенных пунктах Таджикистана / Г.Д. Азимов, К.Н. Дабуров // Здравоохранение Таджикистана.- 2009.- 3.-С. 81-84.

3. Дабуров К.Н. Обеспечение безопасности водоемов в Республике Таджикистан / К.Н. Дабуров // Сб. тезисов докладов международной конференции «Стимулирование потенциала общества, науки и неправительственных организаций к сохранению биоразнообразия и охраны окружающей среды».- Душанбе.- 2011.-С. 54-56.

4. Азимов Г.Д. Решение вопросов по обеспечению питьевой водой населения Республики Таджикистан / Г.Д. Азимов, К.Н. Дабуров // Вестник КГМА, № 5, 2016. – С. 101-105.

5. Азимов Г.Д. Стратегия обеспечения безопасности водных объектов в Республике Таджикистан / Г.Д. Азимов // Здравоохранение Таджикистана. - Душанбе, 2010.- 2., с. 76-80.

6. Тагаймурадов Г.Т. Берегите воду от загрязнения - она залог нашей жизни. / Г.Т. Тагаймурадов //Таджикистан и современный мир.-2005.-№3 (7). -С.100-102.

7. ВОЗ. Инвестирование в водоснабжение и санитарии: расширение доступа, уменьшение неравенства WHO/FWC/WSH/ -2016.-20с.

8. Мазаев В.Т. О контроле качества питьевой воды и состава сточных вод в новых нормативных актах РФ [Текст] / В.Т. Мазаев // Водоснабжение и санитарная техника.- 2015, № 4.-С. 94-97.

9. Азимов Г.Д. Состояние питьевого водоснабжения населения и перспективы его улучшения в Республике Таджикистан / Г.Д. Азимов, Х.К. Рафиев, К.Н. Дабуров // В материалах междунар. науч.-теорет. конф. ТНУ «Водные ресурсы Республики Таджикистан и их значение в развитии народного хозяйства страны», Душанбе. - Андалеб. - 2015. - С. 150-158.

REFERENSES

1. Azimov G.D. Sanitary and epidemiological aspects of the protection of surface and groundwater in the Republic of Tajikistan / G.D. Azimov, H.K. Rafiev, K.N. Daburov, N.B. Lukyanov // Collection of scientific articles of the 51st annual scientific and practical conference of ATSMU named after Abuali ibn Sino with international participation “Water and human health” - Dushanbe, 2003. - P. 67- 70.

2. Azimov G.D. Sanitary characteristics of the living conditions of the population in rural areas of Tajikistan / G.D. Azimov, K.N. Daburov // Healthcare of Tajikistan.- 2009.- 3.-p. 81-84.

3. Daburov K.N. Ensuring the safety of water bodies in the Republic of Tajikistan / K.N. Daburov // Sat. abstracts of the reports of the international conference “Stimulation of the potential of society, science and non-governmental organizations for the conservation of biodiversity and environmental protection” - Dushanbe. - 2011.-p. 54-56.

4. Azimov, G.D. Solving issues of providing drinking water to the population of the Republic of Tajikistan / G.D. Azimov, K.N. Daburov // Bulletin of KSMA, No. 5, 2016. - P. 101-105.

5. Azimov G.D. Strategy for ensuring the safety of water bodies in the Republic of Tajikistan / G.D. Azimov // Healthcare of Tajikistan. - Dushanbe, 2010. - 2., p. 76-80.

6. Tagaymuradov G.T. Protect water from pollution - it is the guarantee of our life. / G.T. Tagaymuradov //Tajikistan and the modern world. -2005.-№3 (7).-S.100-102.

7. WHO. Investing in Water Supply and Sanitation: Increasing Access, Reducing Inequalities WHO/FWC/WSH/ -2016.-20s.

8. Mazaev V.T. On the quality control of drinking water and the composition of wastewater in the new regulations of the Russian Federation / V.T. Mazaev // Water supply and sanitary engineering. - 2015, No. 4.-S. 94-97.

9. Azimov G.D. The state of drinking water supply of the population and the prospects for its improvement in the Republic of Tajikistan / G.D. Azimov, H.K. Rafiev, K.N. Daburov // In the materials of the international. scientific-theor. conf. TNU “Water resources of the Republic of Tajikistan and their importance in the development of the national economy of the country”, Dushanbe. - Andaleb. - 2015. - S. 150-158.

ХУЛОСА

**Г.Ҷ. Азимов, А.Ғ. Ғаибов, О.Д. Талабов,
О.Б. Раҳмоналиев, Б.Х. Нушервони**

ВАЗЪИЯТИ САНИТАРИИ МАВЗЕЪҲОИ ОБИИ ТОҶИКИСТОН ВА БАЪЗЕ ТАДБИРҲО БАРОИ БЕҲТАР НАМУДАНИ ОН

Мақсади таҳқиқот. Баҳодиҳии санитарияро беҳдошти иншоотҳои обии ҷумҳурӣ бо дарназардошти асосноккунии тадбирҳои аввалин дараҷаи ҳифзи онҳо ва ҳифзи саломатии аҳоли.

Мавод ва усулҳои тадқиқот. Мо бо истифодаи маълумотҳои бонкии дарозмуддат дар бораи хусусиятҳои табию иқлимӣ ҳавзҳои об, хусусиятҳои табиӣ гидрохимиявии онҳо, ифлосшавии техногенӣ ва антропогенӣ тадқиқотро ба роҳ мондем. Натиҷаҳои таҳқиқоти кимиёвӣ ва микробиологӣ намунаҳои об аз Хадамоти назорати давлатии санитария эпидемиологӣ аз иншоотҳои обии Тоҷикистон гирифта шуда, барои солҳои 2008-2010 истифода гардид.

Натиҷа ва муҳокимаи онҳо. Ҳангоми таҳлили таркиби сифатии обҳои рӯизаминӣ аз рӯи нишондиҳандаи ифлосшавии об маълум гардид, ки иншоотҳои обии ҷумҳуриро аз рӯи дараҷаи ифлосшавӣ, шартан ба чор синфи сифати об (аз мӯътадил ифлос то хеле ифлос) ҷудо кардан мумкин аст, яъне синфҳои III-VI). Нишондиҳандаҳои асосии санитарии сифати оби дарёҳои Тоҷикистон аз он шаҳодат медиҳанд, ки иншоотҳои обие, ки ҳамчун манбаи таъмини оби ошомиданӣ истифода мешаванд, аксари онҳо ба меъёрҳои беҳдошти мувофиқат намекунад.

Хулоса. Хамин тавр, дар асоси таҳлилҳои гузаронидашуда муайян гардид, ки ба қор андохтани истгоҳҳои биогазбарорӣ мушкилоти дар деҳот қашондан ва безарар гардондани микдори зиёди партовҳои маиширо, ки аҳамияти калони санитарияро беҳдошти, иҷтимоию иқтисодӣ ва экологӣ дорад, ҳал мекунад.

Калимаҳои калидӣ. Индекси ифлосшавии об, саломатии аҳоли, меъёрҳои гигиениӣ объектҳои об, партофтани партовҳои маишӣ.

УДК 620

Б.М. Алимардонов

ПРОБЛЕМЫ ЭНЕРГООБЕСПЕЧЕНИЯ ГОРНЫХ РАЙОНОВ ТАДЖИКИСТАНА

Кафедра гуманитарных наук НОУ “Медико-социальный институт Таджикистана”

Алимардонов Бобохон Махмадиевич – аспирант кафедры всеобщей истории очной формы обучения Российско-Таджикского (Славянского) университета: тел: +(992) 90600 84 00 E-mail:bobokhon2020@mail.ru

---

Цель исследования: Показать ограниченные условия жителей горных массивов Таджикистана и их особую нужду в улучшении культурно-бытовых условий жизни через электрификации сельских массивов.

Материал и методы исследования. Собран и анализирован большой архивный материал из архивов областей и районов, а также исследована периодическая печать об электрификации горных массивов Юго-Восточных районов Таджикистана.

Результаты исследования и их обсуждение. Доказан факт ограниченной работы Таджикских энергетиков – электрификаторов по электрификации горных массивов, культурно-бытовых сфер жизни сельских жителей горных массивов республики.

Заключение. Достигнуты огромные позитивные успехи по электрификации горных массивов Таджикистана, что улучшило качества жизни этих жителей.

Ключевые слова: энергетика, энергетические ресурсы, водные ресурсы, электрификация.

B.M. Alimardonov

PROBLEMS OF ENERGY SUPPLY IN THE MOUNTAIN AREAS OF TAJIKISTAN

Department of Humanities NEI “Medical-Social Institute of Tajikistan”

Alimardonov Bobokhon Makhmadievicht – lecturer of the Humanitarian Sciences. Department of the NEI “Medical and Social Institute of Tajikistan” Tel: (906) 00 84 00 E-mail:bobokhon2020@mail.ru

Purpose of the study. To show the limited living conditions of the mountain ranges of Tajikistan and their special need to improve cultural and living environments through the electrification of villages.

Material and research methods. The large practical materials including current archives of regions and districts, monographic studies of periodicals on the electrification of mountain ranges and the South-Eastern regions of Tajikistan have been collected and analyzed from archives.

Research results and their discussion. The fact of limited work of Tajik electric power engineers on electrification of mountain massifs, cultural and everyday spheres of life of rural residents of mountain massifs are proved.

Conclusion. The huge positive and effective successes have been achieved in the electrification of mountain massifs, the application of electrification of cultural and everyday spheres of life of rural - mountain massifs.

Keywords: energy, energy resources, water resources, electrification.

Актуальность. Проблемы энергетики в настоящее время в Таджикистане вновь актуальны. Использование ископаемых видов топлива для удовлетворения нужд населения невыгодно в Таджикистане по причинам: добыча, переработка и транспортировка ископаемых видов топлива связана с местными техническими сложностями (глубокое залегание, отсутствие дорог, сложный рельеф и т.д.). В условиях Таджикистана, где имеются и другие альтернативные источники энергии, существующие запасы угля и нефти, целесообразно использовать в качестве сырья для химической и фармакологической промышленности. Альтернативным источникам энергии относятся энергия Солнца, ветра, рек и ручьёв. По энергетической программе в приграничных районах будут построены малые ГЭС, что позволит полностью обеспечить электроэнергией всю территорию юго-восточного.

Во многих исторических, физико-географических, экономических и научных источниках Таджикистан характеризуется как

район горных труднодоступных массивов, 93% территории которой составляют горы.

Вопросы доступа человека к труднодоступным горным районам Таджикистана, прежде всего было связано с вторжением в районы исторического обитания таджиков, иностранных государств и безжалостной эксплуатации местного населения.

Появление и обоснование таджиков в труднодоступных массивах, вынуждало их занимать устойчивую позицию к реальной жизни, вырабатывая все бедругой, горный характер поведения, осваивать производства.

Таджикистан находится в сложной экосистеме и имеет хрупкую природную среду, которая постоянно связана со сложными природными катаклизмами для населения. Природные бедствия, глобальное изменение климата с одной стороны, нерациональное интенсивное использование природных ресурсов с другой стороны, сильно повлияло на динамическое равновесие и устойчивость горной экосистемы. К горным массивам

республики относятся пограничные районы Хатлонской области - Кабадиян, Шаартуз, Джайхун, Пяндж, Пархар, Хамадони, Дарваз и другие юго-восточные районы.

Но, при всех горно-климатических сложностях Таджикистан остается безценным даром самой природы для создания самых безграничных условий жизни человека. Чистейший воздух продлевает жизнь человека, человек не может жить без чистой питьевой воды гор, которая формирует 70% всей Центральной Азии, основные топливно – энергетические ресурсы Таджикистана формируются в горных массивах, 70% безценных топливно – энергетических ресурсов необходимых для жизни человека собираются из горных массивах и т.д. Однако проблемы горных районов существуют и их необходимо решать.

Одним из важных перспективных аспектов решения этой проблемы, является повышение энергообеспечения горных районов Таджикистана и улучшение социально-экономических условий жизни населения.

Для решения проблемы энергообеспечения горного массива, в первую очередь необходимо осваивать энергоресурсгаза, его потенциал, возможность его использования и строительство энергетических объектов.

Цель исследования. По горным районам Таджикистана протекает множество крупных и малых рек, их потоки, многочисленные озёра, бесценные ледники. По общим запасам гидроэнергетические ресурсы Таджикистана входят в первую десятку стран мира, наряду с такими странами как Китай, Россия, США, Бразилия, Индия, Канада. Общие запасы гидроэнергии Таджикистана составляют свыше 550 млрд. кВт т/ч в год. В настоящее время реализуется чуть более 5%. По удельным запасам гидроэнергии (около 4000 кВт/ч на 1 кв. км в год).

Таджикистан занимает первое место в мире по добыче электроэнергии. Использование этого потенциала способствует значительному снижению себестоимости вырабатываемой электроэнергии.

После сдачи в эксплуатацию Рогунской ГЭС, будут использованы крупные реки: Вахш,

Амударья, Пяндж, Сырдарья, Оби-Хингоу и другие реки протекающие по глубоким скальным каньонам.

Сооружение эффективных уникальных гидроузлов имеет не только энергетическое, но и водорегулирующее, мелиоративное значение.

Все эти благоприятные условия способствуют снижению себестоимости электроэнергии, произведенной в гидроузлах Таджикистана, по сравнению с электроэнергией, полученной другими видами, за исключением солнечной энергии [1].

Горные территории Таджикистана являются хранителем других бесценных подземных богатств. Например прогнозируемые ресурсы угля в Таджикистане оцениваются в 4-5 млрд. тонн. Наиболее крупным геологическим и балансовым запасам угля, является Фан-Ягнобское месторождение коксующего угля с выявленными промышленными запасами в 554 млн. тонн. Назар-Айлокское месторождение по качеству отнесено к антрацитам, его запасы 212 млн. тонн (прогнозные запасы составляют около 500 млн. тонн). До сих пор больше эксплуатировалось Шураабаское бурогольное месторождение [2, 3].

Нефть и газ среди энергоресурсов Таджикистана составляют всего около 3%, потребность удовлетворяется за счет импорта.

Существуют ещё 2 нефтегазовых месторождений в Юго-Западной части Ферганской долины.

Балансовым запасом в республике изучено 28 месторождений нефти и газа. Анализ нефтяных районов республики показывает, что территория Таджикистана является перспективной в отношении открытия новых нефтяных и газовых месторождений и прироста запасов нефти и газа. Предполагаемые глубины залегания пластов составляет 6000 м и более.

Благодаря своим уникальным природно-климатическим условиям Таджикистан имеет потенциально большие возможности использования нетрадиционных, альтернативных источников энергии. Большой

интерес, в этом плане, представляет солнечная энергия. Продолжительность солнечного сияния в стране составляет более 3000 часов в году (от 280 до 330 дней в год), интенсивность прямой солнечной радиации колеблется от 1,30 до 1,7 кал. на кв. см. в мин. Эти показатели значительно выше в горных территориях, особенно на Восточном Памире.

Материалы и методы исследования.

Согласно исследованиям в настоящее время общий энергетический потенциал водотоков Таджикистана оценивается, в среднем, мощностью в 51,8 млн. кВт. В том числе 511 исследованных рек имеют мощность 32,6 млн. кВт., а реки, длиной менее 10 км имеют мощность 19,5 млн. кВт. [4, 5].

Потенциальные гидроэнергетические ресурсы Таджикистана занимают второе место в СНГ, после России.

Гидротехнические ресурсы республики составляют 2100 тыс. [кВт·ч / км²].

Как показал анализ изыскательских и научно-исследовательских работ в различные временные периоды развития Таджикистана гидроэнергетические ресурсы республики, возможные к использованию составляют: по мощности -19,3 млн. кВт, а по выработке – 143,6 млрд. кВт*ч.

Это указывает на существенные потенциальные возможности использования возобновляемых гидроэнергетических ресурсов Таджикской Республики.

Однако, кроме водотоков крупной и средней мощности республика обладает большим количеством рек малой мощности [6, 7]. Это гидроэнергетические ресурсы малых водотоков. В этом случае производство электроэнергии обеспечивается за счёт малых ГЭС. К этой группе относят гидроэлектростанции со следующими техническими характеристиками: общая мощность до 30МВт, мощность единичного агрегата до 10 МВт, диаметр рабочего колеса турбины до 3 м. По мнению некоторых авторов, валовый энергетический потенциал малой гидроэнергетики проблематично рассчитать по подобной классификации. Так как такие расчёты не связаны с техническими параметрами гидроэлектростанции. По

существо, валовый потенциал – это полезная мощность, выделяемая при полном преобразовании в энергию среднегодового объёма данного ресурса [8].

Результаты исследования и их обсуждение. Ветроэнергетический потенциал республики оценивается в 50-150 млрд. кВт/ч энергии в год. Использование энергии ветра во многих районах республики является перспективным.

Таджикистан является аграрно-промышленной страной. Отходы этой отрасли также могут быть дополнительным источником энергии за счёт получения из них биогаза, а переброженное сырьё является высококачественным минеральным удобрением для сельскохозяйственного производства. В республике также можно использовать термальные источники для выработки электроэнергии.

Но, основным перспективным источником энергоснабжения республики сейчас и на ближайшиегоды является гидроэнергетика. Большой потенциал и сравнительно низкая себестоимость гидроэлектроэнергии в Таджикистане делает ее конкурентноспособным источником энергии. Крупные гидроэлектростанции строятся на руслах больших рек и выработанную электроэнергию выгодно использовать в крупных промышленных центрах и населенных пунктах. Протягивание высоковольтных линий электропередачи и передача энергии от крупных ГЭС к небольшим населенным пунктам, разбросанным по горным территориям, становятся нерентабельным. Для таких населенных пунктов, расположенных не далеко от небольших рек, целесообразно использование мини и микро ГЭС мощностью от десяти до 1000 кВт. В сочетании с другими альтернативными источниками энергии они могут стать эффективными источниками энергообеспечения.

Напрямую это касается населённых пунктов юго-восточных районов республики, в частности Хатлонской области.

Использование ископаемых видов топлива для удовлетворения нужд населения

невыгодно в Таджикистане по нескольким причинам. Во-первых, добыча, переработка и транспортировка ископаемых видов топлива связана с местными техническими сложностями (глубокое залегание, отсутствие дорог, сложный рельеф и т.д.). Во-вторых, даже при установленной добыче и потреблении, эти запасы быстро истощаются. В-третьих, в условиях Таджикистана, где имеются и другие альтернативные источники энергии, существующие запасы угля и нефти целесообразно использовать в качестве сырья для химической и фармакологической промышленности, а не в качестве выработки электроэнергии [11].

К альтернативным источникам энергии относится и энергия Солнца. В настоящее время энергию солнечной радиации можно преобразовать в тепло и электроэнергию. Возможность эффективного использования солнечной энергии имеется по всей территории Таджикистана. Особенно необходимо использование солнечной энергии в регионах, где нет других эффективных традиционных источников. При надлежащей организации работ наша республика могла бы удовлетворить потребность населения в энергии на 10-20% за счет солнечной энергии.

По существующим прогнозам потенциальная возможность использования энергии ветра сопоставима с использованием энергии воды. Вместе с тем, такой потенциал пока остается невостребованным и мало что делается для использования энергии ветра. Во многих регионах нашей республики ветроэнергетические установки могли бы успешно конкурировать с другими источниками энергии.

В частных хозяйствах по всей республике, где развито сельскохозяйственное производство, в целях энергообеспечения можно использовать сельскохозяйственные отходы. Для этой цели необходимо высокоэффективные установки. Обычные печи или тандыр имеют КПД менее 10%. В этом плане перспективно создание и использование биогазовых установок. Использование биогазовых установок способствует

значительному повышению культурно-технического уровня энергопользования в сельских местностях.

Создание устройств и использование нетрадиционных, возобновляемых источников энергии сложная проблема. Реализация этих задач требует решения ряда экономических и технических проблем. Себестоимость энергии, получаемой от возобновляемых источников энергии, в нынешних условиях дороже, чем энергия, производимая на крупных гидроэлектростанциях. С другой стороны обеспечения электроэнергией населения является актуальным вопросом сегодня. Решение этой проблемы выходит далеко за чисто социально-экономические задачи и все больше затрагивает проблемы охраны окружающей среды. Все эти проблемы являются актуальными для устойчивого развития горных территорий РТ.

Острая нехватка органического топлива, трудности доставки их в горные районы, постоянное повышение цен на электроэнергию, отсутствие электроэнергии во многих отдаленных селах заставляют жителей горных районов использовать в качестве топлива деревья и кустарники. Это приводит к уничтожению скудных лесных массивов, оголению горных склонов, увеличению селевых потоков, смыванию почвы и, в конечном итоге, к опустыниванию. Одним словом, социально-экономические условия принуждают людей к уничтожению горного ландшафта, образовавшегося в течение столетий, восстановление которых требует больших капитальных вложений. Поэтому необходимо принять срочные меры по предотвращению вырубке лесов и постепенному восстановлению лесных массивов в горах.

Одним из дешевых и бесценных источников обеспечения горных желтых массивов электроэнергией является освоение энергоресурсов самих гор, где в любом кишлаке или селе протекают небольшие горные ручейки, которые можно использовать для сооружения малых ГЭС, любой из которых могут обеспечить отдельный или несколько кишлаков.

Такая практика уже ведется в массовом порядке именно в горных районах. В годы независимости в горных массивах страны было построено свыше 151 малых ГЭС, в том числе по Хатлонской области. Эта практика пока остается единственным малозатратным и эффективным обеспечением горных массивов электроэнергией.

Общепризнанно, что использование традиционных источников энергии (атомная энергия, нефть, газ, уголь, дрова) приводит к чрезвычайно неблагоприятным экологическим последствиям. Альтернативные, возобновляемые источники энергии (солнечная, ветер, биогаз, мини ГЭС и др.) способствуют снижению уровня загрязнения окружающей среды и сохранению экосистемы.

Анализ структуры энергоносителей, используемых в небольших отдаленных кишлаках с населением до 100 человек, показал, что средняя семья из 5 человек (в зависимости от времени года) затрачивает в сутки 10-15 кг сухой древесины для приготовления пищи, подогрева воды и обогрева. В целом это соответствует совокупным затратам электроэнергии мощностью, примерно, 2 кВт, то есть 0,4 кВт на человека, что в 2 раза ниже, чем среднее на душу населения в масштабе Земли.

К большому счастью население приграничных районов при советской власти уже в 30-40 годах для электрофикации пограничных территорий в начале использующие электростанции на горючем топливе, а с 50-х сельские населенные пункты были присоединены к каскаду Вахшских ГЭС, с недорогой оплатой за использованием целевой электроэнергии. Сам этот факт имеет огромное политическое и социальное значение для приграничного населения, которого на противоположной стороне реки Пандж существовало другое население, с другой страны, не имеющее доступ к таким благам.

Для достижения этих благих целей необходимо составление, а также реализация государственной программы по разработке и производству установок для использования возобновляемых источников энергии.

Реализация такой программы способствовало бы не только значительному улучшению энергообеспеченности населения горных территорий и решению социальных задач устойчивого развития, но и способствовала бы улучшению экологической ситуации и охране окружающей среды.

На сегодняшний день эколого-энергетические проблемы Таджикистана остро ощущаются при использовании органических энергоресурсов, где потребуются дополнительные затраты на природоохранные мероприятия. Поэтому, необходимо использовать самые современные технологии энергообеспечения с учетом затрат на сохранение в экологической чистоте окружающую среду.

Одним из реальных путей предотвращения разрушения экологии горных регионов и улучшения бытовых условий населения может стать использование нетрадиционных источников энергии – солнечной энергии, энергии ветра, биогаза, и энергии малых рек (мини ГЭС). Благодаря своим природно-климатическим условиям, горные районы Таджикистана являются благоприятными для использования солнечной энергии.

Использование возобновляемых источников энергии не оказывает отрицательного воздействия на среду обитания, а большей частью способствует сохранению окружающей среды и позволяет не только эффективно применять в хозяйстве. Использование маломощных источников энергии в локальных местах позволяет обеспечить энергией отдаленные населенные пункты, и тем самым, способствует улучшению условий жизни населения горных районов.

Если раньше жители гор имели многовековой опыт обитания в горах и жили в гармонии с окружающей природой, то новые переселенцы не обладают таким опытом. Строят дома в селеопасных местах, вырубая деревья, бессистемно охотятся на дичь, не соблюдают агротехнические правила ведения хозяйства в горных условиях.

Все эти факторы приводят к нарушению экологии горных регионов, уничтожению

и без того скудных лесов, эрозии почвы и опустыниванию горных земель. Эта проблема требует принятия срочных мер как со стороны Правительства Республики Таджикистан, так и неправительственных организаций. Необходимо разработать комплексную Программу по предотвращению процесса опустынивания горных районов. Один из разделов такой программы должен охватить вопрос широкого внедрения нетрадиционных возобновляемых источников энергии в быту и хозяйствах горных жителей.

Для этого необходимо провести мониторинг всех заселенных и намеченных к заселению горных земель, чтобы выявить возможности эффективного размещения возобновляемых энергетических установок.

Возобновляемые источники энергии (солнечная энергия, энергия ветра) характеризуются низкой плотностью и непостоянством в течение года и суток. Хотя их не нужно добывать и перевозить, зато для сбора энергии необходимо создать эффективные устройства, иногда покрыть большие площади устройствами, преобразующими природную электроэнергию в необходимую для потребителя энергию (тепло и электричество). Необходим подбор подходящих материалов и оптимальных конструкций устройств. Все это требует проведения научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ.

Идея создания и использования возобновляемых источников энергий в нашей республике не нова, в этом плане уже имеются определенные начинания. Ещё в 70-е годы на базе лаборатории гелиотехники физико-технического института им. С.У. Умарова АН РТ проводились научно-исследовательские и опытно-конструкторские работы по созданию установок для использования солнечной энергии. Были подготовлены проектно-технические документации для изготовления холодильной установки на 100 и 1000 тонн (овощехранилище), сушильных установок для хлопзаводов, установок для отопления жилых домов и др., опытные образцы таких установок

были изготовлены которые работают на солнечной энергии.

Имеются и конструкторско-технологические разработки по изготовлению солнечных водонагревательных установок производительностью от 0,1 до 1 горячей воды (50-60°C) за световой день. Удельная производительность литров горячей воды с 1 кв. м. гелиоприемника. Некоторые образцы установок изготовлены и испытаны.

Разработаны и изготовлены солнечные кухни, предназначенные для приготовления пищи с использованием солнечной энергии. Устройства позволяют готовить пищу 2 раза в день для семьи. Температура внутри устройства 100-120°C.

Ещё в 80-х годов XX века в Институте проводились поисковые работы по созданию и эксплуатации микро ГЭС. Некоторые образцы сейчас функционируют в отдельных горных селах и городах.

Целесообразным было бы создать Центр по изучению и распространению опыта использования устройств нетрадиционной энергетики. Такой Центр можно создать на базе той же лаборатории возобновляемых источников энергии ФТИ им. С.У. Умарова АН РТ, где имеются определённый задел, опыт работы, кадры и научно-техническая база. Центр должен заниматься не только научно-исследовательскими и проектно-конструкторскими работами по разработке эффективно работающих устройств с учетом природно-климатических условий Таджикистана, но и стать местом подготовки кадров, обмена опытом и пропаганды экологически чистой энергетики.

Очевидно, что широкое развитие и использование нетрадиционных возобновляемых источников энергии в горных регионах может не только способствовать сохранению, но и содействовать в сохранении окружающей среды, сбережению ископаемых ресурсов, улучшению культуры быта и уровня жизни населения, предотвратить процессы обнищания и нестабильности, способствовать решению многих социально-экономических проблем горных территорий.

Таким образом, население, проживающее в труднодоступных районах, является наиболее бедной, малообеспеченной, социально незащищённой частью населения республики.

В годы независимости сделано немало по энергообеспечению горного населения. Построено свыше 100 мини-ГЭС, в притоках горных рек, которые обеспечивают не только пограничные районы Хатлонской области [9, 10].

Разработана программа по всем горным населенным пунктам по разработке всех видов и форм электрической энергии, для чего имеются все источники и материально-основные ресурсы и возможности.

Заключение. Сдается в эксплуатацию Рогунской ГЭС, который в ближайшем будущем полностью разрешит проблемы энергообеспечения страны и горных населенных пунктов в том числе. Недалёк и тот день, когда Таджикистан достигнет высокого уровня электрификации, выйдет на широкие дороги международного энергетического рынка.

Несмотря на то, что Таджикистан располагает крупными водными ресурсами по выработке электроэнергии, решение проблемы требует определенных материальных затрат, но они могут достаточно быстро окупиться, о чём было упомянуто выше.

В XX и начале XXI века по новому, более устойчиво, на все последующие века определили устойчивую позицию таджиков обоснованных в горно-климатических условиях жизни.

Многое делается для дальнейшего благоустройства населения горных массивов, в том числе Хатлонской области проводится озеленение горных массивов.

Только в годы независимости на 120 000 гектаров горных массивов посажены зеленые насаждения и плодово-фруктовые деревья.

Все горные массивы ГБАО и юго-восточные горные районы Хатлонской области полностью заново озеленены, строятся новые небольшие электростанции на просторах горных рек.

Согласно «Энергетической программе» в приграничных районах Пянджа будут построены более 44 малых ГЭС, что позволит полностью обеспечить электроэнергией всю территорию юго-восточного Таджикистана, которая имеет большое значение для повышения образования и культуры населения горных массивов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Азимов Х. Финансовое управление энергетическим потенциалом Таджикистана. – Душанбе, 2007. – 266 с.
2. Акбаров А. Архитектура горного Таджикистана. – Минск. БНТУ, 2013. – 275 с.
3. Государственная независимость: решающий этап в судьбе Таджикистана. – Душанбе, 2021. – С.412.
4. История Становления и развития энергетики Таджикистана материалы межвузовской конференции. – Душанбе, 2021. – С.377.
5. Маликов М.Х. Энергетическая независимость Таджикистана. – Душанбе, 2013. – С.392.
6. Народно-хозяйственное заключение Нурекской ГЭС. – Душанбе, 1965. – С.237.
7. Петров Г.Н., Ахмадов Х.М., Кабутов К., Каримов Х.С. Возникновение и использования возобновляемых источников энергии в Таджикистане. – С.22-23.
8. Сироджов, Б.Б. Рохи нур (Барки Точик). – Душанбе, 1999. – 320 с.
9. Хуррамзода, М.Х. Нақши пешвои миллат Эмомали Раҳмон дар бунёди неругоҳи барки оби Роғун. – Душанбе, 2013. – С.150.
10. Хусайнов, А. Формирование и развитие топливно-энергетического комплекса Таджикистана (1929-2010 гг.). – Душанбе, 2020. – С.350.

REFERENCES

1. Azimov, X. financial and managerial energy potential of Tajikistan. - Dushanbe, 2007. – 266 p.
2. Akbarov, A. Architecture of mountainous Tajikistan. - Minsk. BNTU, 2013. – 275 с.
3. State independence: permissive transfer to the courts of Tajikistan. - Dushanbe, 2021. – С.412.
4. Historical residence and energy development of Tajikistan Materials of the interuniversity conference. - Dushanbe, 2021. – С.377.

5. Malikov, M. H. Energy independence of Tajikistan. - Dushanbe, 2013. – С.392.

6. Narodno-khoziyskoye closed Nurek HPP. - Dushanbe, 1965. – С.237.

7. Petrov, G. N., Akhmadov, H. M., Kabutov, K., Karimov, X. C. Ascension and exploitation of erected easterners in Tajikistan. – С.22-23.

8. Sirodzhov, B. B. Rokhi nur (Barki Tojik). - Dushanbe, 1999. – 320p.

9. Hurramzoda, M. X. Nashishi peshwoy millat Emomali Raimon dar bunyedi nerugoi Bari Obi run. - Dushanbe, 2013. – С.150.

10. Husainov, A. Formation and development of heat generation-energy complex of Tajikistan (1929-2019).

ХУЛОСА

Алимардонов Б.

МУШКИЛОТИ ТАЪМИНОТИ БАРҚ ДАР НОҲИЯҲОИ КУҲИИ ТОҶИКИСТОН

Мақсади таҳқиқот: Нишон додани шароити маҳдуди зист дар қатор кӯҳҳои Тоҷикистон

ва зарурати махсус барои беҳтар кардани шароити маданияи маишии зиндагӣ тавассути электрикунонидани деҳот.

Маводҳо ва усулҳои таҳқиқот. Аз бойгонии вилоятҳо ва ноҳияҳо бисёр маводҳо ҷамъ ва таҳлил карда шуданд, инчунин матбуоти даврагӣ оид ба электрикунонидани қаторкӯҳҳои ноҳияҳои Ҷанубии Шарқии Тоҷикистон омӯхта шуданд.

Натиҷаҳои таҳқиқот ва муҳокимаи онҳо. Факти маҳдуд будани қори энергетикҳои тоҷик - электрификация дар бобати электрикунонидани қаторкӯҳҳо, соҳаҳои маданияи маишии ҳаёти сокинони деҳоти қаторкӯҳҳои ҷумҳурӣ исбот карда мешавад.

Хулоса. Дар бобати электрикунонидани қаторкӯҳҳои Тоҷикистон муваффақиятҳои калони мусбат ба даст оварда шуданд, ки ин боиси беҳтар шудани зиндагонии ин сокинон гардид.

Калимаҳои калидӣ. нерӯӣ барқ, захираҳои энергетикӣ, захираҳои обӣ, электрокунонӣ.

УДК 02:027.7

М.М. Каримова

РОЛЬ БИБЛИОТЕКИ НОУ “МЕДИКО-СОЦИАЛЬНЫЙ ИНСТИТУТ ТАДЖИКИСТАНА” В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ И ИНФОРМАЦИОННОМ ПРОСТРАНСТВЕ

НОУ “Медико-социальной институт Таджикистана”

Каримова Мехринисо Мирзоевна - специалист библиотеки НОУ “Медико-социальной институт Таджикистана”: тел.: + (992)919944018.

Цель исследования. Ознакомление с деятельностью библиотеки НОУ “Медико-социального института Таджикистана” в учебном процессе а также информационном пространстве.

Материал и методы исследования. В статье в качестве материалов исследования были использованы планы, отчеты библиотеки, а также фонд библиотеки. На основе данных материалов пользователи могут ознакомиться с историей библиотеки, а также деятельностью библиотеки на современном этапе с перспективой развития в будущем.

Результаты исследования и их обсуждение. В процессе анализирования даны сведения о последовательном развитии, пропаганде и справочно-библиографической работе библиотеки. Также пользователи могут получить сведения о пополнении фонда библиотеки, ознакомившись с данной статьёй

Заключение. Сегодня библиотекарь должен выступать в качестве осведомителя новейшей информации, помимо этого он должен быть хорошо ознакомлен с навыками программиста. Студенты должны получать сведения о новейшей литературе. Также студенты должны самостоятельно находить нужную литературу по медицинским сайтам. Этому их должны обучать библиотекари.

Ключевые слова: Библиотека, фонд библиотеки, информационное пространство, библиотечно-библиографическое обслуживание.

М.М. Karimova

THE ROLE OF THE LIBRARY OF NEI "MEDICAL - SOCIAL INSTITUTE TAJIKISTAN" IN PROMOTING THE EDUCATIONAL PROCESS AND INFORMATION SPACE

NOU "Medical - social institute of Tajikistan"

Karimova Mehriniso Mirzoevna - specialist of the library of the NEU " Medical - Social Institute Tajikistan": tel: + (992)919944018

The purpose of the analysis: Familiarization with the activities of the library of the NEI "Medical - Social Institute Tajikistan" in promoting the educational process.

Materials and methods of analysis: Analytical materials are the plan, reports of the library, as well as the library fund, through which users can learn about the activities of the library, its history, present and future.

The result of the analysis: In the process of analysis, the main library was determined over the years of its activity, how propaganda work is carried out in the library. As well as the growth of his fund in what situation today, users can find out through this article.

Conclusion: Today's librarian must fulfill the task of Informant and information, programmer, so that in the learning process it can serve students introduce them to the latest materials. Students should definitely learn how to find materials on medical websites on their own, and librarians should help them with this.

Key words: library, library fund, information space, library and bibliographic service.

Мубрамият. Китобхона яке аз ниҳодҳои пурқудрати илмиву амалӣ ва маънавию фарҳангии ҷомеа маҳсуб меёбад. Дар он аксаран дастовардҳои беҳтарини ҳаттиву электронии инсоният захира ва мавриди истифода қарор дода мешавад. Китобхонаи макотиби оӣ имрӯз на танҳо дар баланд бардории донишу маънавиёти инсон, балки дар рушди ҷаҳонбинӣ, забонамӯзӣ, меҳанпарастиву инсондӯстӣ, ташаккули ҳувияти милливу ҳештаншиносӣ, такмили малакаи истифодаи таҷҳизоту васоити инноватсионии иртиботӣ, ошноӣ бо иттилооти замонавию дастовардҳои ҷаҳони муосир, таъсири бориз дорад ва аз ҳама муҳим зеҳни шахсияти китобдӯстро об-утоб ва раванқ медиҳад.

Дар шароити кунунӣ, ки ҳама гуна иттилоъ мавқеъ ва қимати хоси худро дорост, мутахассисони соҳаҳои гуногун ҷиҳати расидан ба ҳадаф истифода аз техника ва технологияи электрониро хеле муҳим мешуморанд.

Табиист, ки китобхона чун маркази муҳими иттилоотрасонӣ аз ин раванд наметавонад дар канор бошад, пас он ҳадафу самтҳои фаъолиятро бо талаботи ҷомеаи иттилоотӣ соғор менамояд. Гузариш аз шеваҳои анъанавии иттилоотрасонӣ ба усулҳои муосири автоматикунонии фаъолият, барои китобхона ногузир аст. Алалхусус баробари китобҳои ҷопӣ арзи вучуд қардани китобхонаи электронӣ тағйироти кулӣ дар самти хизматрасонӣ ба хонанда ворид намуд. Пешрафти босуръати технологияи муосир алоқаи мобилӣ, телекоммуникатсия, компютер ва ғайра баробари иқтисоду иҷтимоӣ маҳаки рушди иттилоотрасонӣ низ гардиданд. Бахусус истифодабарӣ аз ин технологияҳо дар китобхонаҳои макотиби оӣ дар раванди таълим, ҳатмӣ бошад.

Мавзӯи мазкур дар шароити ҳозира мавзӯи мубрами рӯз буда тақозо менамояд, ки донишҷӯён аз технологияҳои навтарин бархурдор гардида, дар рафти таълим аз он

окилона истифода бурданро омӯзанд. Тавассути маҳз ин технологияҳо, донишҷӯ метавонад иттилооти заруриро дар муддати хеле кӯтоҳ дастрас намояд.

Мақсади таҳқиқот. Баррасии фаёлияти китобхонаи МТҒ “Донишкадаи тиббӣ-иҷтимоии Тоҷикистон” ва нақши он дар пешбурди раванди таълим.

Мавод ва усулҳои таҳқиқот. Маводҳои таҳлили нақша, ҳисоботҳои китобхона, инчунин фонди китобхона буда, тавассути онҳо оиди фаёлияти китобхона, таърих, имрӯзо ояндаи он, истифодабарандагон метавонанд маълумот пайдо намоянд.

Натиҷаи таҳқиқот ва муҳокимаи онҳо. Дар раванди таҳлил муайян гардид, ки китобхона таи солҳои фаёлияташ хеле ташаккул ёфтааст ва қорҳои тарғиботӣ, маълумотдиҳӣ-библиографиро пеш бурда истодааст. Инчунин истифодабарандагон метавонанд тавассути мақолаи мазкур, маълумот оид ба афзоиши фонд то ба имрӯз дар қадом вазъ қарор доштани он маълумот пайдо намоянд.

Дар шароити ҷаҳонишавии фазои иттилоотӣ нақш ва мақоми китобхонаҳо ҳамчун марказҳои ҷамъоварӣ, ҳифзу нигоҳдорӣ ва тарғиби маводи дар ҳамаи намудҳои имконпазир интишорёфта, беш аз беш меафзояд. Имрӯз муҳимтарин омили пешрафти ҷомеа соҳиби дониш ва иттилооти фаровон будан аст. Аз ҷумла таъмин намудани китобхонаҳои макотиби олий бо технологияи муосири иттилоотӣ ва пайвасти намудани он ба шабакаи интернет яке аз омилҳои муҳим ба шумор меравад. Дар ҷомеаи иттилоотӣ омили асосиро на танҳо иттилоот ва дастрасӣ ба он, балки омӯзиши фарҳанги иҷтимоии он роли калон мебозад. Мусаллам аст, ки дониш фақат бо роҳи хондани китоб ба даст меояд. Албатта донишандӯзи соҳаи муҳими ҳаёти маънавӣ буда, пайвасти инкишоф меёбад, вале зарур аст, ки донишҷӯ ба соҳаи интихоб намудааш дар донишгоҳу донишкадаҳо ҷиддитару амиқтар машғул шавад.

Инқилоби илмию техникӣ, ки дар аввали асри гузашта ба вучуд омада буд, боиси баландбардории мавқеи иттилоот дар тамоми ҷабҳаҳои ҷомеа гардид. Возеҳ аст, ки техно-

логияи муосири иттилоотию коммуникатсионӣ барои инсон имкониятҳои нави воридшавӣ ба донишҳои иттилоотиро фароҳам овард. Технологияи муосири иттилоотӣ имкон медиҳад, ки андухти иттилооти инсоният дар миқёси васеъ ба шакли электронӣ гузашта, шакли нави захираи иттилоотӣ арзи вучуд кунад.

Ташаккули равандҳои инноватсионӣ дар хизматрасонӣ ин ташкили дастрасӣ ба сарчашмаҳои иттилоот дар шакли электронӣ яке аз вазифаҳои муҳими хизматрасонии иттилоотӣ мегардад. Дар ин ҷода вазифаи китобхона пеш аз ҳама дар ҷалби хонандагон ва савияи дониши онҳоро тавассути мутолиаи китобҳо баланд намудан аст ва ашхосе, ки ба китобхонаву китобхонӣ тавачҷӯх зоҳир менамояд, доираи забондонияш ғаёбол гардида, эҳсоси худоғоҳиву худшиносияш ташаккул меёбад, ҷаҳони маънавияш фаррох мегардад. Қулли пешрафтҳои барои инсон аз ақлу заковат ва дониши амиқи аз китоб андухтааш вобаста аст ва инсон бояд ҳамеша ба мутолиаи китоб машғул бошад. Ба маврид аст дар ин ҷо суханони файласуфи Фаронса Дени Дидро қайд намоем, ки дар ин хусус чунин гуфта буд: “инсоният вақте, ки мутолиа қатъ менамояд, тафаккурро аз даст медиҳад”. Донишҷӯ чи қадаре, ки мутолиа намояду омӯзад, ҳамон қадар тафаккури ӯ рушд меёбад, ҷаҳонбинияш васеъ мегардад, маданияти баланди инсониро соҳиб мегардад. Собити ин гуфтаҳо фармони Президенти кишвар, Пешвои миллат, муҳтарам Э. Раҳмон оид ба баргузор намудани озмуни ҷумҳуриявӣ “Фурӯғи субҳи доноӣ китоб аст” мебошад. Вобаста ба ин ба хоҳири боз ҳам беҳтар ба роҳ мондани омӯзиши илмҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф” эълон карда шуд. Минбаъд низ ҳар сол Озмуни “Фурӯғи субҳи доноӣ...”-ро аз рӯи се самт: яқум миёни тарбиягирандагон ва хонандагони муассисаҳои таҳсилоти томақтабӣ ва миёнаи умумӣ; дуҷумтаҳсилоти ибтидоӣ, миёна ва олии касбӣ ва сеҷум-дар байни калонсолон гузаронида мешавад. Боиси ифтихор аст, ки дар ин самт

донишчӯёни донишкадаи мо низ фаъолона иштирок менамоянд.

Таҳсил дар макотиби олий кори хеле захирифта мебошад. Донишчӯе, ки барои худ касби ояндаашро интихоб намудааст бояд дар назди худ чунин мақсад гузорад оянда ман бояд муттаҳассиси хуб шавам ва барои ноил гардидан ба мақсади худ чи гуна корхоро анҷом диҳам. Дар рафти таълим тавассути лексияҳо, семинарҳо, баромадҳо дар чорабинӣ ва конференсияҳо, донишчӯ дар ҳамбастаги бо китобхона фаъолияти хешро ба роҳ мемонад. Донишчӯёни донишкадаи мо аз рӯзҳои аввали ба китобхона аъзо гардиданашон кӯшиш ба харҷ медиҳанд, ки аз захираи маводи дар китобхона маҳфуз буда, самаранок истифода баранд. Роҳбарияти донишкада ҳамарӯза кӯшиш ба харҷ медиҳанд, ки фонди китобхонаро бо маводи лозима пурра намоянд. Дар ҳамбастаги бо мудирони кафедра аз ниёз ба кадои адабиёт доштанишон воқиф гардида, дар муддати хеле кӯтоҳ маводҳои заруриро дастрас менамоянд. Ин дар навбати худ ба баланд гардидани самаранокии раванди таълим таъсири мусбӣ худро мерасонад. Яъне агар китобхона бо маводҳои зарурӣ ба пуррагӣ таъмин бошад, сифати таълим низ хеле баланд мегардад. Нисбати нақши китобхона олимпиадой Б. Уилер чунин гуфтааст: “Ба ман китобхона диҳед ва дар атрофи он ман донишгоҳ таъсис медиҳам”. Бешубҳа ин суханҳо гувоҳи онанд, ки китобхонаҳои макотиби олий ҳамчун маркази илмӣ - маърифатӣ буда, масъулияти калонро дар пешбурди раванди таълим доро мебошанд.

Воқеан китобхона дар ҷомеаи имрӯза ба як ниҳоди (институти) бузурги маънавию иттилоотӣ мубаддал гардидааст, ки дар идораи он муттаҳассисони баландпояи хирфаи бояд ҷалб карда шаванд, бахусус дар китобхонаҳои макотиби олий. Ҳоло мехостем оиди таърихи китобхонаи донишкада, имрӯзу фардои он барои ниёзмандон маълумоти мушаххас диҳем.

Таърихи китобхонаи донишкада аз соли 2015 сарчашма мегирад, яъне аз давраи фаъолияти коллеҷи тиббӣ. Таи ду сол аст, ки коллеҷи мазкур мақоми донишкадаро гирифтааст. Алҳол китобхонаи донишкада дар

нимтахона ҷойгир буда, аз ду хучра иборат мебошад. Яке толори хониш бо 80 ҷои нишаст, дар хучраи дуум бошад фонди китобхона нигоҳ дошта мешавад. Имсол бо назардошти он, ки теъдоди китобҳо зиёд шуда истодаанд, роҳбарияти донишкада тасмим гирифт, ки ба китобхона боз як хучраи иловагӣ барои нигоҳдории фонд ҷудо намояд. Ҳоло китобхона дорои 30373 адад китоб аст. Китобхона айни ҳол дар давраи ташаккулёбӣ мебошад. Роҳбарияти донишкада талош меварзад, ки донишчӯёноро бо маводҳои таълимӣ пурра таъмин намояд. Ба китобхона адабиёти навтарин дастрас карда мешавад. Дар нақшаи зеровардашуда фонди китобхона аз соли 2016 то ба инҷониб оварда шудааст, ки тавассути он мо метавонем афзоиши фондро сол ба сол назорат намоем. Гузашта аз он дар толори хониш, 10 адад компютер мавҷуд аст, ки ба шабакаи интернет пайваст мебошанд.

Ҷавонони имрӯза ба шабакаҳои интернет дастрасӣ пайдо намуда, дилхоҳ китоб маводи илмӣ-таълимӣ дастрас карда метавонанд. Аммо гуфтан ба маврид аст, ки бо ин ҳама бартарихояш Интернет ҳеч гоҳ ҷойгузини китоб шуда наметавонад, теъдоди истифодабарандагон аз китоб ва манбаҳои электронӣ айни ҳол 50% ба 50% мебошад, ки инро тадқиқотҳои сотсиологӣ собит намуданд. Мо дар сӯҳбат бо донишчӯёни донишкада оиди ин мавзӯ дар рафти суолу ҷавоб муайян намудем, ки барои онҳо истифодабарӣ аз китоб нисбат ба варианти электронӣ қулайтар мебошад. Новобаста аз ин, фонди захиравии электронии китобхонаи мо 12955 номгӯи адабиётро ташкил медиҳад. Яъне дар ин ҷода низ роҳбарияти донишкада кор бурда истодааст, то фонди электронии китобхона бо ғани гардонида шавад. Қайд кардан ба маврид аст, ки мо кормандони китобхона низ дар ҳамбастагӣ бо китобхонаи ДДТТ ба номи Абуали ибни Сино, ДДТХ ҳамкорӣ менамоем ва кӯшиш ба харҷ медиҳем, ки захираи электронии китобхонаро бо маводҳои навтарин пурра намоем, чунки бунёди захираҳои электронӣ шарт ва талаби ҷомеаи муосир ба ҳисоб меравад.

Дар китобхонаи донишкада алҳол барномаи ИРБИС ҷори карда шуда, фонди кито-

Ҷадвали 1

Адабиётҳо	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Таълимӣ	3749	5784	13455	14450	17694	27168	26298
Методӣ							870
Сиёсӣ	41	46	54	62	69	75	75
Бадеӣ	375	391	649	871	1130	1130	3130
Ҳамагӣ	4165	6221	13494	15383	18893	28373	30373

бии китобхона бо тадриҷ ба он ворид карда шуда истодааст. Бартарии ин барнома дар он аст, ки он имконият медиҳад, оиди фонд маълумоти пурра дода, сари вақт иттилооти зарурӣ дастрас карда шавад. Тавассути ин барнома мо метавонем осори илмии устодони донишқадаро (мақолаҳо, китобҳо, дастурҳо) ворид намуда, дар мавриди зарурӣ зуд онҳоро муайян намуда, дастрас намоем. Инчунин дар пойгоҳ маълумот оиди адабиёти бадеӣ, таълимӣ, гуманитарӣ ва маълумотдиҳанда ворид карда шудааст. Айни ҳол дар ин ҷода корҳои воридкунӣ давом меёбад.

Дар фонди китобхона адабиётҳои бадеӣ низ маҳфузанд ва боиси ифтихор аст, ки донишҷӯёни мо нисбати он ҳусни тавачҷӯх зоҳир менамоянд. Бахусус донишҷӯёни гурӯҳҳои русӣ нисбати адабиёти бадеӣ ба забони русӣ шавқу рағбат зоҳир менамоянд. Ба ин васила онҳо мехоҳанд забони русиро хубтар омӯзанд. Дар навбати худ кормандони китобхона ба донишҷӯён осори классикони форсу тоҷик, инчунин адабиёти муосири тоҷикро барои хониш тавсия медиҳанд. Қайд кардан ҷои аз аст, ки китобҳои бадеӣ аз тарафи омӯзгорон низ барои мутолиа дастрас карда мешаванд.

Барои иҷрои дархостҳои донишҷӯён оиди ин ё он мавзӯӣ мо аз китобхонаи электронии Кибер Ленинка истифода мекунем. Ин китобхонаи илмии электронӣ буда имконият медиҳад, ки матни мақолаҳои илмӣ ва китобҳо ба тариқи ройгон дастрас карда шавад. Китобхонаи мазкур аз 1 сентябри соли 2012 фаъолияти худро оғоз намудааст. Теъдоди истифодабарандагон аз ин китобхона зиёда аз 72 миллион нафар мебошад, ки худи ин гувоҳи он аст, ки захираи электронии ин китобхона бо ғани мебошад. Минбаъд мо кӯшиш ба харҷ

медихем, ки донишҷӯёни худро бо сайтҳои тиббӣ шинос намоем, то ин ки онҳо адабиёти зарурии тахассусиро дастрас карда тавонанд.

Аз соли 2021 сар карда кормандони китобхона ба баровардани варақаҳои иттилоотӣ шурӯъ намуданд. Мисоли онҳо варақаҳои иттилоотӣ оид ба “Психология”, “Ҷарроҳии кӯдакон” “Адабиёти нав воридгардида”, “Тибби халқӣ” мебошанд. Оянда кормандони китобхона тасмим гирифтанд, ки дар толори хониш “Хулосаҳои библиографӣ” гузаронанд ва ба ин васила адабиётҳоро ба донишҷӯён тарғиб намуда, муаррифӣ намоянд. Инчунин кормандони китобхона дар навиштани реферат, пайдо намудани адабиёти зарурии таълимӣ, илмӣ ба донишҷӯён кӯмак менамоянд.

Мо талоши зиёд варзида истодаем, ки барои ҷалби бештари хонандагон тадбирҳои заруриро роҳандозӣ намоем ва боварӣдорем, ки ин иқдом на танҳо ба рушди китобхона мусоидат менамояд, балки фазои маънавию фарҳангӣ ва иттилоотии хонандагону истифодабарандагонро солим, дастрасии ҳамаи донишҷӯён, устодону кормандонро ба китобу матбуоти тозаҷод муҳайё мегардонад. Имрӯз дар кишвари мо ҳама шароит фароҳам оварда шудааст, то донишомӯзӣ ба як фаъолияти ҳамешагӣ мубаддал гардида, на танҳо ҷавонон, балки намояндагони ҳамаи қишри ҷомеа ба он самимона рӯй оваранд.

Хулоса. Китобдори имрӯза бояд ба ҳайси иттилоотсоз, иттилоотрасон, иттилоотшинос, барномасоз иҷрои вазифа намояд, то ки дар раванди таълим ба донишҷӯён хизмат расонида тавонад, онҳоро бо маводҳои навтарин шинос намояд. Донишҷӯён бояд ба тариқи мустақилона пайдо намудани маводҳоро аз сайтҳои тиббӣ ҳатман омӯзанд ва дар ин кор ба онҳо бояд китобдорон кӯмак намоянд.

АДАБИЁТ

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Э.Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, 2019. - 47с
2. Дастовардҳои соҳаи китобдорӣ дар 30 соли даврони истиқлолияти давлатӣ. - Душанбе, 2021. - 212 с.
3. Раҳимов А. Андешаҳо перомуни китобу китобхона/А.Раҳимов// Китобхонаи миллии Тоҷикистон: Ҷашннома/Таҳия ва вироҷтории Р.Шарофзода. - Душанбе, 1993. –С. 32-40

REFERENCES

1. Message of the President of the Republic of Tajikistan, E. Rahmon Majlisi Oli of the Republic of Tajikistan.-Dushanbe, 2019. - 47 p.
2. Achievements of the library sector over the 30 years of the period of state independence.- Monday, 2021. - 212 p.
3. Rakhimov A. Thoughts about the book and the library / A.Rakhimov/ / National Library of Tajikistan:celebration / development and revision of R.Sharofzoda. - Dushanbe, 1993. – С. 32-40 p.

ХУЛОСА

М.М.Каримова

НАҚШИ КИТОБХОНАИ МТҒ “ДОНИШКАДАИ ТИББӢ-ИҶТИМОИИ ТОҶИКИСТОН” ДАР ПЕШБУРДИ РАВАНДИ ТАЪЛИМ ВА ФАЗОИ ИТТИЛООТӢ

УДК 316.4.062 (575.3)

И.Н. Оқилзода

ВАЗИФАИ ИҶТИМОИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Кафедраи фанҳои ҷомеашиносии МТҒ “Донишкадаи тиббӣ-иҷтимоии Тоҷикистон”

Оқилзода Иноятулло Насрулло – ассис. кафедраи фанҳои ҷомеашиносии МТҒ “Донишкадаи тиббӣ-иҷтимоии Тоҷикистон”; *okilovokil99@gmail.com. тел.: +(992)939-33-34-10*

Мақсади тадқиқот. Таҳқиқоти мазкур ба баррасии мафҳум ва мазмуни вазифаи иҷтимоии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити иқтисоди бозорӣ, инчунин дарки аҳамияти вазифаи иҷтимоии ҳам барои давлат ва ҳам барои шахрвандон гузаронида шудааст.

Мақсади таҳқиқот. Баррасии фаъолияти китобхонаи МТҒ “Донишкадаи тиббӣ-иҷтимоии Тоҷикистон” ва нақши он дар пешбурди раванди таълим.

Мавод ва усулҳои таҳқиқот. Маводҳои таҳлили нақша, ҳисоботҳои китобхона, инчунин фонди китобхона буда, тавассути онҳо оиди фаъолияти китобхона, таърих, имрӯзу ояндаи он, истифодабарандагон метавонанд маълумот пайдо намоянд.

Натиҷаи таҳқиқот ва муҳокимаи онҳо. Дар раванди таҳлил муайян гардид, ки китобхона таи солҳои фаъолият хеле ташаккул ёфтааст ва корҳои тарғиботӣ, маълумотдиҳӣ-библиографиро пеш бурда истодааст. Инчунин истифодабарандагон метавонанд тавассути мақолаи мазкур, маълумот оид ба афзоиши фонд то ба имрӯз дар қадом вазъ қарор доштани он маълумот пайдо намоянд.

Хулоса. Китобдори имрӯза бояд ба ҳайси иттилоотсоз, иттилоотрасон, иттилоотшинос, барномасоз иҷроӣ вазифа намояд, то ки дар раванди таълим ба донишҷӯён хизмат расонида тавонад, онҳоро бо маводҳои наватарин шинос намояд. Донишҷӯён бояд ба тариқи мустақилона пайдо намудани маводҳоро аз сайтҳои тиббӣ ҳатман омӯзанд ва дар ин қор ба онҳо бояд китобдорон кӯмак намоянд.

Калимаҳои калидӣ: Китобхона, фонди китобхона, фазои иттилоотӣ, хадамоти китобхонавӣ-библиографӣ.

Мавод ва усулҳои тадқиқот. Дар рафти таҳқиқ аз санадҳои меъёрӣ ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таври васеъ истифода бурда шуда, таҳлил ва муқоисаи амиқи онҳо ба роҳ монда шуда аст.

Натиҷаи тадқиқот ва муҳокимаи он. Пеш аз ҳама сатҳи тавачҷуҳи давлат ба самти иҷтимоӣ муайян карда шуда, чандин тадбирҳо оид ба баланд бардоштани сатҳи вазифаҳои иҷтимоии давлат пешниҳод карда шуда аст.

Хулоса. Дар таҳқиқот ба баррасии вазифаҳои иҷтимоӣ дар давраи муосир, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бӯҳрони молиявӣ иқтисодӣ қарор дошт, тавачҷӯҳ зоҳир карда, муайян карда шуд, ки маҳз сатҳи татбиқи вазифаҳои иҷтимоии давлатӣ барои тараққиёти иқтисодиёт ҳалкунанда ба ҳисоб меравад.

Калимаҳои калидӣ: давлат, вазифаҳои давлатӣ, вазифаи иҷтимоӣ, давлати иҷтимоӣ, сиёсати иҷтимоӣ.

I.N. Oqilzoda

SOCIAL FUNCTION OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Department of Humanities, NEI "Medical and Social Institute of Tajikistan"

Oqilzoda Inoyatullo Nasrullo, assis. Department of Humanities, NEI "Medical and Social Institute of Tajikistan"; okilovokil99@gmail.com, тел.; 939 33 34 10.

Purpose of the study. This article considers the concept and content of the social function of the modern Republic of Tajikistan in a market economy, as well as understanding the importance of social functions for the state and for citizens.

Material and methods. In the course of the study, the normative legal acts of the Republic of Tajikistan were widely used, their in-depth analysis and comparison were carried out.

Results. First of all, the level of attention of the state to the social sphere is determined, several measures are proposed to increase the level of social functions of the state.

Conclusion. In the article, special attention was paid to the consideration of social problems in the modern era, when the Republic of Tajikistan was in a financial and economic crisis, and we determined that it is the implementation of state social functions that is decisive for the development of the economy.

Keywords: state, function of a state, social function of a state, social state, social policy.

Мубрамият. Дар моддаи якуми Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон омадааст, ки Тоҷикистон давлати иҷтимоӣ буда, вазифадор аст, ки шароити зиндагии шоиста ва рушди озоди ҳар як шахсро таъмин намояд [1]. Бо вучуди ин муқаррароти конституционӣ, ақидае мавҷуд аст, ки «Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳанӯз на аз ҷиҳати ҳуқуқӣ ва на дар асл ба давлати иҷтимоӣ табдил наёфтааст» [2].

Аммо, новобаста аз ин, қайд кардан бамаврид аст, ки истифода шудани истилоҳи давлати иҷтимоӣ дар Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, пеш аз ҳама, ҳамчун ҳадафи давлат муайян шудааст, ки давлат бояд ба он сабъӣ кунад, ҳамчунон, истилоҳоти ҳуқуқӣ, дунявӣ ва ғайра. Илова бар ин, ин муқаррарот тақрибан дар тамоми конституцияҳои

давлатҳои ҷаҳон сабт шудааст, аммо имрӯз ба душворӣ давлатеро пайдо кардан мумкин аст, ки воқеан ба ин меъёр мувофиқ бошад. Бояд гуфт, ки қариб ҳамаи вазифаҳои давлат ба таъинотҳои иҷтимоии давлат алоқамандии зич дошта, онҳо принсипҳои умумии иҷтимоиро дар бар мегиранд, зеро мақсади асосии тамоми фаъолияти ҳар як давлат, ин пеш аз ҳама некӯаҳволии ҳар як фард ва манфиатҳои шаҳрвандон ба ҳисоб меравад. «Дар вазифаҳои давлат ҳар қадаре, ки ҳиссаи умумии ҷамъият зиёд бошад, нақши давлат ҳамчун воситаи рафъи зиддиятҳо ҳамон қадар баландтар мешавад» [3].

Мавод ва усулҳои тадқиқот. Мутаасифона, аз рӯи маълумотҳои Созмони умумиҷаҳонии тандурустӣ, Ҷумҳурии

Тоҷикистон яке аз фақиртарин кишварҳои ҷаҳон ба шумор меравад, ки ин омил иҷроӣ вазифаҳои иҷтимоиро мушкил месозад. Аммо ин маъноӣ онро надорад, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон давлати ғайриҷамъиятӣ бошад. Дар тӯли 30 соли истиқлолияти давлатӣ аз ҳисоби тамоми манбаъҳои маблағгузорию буҷети давлатӣ барои рушди илм, маориф, тандурустӣ ва ҳифзи иҷтимоии аҳоли беш аз 97 миллиард сомонӣ ҷудо карда шуд. Маблағи умумии хароҷот ба соҳаҳои иҷтимоӣ назар ба соли 2000-ум, беш аз 60 маротиба афзудаст. Ҳамин тариқ, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, диққат ба вазифаҳои иҷтимоӣ сол аз сол дар ҳоли афзоиш аст.

Натиҷаи тадқиқот ва муҳокимаи он.

Вазифаи иҷтимоӣ, пеш аз ҳама, ба фароҳам овардани имкониятҳои баробар барои рушд ва таъмини сатҳи шоистаи зиндагии ҳар як фард нигаронида шудааст. Имрӯз дар мамлақати мо ислоҳотҳо дар ҳамаи соҳаҳои иҷтимоӣ – ҳифзи иҷтимоии шахрвандон, муносибатҳои меҳнатӣ, суғуртаи иҷтимоӣ, шуғли аҳоли, нафақа ва ғайра ба амал бароварда мешавад. Вале комилан равшан аст, ки ин кушишҳо бе таҳқиқи ҳамаҷонибаи илмӣ-назариявӣ натиҷаи ҷашмдоштро намедиханд.

Дар адабиёт зери мафҳуми вазифаи иҷтимоӣ, ин пеш аз ҳама: ҳифзи саломатии одамон, меҳнат, кафолати музди ҳади ақал, дастгирии давлатии оила, модар, ҳифзи кӯдакон, пиронсолон ва маъҷубон; рушди низоми хизматрасонии иҷтимоӣ; нафақа, ёрданпулии давлат ва дигар кафолатҳои ҳифзи иҷтимоӣ, фаҳмида мешавад [4].

Мувофиқи моддаи 39-и Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳар як шахс дар пиронсолӣ, дар ҳолатҳои беморӣ, маъҷубӣ, аз даст додани сарпараст ва дигар ҳолатҳои, ки қонун муайян кардааст, таъминоти иҷтимоӣ кафолат дода мешавад. Илова бар ин, Эъломи-яи умумии ҳуқуқи башар, ҳуқуқи ҳар шахсро ба сатҳи зиндагӣ, ки барои нигоҳ доштани саломатӣ ва неқӯаҳволии ҳам шахс ва ҳам оилаи ӯ зарур аст, эълон доштааст.

19 майи соли 2009, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳади ақали зиндагӣ» қабул гардид, ки он асосҳои ҳуқуқи муайян

намудани ҳади ақали зиндагӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, баррасӣ намудани онро ҳангоми муқаррар намудани кӯмаки давлатии иҷтимоии шахрвандон, инчунин кафолати давлатии гирифтани музди ҳади ақали пулӣ ҳангоми татбиқи дигар тадбирҳои ҳифзи иҷтимоии аҳолиро ба танзим мебарорад.

Бузургии ҳади ақали зиндагӣ, нишондоде мебошад, ки барои муқаррар намудани ҳади ақали музди кор ва нафақа, инчунин стипендия, ёрданпулӣ ва дигар пардохтҳои иҷтимоӣ, ки қонунгузорию Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинӣ кардааст, ба ҳисоб меравад. Имрӯз, дастгирии иҷтимоии давлат, махсусан, ба шахрвандони ниёзманд назаррас аст.

Вазифаи муҳими иҷтимоии давлат аз он иборат аст, ки ҳар як шахс ба ҳуқуқи озодии меҳнат, шуғл, шароити меҳнати беҳатар мутобиқи талаботи гигиенӣ, таъминоти иҷтимоӣ ва суғурта таъмин бошад. Кафолатҳои иҷтимоӣ дар соҳаи меҳнат дар моддаи 35-и Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинӣ гардидаанд, ки тибқи он ҳар кас ба меҳнат, интиҳоби касб, шуғл, ҳифзи меҳнат ва ҳифзи иҷтимоӣ аз бекорӣ ҳуқуқ дорад. Музди меҳнат набояд аз ҳади ақали зиндагии муқарраршуда кам бошад.

Ҷузъи муҳими вазифаи иҷтимоӣ, ин ҳуқуқ ба ҳифзи саломатӣ ба ҳисоб меравад. Ҳамин тариқ, мувофиқи моддаи 38-и Конститутсия, ҳар кас дорои ҳуқуқи ба ҳифзи саломатӣ мебошад. Ҳар як шахс дар доираи муқаррарнамудаи қонун дар муассисаҳои тандурустии давлатӣ аз ёрии тиббии ройгон истифода мебарад. Кафолатҳои ёрии бепули тиббӣ бояд ба омма маълум бошанд. Мутаассифона, кафолатҳои кӯмаки ройгон аксар вақт декларативӣ мебошанд, яъне агар давлат онҳоро нашинохта бошад, ҳатмӣ нестанд, гӯё ки вучуд надоранд. Аксарияти аҳоли намефаҳманд, ки чиро бепул гирифтани мумкин аст ва барои чӣ маблағи иловагӣ додан лозим аст.

Имрӯз мо бо камоли боварӣ гӯфта метавонем, ки заминаи ҳуқуқи вазифаҳои иҷтимоии Ҷумҳурии Тоҷикистон аллакай ба вучуд омадаанд.

Дар байни маҷмӯи тадбирҳои, ки бояд дар доираи вазифаи иҷтимоӣ ба амал бароварда шаванд, инҳоро номбар кардан мумкин аст:

– паст кардани сатҳи бекорӣ тавассути таъсиси ҷойҳои нави корӣ;

– зиёд кардани ёрданпулӣ барои бекорӣ;

– зиёд кардани ҳадди ақали музди меҳнат;

– афзоиши ҳадди ақали нафақа, ба камаш то сатҳи ҳадди ақали зиндагӣ;

– суғуртаи умумихатмии тиббӣ, инчунин дар амал татбиқ намудани муқаррароти Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи ёрии тиббии ройгон ва бо дору таъмин намудани шаҳрвандони ниёзманд;

– барпо намудани (барқарор намудани) низоми муассисаҳои солимгардонӣ ва санаторияҳо.

Хулоса. Маълум гардид, ки ташаққули давлати аз ҷиҳати ҳуқуқӣ демокративу иҷтимоӣ, ки дар он инсон, ҳуқуқ ва озодиҳои ӯ арзиши олӣ ба ҳисоб мераванд, бидуни сиёсати мақсадноки иҷтимоӣ ғайривоқеист. Ҳамин тавр, дар низоми вазифаҳои давлатӣ самти иҷтимоӣ яке аз ҷойҳои пешбарандаро ишғол менамояд. Яке аз тасдиқунандаи гуфтаҳои дар боло зикршуда, ин маблағгузориҳои давлатӣ ба ин соҳа мебошад, ки нисбат ба соли 2000-ум, беш аз 60 маротиба афзудааст.

АДАБИЁТ

1. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе, 2016. 84 с.

2. Маликова А. Ҳ. Мушкилоти ташаққули давлати иҷтимоӣ дар Тоҷикистон. Автореф. дисс.... докт. илмҳои ҳуқуқ., М., 2012. С. 9.

3. Морозова Л. А. Вазифаҳои давлати Россия дар марҳилаи муосир // Давлат ва ҳуқуқ, - 1993. - № 6. - С. 100.

4. Марченко М. Н. Назарияи давлат ва ҳуқуқ: дастури таълимӣ. М., 2001. - С. 342.

REFERENCES

1. The Constitution of the Republic of Tajikistan. Dushanbe, 2016. 84 p.

2. Malikova A. N. Problems of the formation of a social state in Tajikistan. Autoref. diss...doct. law. M., 2012. p. 9.

3. Morozova L. A. Functions of the Russian state at the present stage // State and Law, 1993. No. 6. p. 100.

4. Marchenko M. N. Theory of State and Law: Study guide. M., 2001. p. 342.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

И.Н. Оқилзода

СОЦИАЛЬНАЯ ФУНКЦИЯ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Актуальность. Настоящая статья посвящена рассмотрению понятия и содержания социальных функций современной Республики Таджикистан в условиях рыночной экономики, а также осмыслению значения социальной функции, как для государства, так и для граждан.

Материал и методы исследования. В ходе исследования широко использовались нормативные правовые акты Республики Таджикистан, проводился их углубленный анализ и сравнение.

Результаты и их обсуждение. Прежде всего, определен уровень внимания государства к социальной сфере, предложены несколько мер по повышению уровня социальных функций государства.

Заключение. В статье особое внимание было уделено рассмотрению социальных задач в современную эпоху, когда Республика Таджикистан находилась в финансово-экономическом кризисе, и мы определили, что именно реализация государственных социальных функций является решающим для развития экономики.

Ключевые слова: государство, функции государства, социальная функция, социальное государство, социальная политика.

УДК 547.8

¹Холов М.Ш., ²Сайфуллоева М.Х., ³Лангер П., ⁴Халикова М.Дж.,
¹Сафаров С.Ш.

КАТАЛИЗИРУЕМАЯ ПАЛЛАДИЕМ КРОСС-СОЧЕТАНИЯ БУХВАЛЬД-ХАРТВИГА ДЛЯ 8-ХЛОРА-2-МЕТИЛ-БЕНЗО [4,5] ТИАЗОЛО [3,2- А] ПИРИМИДИН-4-ОНА

¹ Институт химии им. В.И. Никитина Национальной Академии наук Таджикистана

² НОУ «Медико-социальный институт Таджикистана»

³ Институт органической химии университета Росток, Германия

⁴ Научно-исследовательский центр экологии и окружающей среды Центральной Азии (Душанбе)

Холов Муродали Шакаралиевич – доктор философии (PhD), доктор по специальности органической химии, второго года обучения, отдела обогащения металлов Института химии им. В. И. Никитина Национальной академии наук Таджикистана: E-mail: murodaliKholov07@mail.ru; тел: +(992) 917 48 94 59

Цель исследования. Выявление фармакологической активности и каталитической способности 8-хлор-2-метил-бензо [4,5] тиазоло [3,2-а] пиримидин-4-она.

Материалы и методы исследования. Реакция кросс-сочетания Бухвальд-Хартвига, которое является образование связей C-N посредством реакции кросс-сочетания палладия между аминами и арилзамещенными галидами, хорошо работала также с различными аминами и гетерил галидами, т.е. 8-хлор-2-метилбензо [4,5] тиазоло [3,2-а] пиримидин-4-оном. Оптимизация реакции 8-хлор-2-метилбензо [4,5] тиазоло [3,2-а] пиримидин-4-она с морфолином в качестве катализатора $Pd_2(dba)_3 \cdot CHCl_3$ (4, моль%), лиганда XPhos, (8, моль%) основания NaOtBu, (1.4, экв) и кипячение в толуоле (2 мл) в течение 16 ч. дала выход 8-морфолино-2-метилбензо [4,5] тиазоло [3,2-а] пиримидин-4-она составила 85%, а для других аминов продуктов кросс-сочетания составила в процентах: 52 (8-фенилметиламино-), 72 (8-фторфениламино-), 56 (8-(3-трифторметилфениламино)-), и 63 (8-(3,5-тиметокси-фениламино)-2-метилбензо [4,5] тиазоло [3,2-а] пиримидин-4-она.

Результаты исследований и их обсуждение. Бензотиазоло [3,2-а] пиримидина обладает широким спектром фармакологическими активностями, такими как: антибактериальными, противоопухолевыми, фунгицидными, противолейшманиозными, успокоительными и противогрибковыми. Реакция кросс-сочетания Бухвальд-Хартвига, которое является образование связей C-N посредством реакции кросс-сочетания палладия между аминами и арилзамещенными галидами, хорошо работала также с различными аминами и гетерил галидами, т.е. 8-хлор-2-метилбензо [4,5] тиазоло [3,2-а] пиримидин-4-оном. При оптимизации реакция 8-хлор-2-метилбензо [4,5] тиазоло [3,2-а] пиримидин-4-она с морфолином в качестве катализатора $Pd_2(dba)_3 \cdot CHCl_3$ (4, моль%), лиганда XPhos, (8, моль%) основания NaOtBu, (1.4, экв) и кипячение в толуоле (2 мл) в течение 16 ч. дала выход 8-морфолино-2-метилбензо [4,5] тиазоло [3,2-а] пиримидин-4-она составила 85%, а для других аминов продуктов кросс-сочетания составила в процентах: 52 (8-фенилметиламино-), 72 (8-фторфениламино-), 56 (8-(3-трифторметилфениламино)-), и 63 (8-(3,5-тиметокси-фениламино)-2-метилбензо [4,5] тиазоло [3,2-а] пиримидин-4-она.

Заключение. Бензотиазоло [3,2-а] пиримидина обладают широкими фармакологическими активностями (антибактериальными, противоопухолевыми, фунгицидными, противолейшманиозными, успокоительными и противогрибковыми).

Реакция кросс-сочетания Бухвальд-Хартвига, которая хорошо работала с различными аминами и гетерил галидами, т.е. 8-хлор-2-метилбензо [4,5] тиазоло [3,2-а] пиримидин-4-оном.

Лучшие результаты получены при использовании $Pd_2(dba)_3 \cdot CHCl_3$ как катализатор, XPhos как лиганда и NaOtBu как основание в толуоле. Реакция с морфолином дала продукт 2a с выходом 85%.

Ключевые слова: 8-хлор-2-метилбензо [4,5] тиазоло [3,2-а] пиримидин-4-он, реакция аминирования палладий кросс-сочетания Бухвальд-Хартвига.

M.Sh. Kholov¹, M.H. Saifulloeva², P. Langer³, M.J. Khalikova⁴, S.Sh. Safarov¹

PALLADIUM-CATALYZED BUCHWALD- HARTWIG CROSS-COUPLING FOR 8-CHLORO-2 METIL-BENZO[4,5] TIAZOLO[3,2-A] PYRIMIDIN 4- ONE

¹ Institute of chemistry. In and. Nikitin National Academy of Sciences of Tajikistan

² NOU “Medical and Social Institute of Tajikistan”

³ Institute of Organic chemistry, University of Rostoc, Germany

⁴ Research Center ecology environment of Central Asia (Dushanbe)

Kholov Murodali Shakaralievich - doctor of philosophy (PhD), doctor in organic chemistry, second year of study, department of metal enrichment, institute of chemistry V.I.Nikitin of the National academy of sciences of Tajikistan: E-mail: murodalikhohlov07@mail.ru: tel:+(992)917489459

Purpose of the study. Identification of the pharmacological activity and catalytic ability of 8-chloro-2-methyl-benzol [4,5] thiazolo[3,2-a] pyrimidin -4 Ona

Materials and research methods. The Buch is the formation of C-N bonds via a palladium cross-coupling reaction between amines and aryl-substituted halides, has also worked well with various amines and aryl-substituted halides, i.e. 8-chloro-2-methylbenzo[4,5] thiazolo [3,2-a] pyrimidin-4 ona with morpholine as a catalyst Pd (dba) CHCl₃ (4, mol%), XPhos ligand (8, mol%) base Na ot Bu, (1,4, equiv) and refluxing in toluene (2 ml) for 16 hours gave 8- morpholino -2- methylbenzo [4,5] thiazolo [3,2-a] 4-ona amounted to 85% and for other amines of the cross- coupling products it was as a percentage: 52 (8 phenylmethylamino), 72 (8-fluorophenylamino) 56 (8-(3,5- thymethoxyphenylamino)-2 methylbenzo [4,5] thiazolo [3,2] pyrimidin-4 ona

Results and its discussion. Benzothiazolo [3,2-a] pyrimidin has a wide range of pharmacological activities, such as: antileishmanial, sedative and antifungal. The Buchwald – Hartwig cross –coupling reaction between amines and aryl-substituted halides, also worked well with various amines and heteroaryl halides, i.e. 8-chloro-2-methylbenzo[4,5]thiazolo[3,2-a] pyrimidin -4 ona was 85% and for other amines of cross-coupling products was: 52 (8-phenylmethylamino) 72 (8-fluorophenylamino), 56 (8-(3-trifluoromethylphenylamino) and 63 (8-(3,5- thymethoxyphenylamino)-2-methylbenzo[4,5]thiazolo [3,2-a] pyrimidine -4 ona

Conclusion. 1) Benzothiazolo [3,2-a] pyrimidine has broad pharmacological activities (antibacterial, antitumor, fungicidal, antileishmanial, sedative and antifungal). 2) The Buchwald-Hartwig cross-coupling reaction, which worked well with various amines and halides, i.e. 8-chloro 2- methylbenzo [4,5] thiazolo [3,2-a] pyrimidin – 4 ona. 3) The best results were obtained using Pd (dba) – X CHCl₃ as a catalyst. X Phos as ligand and NaOtBu as base in toluene. The reaction with morpholine gave the product 2 a in 85% yield.

Key word: 8- chloro -2 methylbenzo[4,5] thiazolo [3,2-a] pyrimidin – 4 – on. Buchwald – Hartwig cross – coupling Palladium amination reaction.

Актуальность. Бензотиазоло [3,2-а] пиримидина обладает широким спектром фармакологическими активностями, такими как: антибактериальными, противоопухолевыми, фунгицидными, противолейшманиозными, успокоительными и противогрибковыми. Реакция кросс-сочетания Бухвальд-Хартвига, которое является образование связей C-N посредством реакции кросс-сочетания палладия

между аминами и арилзамещенными галидами, хорошо работала также с различными аминами и гетерил галидами, т.е. 8-хлор-2-метилбензо [4,5] тиазоло [3,2-а] пиримидин-4-оном. При оптимизации реакция 8-хлор-2-метилбензо [4,5] тиазоло [3,2- а] пиримидин-4-она с морфолином в качестве катализатора Pd₂(dba)₃·CHCl₃, (4, моль%), лиганда XPhos, (8, моль%) основания NaOtBu, (1.4, экв) и кипячение в

толуола (2 мл) в течение 16 ч. При этих условиях выход 8-морфолино-2-метилбензо [4,5] тиазола [3,2-а] пиримидин-4-она составила 85%, а для других аминов продуктов кросс-сочетания составила в процентах: 52 (8-фенилметиламино-), 72 (8-фторфениламино-), 56 (8-(3-трифторметилфениламино)-), и 63 (8-(3,5-тиметокси-фениламино)-2-метилбензо [4,5] тиазола [3,2-а] пиримидин-4-она. Структурное разъяснение синтезированных соединений обоснованы данными ЯМР ^1H ^{13}C и ИК спектроскопии.

Цель исследования. Выявление фармакологической активности и каталитической способности 8-хлор-2-метил-бензо [4,5] тиазола [3,2-а] пиримидин-4-она.

Материалы и методы исследования. Реакция кросс-сочетания Бухвальд-Хартвига, которое является образование связей C-N посредством реакции кросс-сочетания палладия между аминами и арилзамещенными галидами, хорошо работала также с различными аминами и гетерил галидами, т.е. 8-хлор-2-метилбензо [4,5] тиазола [3,2-а] пиримидин-4-оном. Оптимизация реакции 8-хлор-2-метилбензо [4,5] тиазола [3,2-а] пиримидин-4-она с морфолином в качестве катализатора $\text{Pd}_2(\text{dba})_3 \cdot \text{xCHCl}_3$, (4, моль%), лиганда XPhos, (8, моль%) основания NaOtBu , (1.4, экв) и кипячение в толуола (2 мл) в течение 16 ч. дала выход 8-морфолино-2-метилбензо [4,5] тиазола [3,2-а] пиримидин-4-она составила 85%, а для других аминов продуктов кросс-сочетания составила в процентах: 52 (8-фе-

нилметиламино-), 72 (8-фторфениламино-), 56 (8-(3-трифторметилфениламино)-), и 63 (8-(3,5-тиметокси-фениламино)-2-метилбензо [4,5] тиазола [3,2-а] пиримидин-4-она.

Результаты исследований и их обсуждение. В 1983 г. Мигита с соавторами разработал палладий (0) – каталитический метод аминирования бромаренов при помощи оловосодержащих амидов как нуклеофилов. Хотя этот метод не смог получить широкого применения из-за токсичности соединения амида олова и ограничения эффективности в синтезе различных ариламидов, этот метод способствовал дальнейшим исследованиям в этой области [1, -С. 928]. Позднее в 1990-х гг., Бухвальд и Хартвиг в отдельности открыли новую палладий (0) - каталитическую реакцию, в которой амины использовались непосредственно в качестве нуклеофилов в присутствии оснований, для синтеза аминов, которая проходит без использования оловосодержащих амидов. Эта палладий каталитическая реакция аминирования стала известной как реакция аминирования Бухвальд-Хартвига, названная в честь американских исследователей Стивена Бухвальда и Джона Хартвига [1, -С. 927; 2, -С. 3610; 3, -С. 1349], примененная в синтетической органической химии для формирования связей C-N посредством реакции кросс-сочетания палладия между аминами и арилзамещенными галидами [4, -С. 20].

Общий механизм реакции аминирования Бухвальд-Хартвига включает в себя каталитический цикл, состоящий из последовательных

Таблица 1

Оптимализация синтеза соединения 3а: P-реакция, [%]^a- выход продукта в процентах

P	катализатор [моль%]	лиганд [моль%]	основание [экв.]	растворитель [мл]	[%] ^a
1	$\text{Pd}_2(\text{dba})_3 \cdot \text{xCHCl}_3$, 2	XPhos, 8	NaOtBu , 1.4	толуол, 2	45
2	$\text{Pd}_2(\text{dba})_3 \cdot \text{xCHCl}_3$, 2	DavePhos, 1.5	NaOtBu , 1.4	толуол, 3	0
3	$\text{Pd}(\text{PPh}_3)_4$, 1	DavePhos, 8	NaOtBu , 1.4	толуол, 3	0
4	$\text{Pd}_2(\text{dba})_3 \cdot \text{xCHCl}_3$, 2	XPhos, 8	NaOtBu , 1.4	толуол, 2	30
5	$\text{Pd}_2(\text{dba})_3 \cdot \text{xCHCl}_3$, 4	XPhos, 8	NaOtBu , 1.4	толуол, 2	85
6	$\text{Pd}_2(\text{dba})_3 \cdot \text{xCHCl}_3$, 1	XPhos, 2	NaOtBu , 1.4	толуол, 2	0
7	$\text{Pd}_2(\text{dba})_3$, 1	XPhos, 8	NaOtBu , 1.4	толуол, 2	0
8	-	-	NaOtBu , 1.4	метанол, 2	0

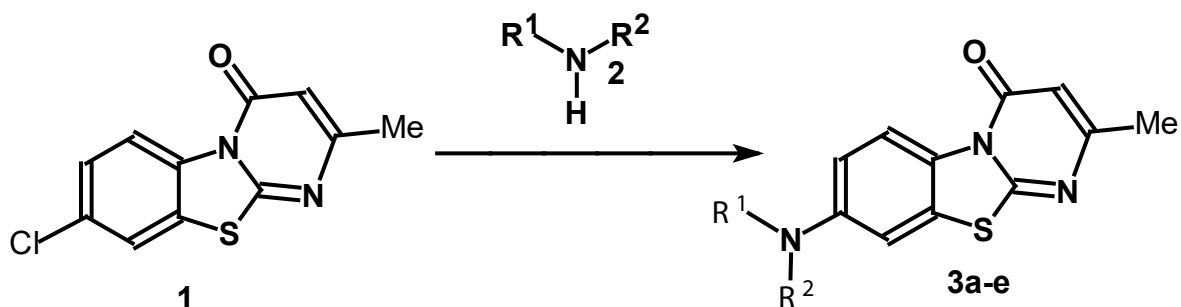

Схема 1. Получение целевых продуктов **3a-e**: а) $R^1, R^2 = H_4C_2OC_2H_4$; б) $R^1 = Me, R^2 = C_6H_5$; в) $R^1 = H, R^2 = 4-FC_6H_4$; д) $R^1 = H, R^2 = 3-F_3CC_6H_4$; е) $R^1 = H, R^2 = 3,3-(MeO)_2C_6H_3$.
Условие: Амин (1.1 эквивалент), $Pd_2(dba)_3$ $CHCl_3$ (0.04 эквивалент), (0.08 эквивалент), $NaOtBu$ (1.4 эквивалент), толуол(растворитель), $100^\circ C$, 16ч.

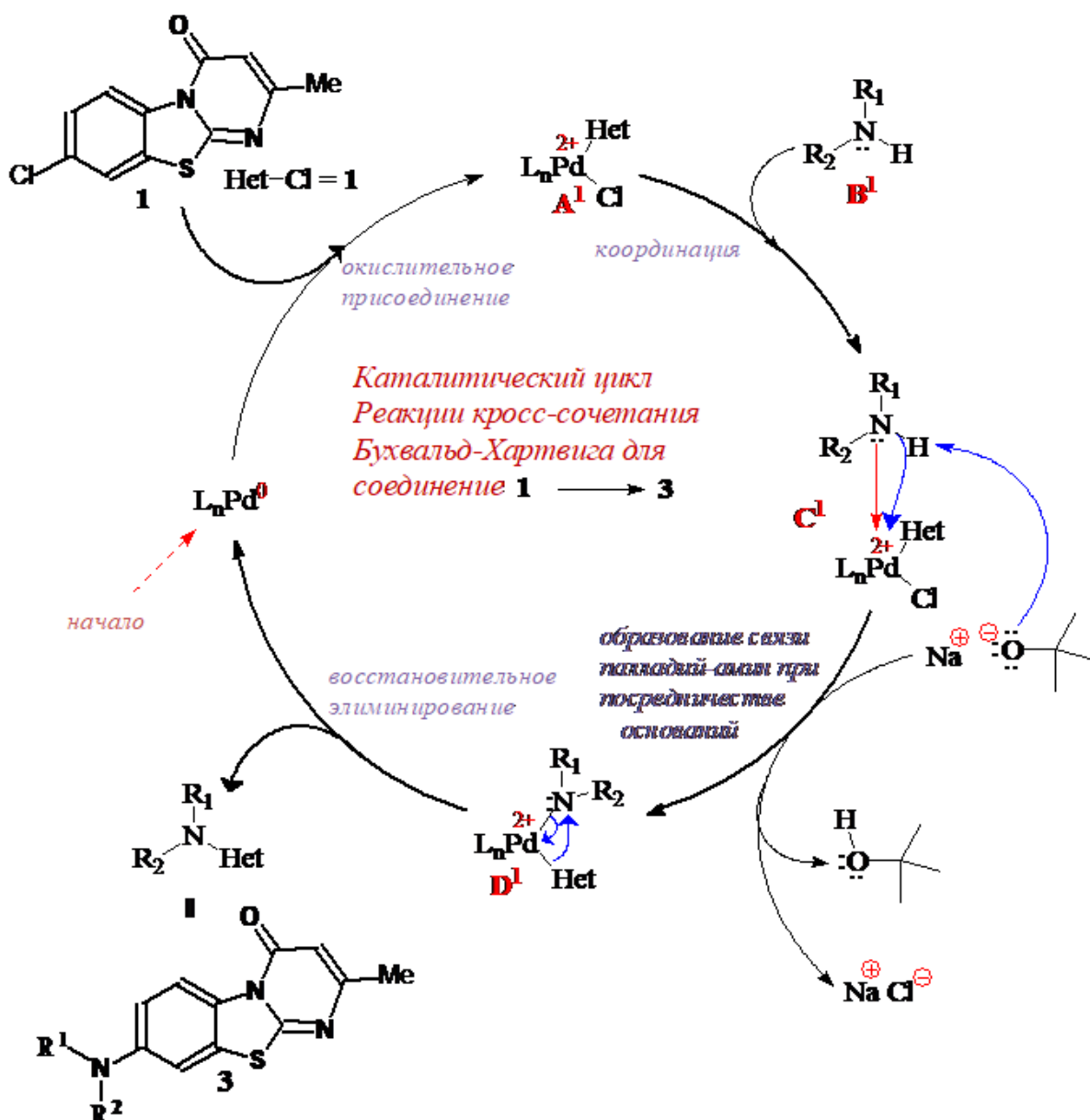

Рис. 1. Каталитический цикл реакции кросс-сочетания Бухвальд-Хартвига для получения соединений **3** из **1**.

стадий 1) окислительного присоединения, 2) образование амина, 3) депротонирование амина и 4) восстановительное элиминирование.

Механизм реакции начинается с окислительного присоединения органогиалида к Pd^0L_n для образования комплекса $R^1Pd^II L_n X$. Полученный арилпалладиевый (II) комплекс ($R^1Pd^II L_n X$) реагирует с амином и основанием, который приводит к формированию связи металл-азот [4, -С. 22]. Этот процесс может проходить через несколько различных механизмов. Когда используется очень сильное основание, которое может депротонировать амин, конъюгатное основание амина может замещать галогенид в центре металла; однако использование такого сильного основания не распространено в реакциях Бухвальда-Хартвига (Рис. 1.). Когда галогенид арилпалладия (II) содержит открытый координационный центр, амин может координироваться с палладием до переноса протона на основание. Наконец, когда галогенид арилпалладия (II) не имеет открытой координационной площадки, восстановительная элиминация создает связь C – N и восстанавливает палладий (0). Этот этап обычно ограничивает оборот и сильно влияет на объем реакции. Как правило, чем выше плотность электронов в азоте, тем выше скорость восстановительного элиминирования. Кроме того, трехкоординатные комплексы (генерируемые с использованием стерически объемных фосфинов) подвергаются восстановительной элиминации с большей скоростью, чем четырехкоординатные комплексы. В результате палладиевые комплексы стерически объемных трет-бутил- или адамантилфосфинов обычно сопряжены с относительно слабыми нуклеофилами азота, такими как сульфонамиды [5, -С. 14].

Учитывая важности функций аминов в медицинской химии и фармакологии и удобство протекания реакции Бухвальд-Хартвига, а также из-за важности производных бензотиазоло [3,2-а] пиримидина как фармакологических скаффолдов: антибактериальные [6, -С. 54; 7, -С. 988], противоопухолевые [8, -С. 848], противоопухолевые [9, -С. 15; 10, -С. 580], фунгицидные [11, -С. 1020] и противо-

лейшманиозные, успокоительные, противогрибковые [12, -С. 5; 13, -С. 208; 14, -С. 5914; 15, -С. 1066; 16, -С. 534; 17, -С. 40; 18, -С. 810; 19, -С. 2465; 20, -С. 3829; 21, -С. 5210; 22, -С. 334; 23, -С. 95; 24, -С. 9857], мы вовлекли 8-хлор-2-метилбензо [4,5] тиазоло [3,2-а] пиримидин-4-она((1) [25, - С. 12215] в реакцию Бухвальд-Хартвига. Лучшие результаты были получены, используя $Pd_2(dba)_3 \cdot CHCl_3$ как катализатор, XPhos как лиганд и NaOtBu как основание в толуоле. К нашему восхищению реакция 1 с морфолином дала желаемый продукт 2a с выходом 85%. (табл. 1).

Важно отметить, что простое нуклеофильное ароматическое замещение (S_NAr), в отсутствие палладиевого катализатора, не привело к желаемому продукту (Таблица 1, вход 8).

Реакция 1 с различными анилинами предоставила продукты 3b-e в хорошем выходе. (Таблица 1). При чём успешно были использованы анилины, содержащие электронно-донорные и электронно-акцепторные заместители.

Механизм реакции $1 + B^1 \rightarrow 3$ происходит по одной схеме каталитического цикла Бухвальд-Хартвига (Рис. 12). После образования прекалалитического процесса $L_n Pd^0$ ($n = 1$ или $L = XPhos$) происходит окислительное присоединение $L_n Pd^0$ к соединению 1 (Het - Br) с образованием A^1 , дальнейшая координация B^1 с A^1 в присутствии основания приводит к образованию депротонированного $C^1 \rightarrow D^1$, далее восстановительное элиминирование D^1 приводит к образованию целевого продукта 3 с формированием C-N связи и регенерации катализатора.

Достоверность структуры полученных соединений этой серии были подтверждены данными ЯМР ^1H , ^{13}C и ИК спектроскопии.

Выводы.

1. Бензотиазоло [3,2-а] пиримидина обладают широкими фармакологическими активностями (антибактериальными, противоопухолевыми, фунгицидными, противолейшманиозными, успокоительными и противогрибковыми).

2. Реакция кросс-сочетания Бухвальд-Хартвига, которая хорошо работала с различными аминами и гетерил галидами, т.е.

8-хлор-2-метилбензо [4,5] тиазоло [3,2-а] пиримидин-4-оном.

3. Лучшие результаты получены при использовании $\text{Pd}_2(\text{dba})_3 \cdot \text{CHCl}_3$ как катализатор, XPhos как лиганда и NaOtBu как основание в толуоле. Реакция с морфолином дала продукт 2а с выходом 85%.

REFERENCES

1. Kosugi M. Palladium-catalyzed aromatic amination of aryl bromides N, N- diethylamino-tributyltin/ M. Kosugi, M. Kameyama, T. Migita // Chem. Lett. -1983. - Vol. 12 (6),- Pp. 927-928.
2. Louie J. Palladium-catalyzed synthesis of arylamines from aryl halides. Mechanistic studies lead to coupling in the absence of tin reagents/ J. Louie, J. F. Hartwig //Tetrahedron Lett. -1995. – Vol. 36 (21). - Pp. 3609-3612.
3. Guram A. S. A Simple Catalytic Method for the Conversion of Aryl Bromides to Arylamines/ A. S. Guram, R. A. Rennels, S. L. Buchwald //Angew. Chem. Int. Ed. -1995. -Vol. 34 (12). -P p. 1348-1350.
4. Heravi M.M. Buchwald-Hartwig reaction: An overview/ M.M. Heravi, Z. Kheilkordi, V. Zadsirjan, M. Heydari, M. Malmir // J. Organomet. Chem. -2018. -Vol. 861. - Pp. 17-104.
5. Hartwig J. F. Palladium-Catalyzed Amination of Aryl Halides/ J. F. Hartwig, K. H. Shaughnessy, S. Shekhar, R. A. Green // Org. React. -2019. -Vol. 100. -P. 14.
6. Bhosale V. N. Novel synthesis and antibacterial activity of 3-amino-8-chloro-4-oxo-(2H)/aryl/heterylpyrazolo[3',4':4,5]pyrimido[2,1b][1,3]benzothiazoles/ V. N. Bhosale, S. P. Vartale, V. K. Deshmukh, S.V. Kuberkar // J. Chem. Pharm. Res. -2010. -Vol. 2. - Pp. 51-58.
7. Sharma P. K. Synthesis and antimicrobial activity of 2H- pyrimido-[2,1-b]benzothiazol-2-ones/ P. K. Sharma, M. Kumar, V. Mohan // Res. Chem. Intermed. -2010. -Vol. 36. -Pp. 985-993.
8. El-Sherbeny M. A. Synthesis of certain pyrimido[2,1- b]benzothiazole and benzothiazolo- [2,3-b]quinazoline derivatives for in vitro antitumor and antiviral activities/ M. A. El-Sherbeny // Arzn.-Forsch./ Drug Research. – 2000. -Vol. 50(9). -Pp. 848-853.
9. Trapani G. Structure-affinity relationships of some alkoxycarbonyl-2H- or -4H-pyrimido [2,1-b] benzothiazol-2- or 4-one benzodiazepine receptor ligands/ G. Trapani, A. Carotti, A. Franco, G. Latrofa, G. Gench, G. Liso// Eur. J. Med. Chem. -1993. -Vol. 28(1). -Pp. 13-21.
10. Trapani G. Synthesis and benzodiazepine receptor binding of some imidazo- and pyrimido[2,1-b] benzothiazoles/ G. Trapani, A. Franco, G. Latrofa, A. Carotti, G. Genchi, M. Serra, G. Biggioand, G. Liso// Eur. J. Med. Chem. -1996. -Vol. 31(7,8). -Pp. 575-587.
11. Hilal H. S. Synthesis of new series of heterocyclic scaffolds for medicinal purposes/ H. S. Hilal, M. S. Ali-Shtayeh, R. Arafat, T. Al-Tel, W. Voelter, A. Barakat // Eur. J. Med. Chem. - 2006. -Vol. 41, -Pp. 1017-1024.
12. Ram V. J. Synthesis of Pyrimidines and Azolopyrimidines as Leishmanicides/ V. J. Ram, U. K. Singha, O. Y. Guru // ChemInform. -1990. -Vol. 11. -Pp. 1-21.
13. Chaitanya M. S. Synthesis, biological and pharmacological activities of 2-methyl-4Hpyrimido[2,1-b][1,3]benzothiazoles/ M. S. Chaitanya, G. Nagendrappa, V. P. Vaidya // J. Chem. Pharm. Res. -2010. –Vol. 2. -Pp. 206–213.
14. Jones E. D. Design of a series of bicyclic HIV-1 integrase inhibitors. Part 1: selection of the scaffold/ E. D. Jones, N. Vandegraaff, G. Le, N. Choi, W. Issa, K. Macfarlane, N. Thienthong, L. J. Winfield, J. A. Coates, L. Lu, X. Li, X. Feng, C. Yu, D.I. Rhodes, J. J. Deadman //Bioorg. Med. Chem. Lett. – 2010. –Vol. 20. -Pp. 5913–5917.
15. Gupta S. V. Synthesis and pharmacological investigation of novel 2-substituted-3-carboxamido-4H-pyrimidobenzothiazole derivatives as a new class of H1-antihistaminic agent/ S. V. Gupta, K. G. Baheti, S. B. Ganorkar, D. Dekhane, S. Pawar, S. N. Thore // Med. Chem. Res. - 2013. -Vol. 22. -Pp. 1065-1072.
16. Shukla G. Effect of a Novel Series of Benzothiazolo-Quinazolones on Epidermal Growth Factor Receptor (EGFR) and Biological Evaluations/ G. Shukla, A. K. Tiwari, V. K. Singh, A. Bajpai, H. Chandra, A. K. Mishra //Chem. Biol. Drug Des. – 2008. –Vol. 72. -Pp. 533–539.
17. Kandeel M. M. Synthesis and Biological Activity of Some New Diaryl Sulphones Containing Fused Thiazolo Pyrimidines/ M. M. Kandeel //J. Chin. Chem. Soc. -2001.-Vol. 48. -Pp. 37–43.
18. Rao G. D. N, N'-Dichlorobis (2, 4, 6-trichlorophenyl) urea (CC-2) as a new reagent for the synthesis of pyrimidone and pyrimidine derivatives via Biginelli reaction/ G. D. Rao, B. Acharya, S. Verma, M. Kaushik// Tetrahedron Lett. -2011. -Vol. 52. Pp. 809-812.
19. Sahu P. K. Hydrotalcite: recyclable, novel heterogeneous catalyst for facile, environmentally benign and high yielding multi-component synthesis

and mechanistic study under solvent free conditions / P. K. Sahu, P. K. Sahu, R. Jain, R. Yadav, D. D. Agarwal // Catal. Sci. Technol. -2012. -Vol. 2. Pp. 2465-2475.

20. Sahu P. K. A facile green synthesis and in vitro antimicrobial activity 4H-pyrimido [2, 1-b][1, 3] benzothiazole derivatives using aluminum trichloride under solvent free conditions/ P. K. Sahu, P. K. Sahu, J. Lal, D. Thavaselvam, D. Agarwal // Med. Chem. Res. -2012. Vol. 21. Pp. 3826-3834.

21. Atar A. B. Iron fluoride: the most efficient catalyst for one-pot synthesis of 4H-pyrimido[2,1-b] benzothiazoles under solvent-free conditions/ A. B. Atar, Y. S. Jeong, Y. T. Jeong //Tetrahedron. -2014. -Vol. 70(34). -Pp. 5207-5213.

22. Kaur N. One-pot synthesis of tri- cyclic dihydropyrimidine derivatives and their biological evaluation/ N. Kaur, K. Kaur, T. Raj, G. Kaur, A. Singh, T. Aree, D. O. Jang // Tetrahedron. -2015. -Vol. 71. -Pp. 332-337.

23. Nagarapu L. Convenient approach for the one-pot, three-component synthesis of triheterocyclic 4H-pyrimido[2,1-b]- benzothiazole derivatives using TBAHS/ L. Nagarapu, H. K. Gaikwad, J. D. Palem, R. Venkatesh, R. Bantu, B. Sridhar // Synth. Commun. -2013. -Vol. 43. -Pp. 93-104.

24. Sahu P. K. Efficient and facile synthesis of heterocycles and their mechanistic consideration using kaolin/ P. K. Sahu, P. K. Sahu, D. D. Agarwal //RSC Adv. -2013. -Vol. 3. -Pp. 9854-9864.

25. Jafari B. Synthesis of Novel Benzothiazolo[3,2-a]pyridimidin-4-ones with Potential Cytotoxic and Pro-Apoptotic Potential/B. Jafari, F. Rashid, S. Safarov, M. Ospanov, N. Yelibayeva, Zh. A. Abilov, M. Z. Turmukhanova, S. N. Kalugin, P. Ehlers, M. I. Umar, S. Zaib, J. Iqbal, P. Langer// ChemistrySelect. -2018. -Vol. 3. Pp. 12213-12218.

ХУЛОСА

**М.Ш. Холов, М.Х. Сайфуллоева,
П. Лангер, М.Ч. Холикова,
С. Сафаров**

ПАЛЛАДИУМ-КАТАЛИЗАТОРИИ БУХВАЛД-ХАРТВИГ БАРОИ 8-ХЛОРО- 2-МЕТИЛ-БЕНЗО [4,5] ТИАЗОЛО [3,2-а] ПИРИМИДИН – 4 - ОН

Мақсади таҳқиқот. Муайян кардани фа-
золияти фармакологӣ ва қобилияти катали-

затории 8-хлоро-2-метил-бензо [4,5] тиазоло [3,2-а] пиримидин-4-он.

Маводҳо ва усулҳои тадқиқот. Таас-
сури дар ҳамбастагии Бухвальд-Хартвиг, ки
ташаккули пайвандҳои C-N тавассути таас-
сури пайвандшавии палладий байни аминҳо
ва ивазқунандаи галидҳо мебошад, бо аминҳо
ва галидҳои гуногун хуб кор кардааст, яъне.
8-хлоро-2-метилбензо [4,5] тиазоло [3,2-а]
пиримидин-4-он. Ба танзимдарории таассу-
ри 8-хлоро-2-метилбензо [4,5] тиазоло [3,2-
а] пиримидин-4-он бо морфолин ба сифати
катализатори Pd2(dba)₃ xCHCl₃, (4, мол%),
лиганда XPhos, (8, мол%) асосан NaOtBu,
(1,4, эквив) ва чушонидан дар толуол (2 мл)
дар давоми 16 соат ба мо дод 8-морфолино-2-
метилбензо [4,5] тиазоло [3,2-а] пиримидин-4-
он 85% ташкил дода буд. Барои дигар аминҳо,
маводҳои байниҳамдигарӣ бо фоиз чунин
ташкил доданд: 52 (8-фенилметиламино-),
72 (8-фторфениламино-), 56 (8-(3-трифторо-
метилфениламино)-) ва 63 (8-(3,5-тиметокси-
фениламино)-2-метилбензо [4,5] тиазоло [3,2-
а] пиримидин-4-он.

**Натиҷаҳои тадқиқот ва муҳокимаи
онҳо.** Бензотиазол [3,2-а] пиримидин дорои
доираи васеи фаъолиятҳои фармакологӣ, аз
қабилӣ: зиддибактериявӣ, зиддиварамӣ, фун-
гицидӣ, зидди лейшманиозӣ, оромқунанда ва
зиддизанбӯруғӣ дорад. Таассури ҳамбастагии
Бухвальд-Хартвиг, ки ташаккули пайвандҳои
C-N тавассути таассури пайвандшавии палла-
дий байни аминҳо ва арилгалидҳо ивазшаван-
да ҳастанд, инчунин бо аминҳои гуногун ва
галидҳои гетерилӣ, яъне 8-хлоро-2-метилбензо
[4,5] тиазоло [3,2-а] пиримидин-4-он хуб кор
кардааст. Ҳангоми батанзимдарории таассу-
ри 8-хлоро-2-метилбензо [4,5] тиазоло [3,2-
а] пиримидин-4-он бо морфолин ба сифати
ҳамчун катализатори Pd2(dba)₃xCHCl₃, (4,
мол%), лигандаи XPhos, (8, моль%) асоси
NaOtBu, (1,4, эквив) ва дар толуол чушонидани
(2 мл) дар муддати 16 соат 8-морфолино-2-
метилбензо [4,5] тиазоло [3,2-а] пиримидин-
4-он 85%-ро ташкил додааст ва барои ди-
гар аминҳои маҳсулоти байниҳамдигарии
он ба ҳисоби фоиз чунин ташкил кардааст:
52 (8-фенилметиламино-), 72 (8-фторфени-

ламино-), 56(8-(3-трифторометилфениламино-), ва 63 (8-(3,5-тиметокси-фениламино)-2-метилбензо[4,5]тиазоло[3,2-а]пиримидин-4-он.

Хулоса.

1. Бензотиазоло [3,2-а] пиримидинҳо дорои таъсири васеи фармакологӣ (зиддибактериалӣ, зидди варамӣ, фунгисидӣ, зидди лейшманиозӣ, оромкунанда ва зидди замбурӯғӣ), - дорад.

2. Таассури байниҳамбастагии Бухвальд-Хартвиг бо аминҳо ва галогенидҳои арилҳои гуногун хуб кор кард, яъне тавассути он

8-хлоро-2-метилбензо [4,5] тиазоло [3,2-а] пиримидин-4-он ҳосил кардааст.

3. Натиҷаҳои беҳтарин бо истифода аз Pd₂(dba)₃ х СНСl₃ ҳамчун катализатор, XPhos ҳамчун лиганда ва NaOtBu ҳамчун асос дар толуол ба даст оварда шуданд. Таассур бо морфолин ба маҳсулот 2а дар ҳаҷми 85% ҳосил дод.

Калимаҳои калидӣ: 8-хлоро-2-метилбензо [4,5] тиазоло [3,2-а] пиримидин-4-он, таассури аминизатсияи палладий ба ҳам пайвастании Бухвальд-Хартвиг.

Научно-практический журнал
Вестник медико-социального института Таджикистана, №1 (2), 2022

ВАЗОРАТИ ТАНДУРУСТӢ ВА ҲИФЗИ ИҚТИМОИИ АҲОЛИИ
ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
МТҒ “ДОНИШКАДАИ ТИББӢ-ИҚТИМОИИ ТОҶИКИСТОН”

МИНИСТЕРСТВО ЗДРАВООХРАНЕНИЯ И СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ НАСЕЛЕНИЯ
РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН
НОУ “МЕДИКО-СОЦИАЛЬНЫЙ ИНСТИТУТ ТАДЖИКИСТАНА”

**Маводҳои конференсияи илмӣ-назариявӣ
ҷумҳуриявӣ кафедраи забонҳои МТҒ “Донишкадаи
тиббӣ-иқтимоии Тоҷикистон” дар мавзӯи
“Забон бақои миллат аст”**

**Материалы научно-теоретической конференции
кафедры языков НОУ “Медико-социальный институт
Таджикистана” “Язык - бессмертия нации”**

**Materials of scientific-theoretical conference of the
Languages Department of NEI “Medical-Social Institute
of Tajikistan” “Language is the immortality
of the nation”**

**Приложение к научно-практическому журналу
“Вестник медико-социального института Таджикистана”,
№1 (2) 2022**

Душанбе - 2022

Ҳайати таҳририя:

Ризоева Г.И. – н.и.ф., ассистенти кафедраи забонҳои МТҒ ДТИТ

Нодиров А.А. – ассистенти кафедраи забонҳои МТҒ ДТИТ

Шаҳобова С.А. – мудири шуъбаи унвонҷӯён, аспирантура, докторантура ва доктори фалсафа (PhD), доктор аз рӯи ихтисоси МТҒ ДТИТ

Ишпулатова Г.С. – ассистенти кафедраи забонҳои МТҒ ДТИТ

Шехов И.Ф. – ассистенти кафедраи забонҳои МТҒ ДТИТ

Эгамова М.М. – ассистенти кафедраи забонҳои МТҒ ДТИТ

Ҳамидова С.К. – ассистенти кафедраи забонҳои МТҒ ДТИТ

Ахмедов А. – раиси кумитаи тадорукот, сармуҳаррир, муовини ректор оид ба илм ва инноватсияи МТҒ “Донишкадаи тиббӣ-иҷтимоии Тоҷикистон”, д.и.т., профессор, узви вобастаи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

Аброров С.С. – чонишини сармуҳаррир, и.в. мудири кафедраи забонҳои МТҒ “Донишкадаи тиббӣ-иҷтимоии Тоҷикистон”, н.и.ф.

Нодиров А. – котиби масъули конференсия

Қисман ё пурра нашр кардани маводи дар маҷалла нашршуда танҳо бо иҷозати хаттии идораи маҷалла раво дида мешавад.

Идораи маҷалла масъулияти мухтавои маводи таблиғотиро ба уҳда намегирад.

Нуқтаи назари муаллифон метавонад, ки муҳолифи назари идораи маҷалла бошад.

НИШОНИИ МАҶАЛЛА

734042, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,

кӯчаи Клара Сеткина – 2,

Тел: +992 933 75 10 75

E-mail: dtit082020@mail.com

Мудири редакцияи Муродова М.М.

МУНДАРИЧА

Аброров С.С. Забони модариро пуштибонӣ бояд кард	72
Насруллоев М.Н. Забони модариям – ифтихорам	73
Ишпулатова Г.С. Психолингвистические особенности преподавания английского языка в профессионально-ориентированной диалогической речи будущих врачей	75
Шодиев Р.А. Хатлон дар сарчашмаҳои таърихӣ	80
Саидов Ҷ.З. Калима ва мафҳумҳои ифодагари номи анвои олу дар шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ	84
Ҳомидов С.Ҳ. Иқтибосоти форсӣ дар забони арабӣ	86
Ватанов Ш. Корбурди пасванди “-хо” дар забони повести “Одина”-и С. Айнӣ	88
Тошматов Ф., Зоиров Р. Мирзо Турсунзода – мунодӣ ва мубаллиғи сулҳу дӯстӣ	93
Шехов И.Ф., Арбобова М. Хусусиятҳои тарҷумаи матнҳои бадеӣ дар забонҳои муқоисашаванда (дар асоси тарҷумаи асари Эрнест Хемингвей «Пирамард ва баҳр»)	95
Абдурахимов Ф., Маҳмадалиев С. Вижагиҳои услубии ашъори ватандӯстонаи Мирзо Турсунзода	100
Абдулҳадов Ҷ.З. Поксозии забон ва гиromидошти вожаҳои тоҷикӣ	102
Шарипов С.И., Маҳкамова Д.Ю. Вазъи омӯзиши публитсистикаи маҳаллӣ (дар мисоли публитсистикаи вилояти Хатлон)	106
Бобохонов А. Калимасозии сифату исм бо шумораву исм дар забони “Бадоеъ-ул-Вақоъ”-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ	110

ТДУ 811.22.8

С.С. Аброров

ЗАБОНИ МОДАРИРО ПУШТИБОНӢ БОЯД КАРД

МТҒ “Донишкадаи тиббӣ-иҷтимоии Тоҷикистон”

Аброров Саидумар Саидакрамович – *н.и.ф., и.в. мудири кафедраи забонҳои МТҒ “Донишкадаи тиббӣ-иҷтимоии Тоҷикистон”*: 906-55-59-22

Муҳимияти мавзӯ: Масъалаи ҳифзу ниғадошти забонҳои миллӣ дар асри XXI, ки давраи нави пешрафтҳои илмӣ ва омезиши фарҳангҳо ва сиёсатҳои ҷаҳонӣ аст, барои аксари забонҳои хурд, аз ҷумла забонҳои помирӣ ва ҳатто забони тоҷикӣ низ, хатарзо ба шумор меравад. Аз ин рӯ, забоншиносро зарур аст бо захираҳои дохилизабонӣ аз забони модарӣ пуштибонӣ кунанд.

Натиҷаи омӯзиш ва баррасии онҳо: Забоншинос Фердинанд де Соссюр бисёр мантиқӣ гуфтааст, ки барои гӯяндагони забон фақат як чиз муҳим аст – ин истифодаи имрӯзаи забон. Онҳо аз таърихи забон чизе намедонанд ва дар бораи ояндаи он ҳам, ҳеҷ фикр намекунанд. Танҳо давлат бо аҳли зиё, олимон, шоирону адибон, забоншиносону адабиётшиносон пуштибони забонанд.

Забони модарӣ аз муҳимтарин нишонаҳои мансубияти наҷодӣ ва миллӣ буда, тавонмандию дороии он гувоҳи сатҳи тафаккур ва маданияти соҳибзабонон аст. Тибқи омили расмӣ дар олам ҳудуди 6000 забон мавҷуд ҳастанд, ки мутаассифона, аксари онҳо дар маърази хатари нестшавӣ қарор доранд. Албатта, ин фароянд падидаи тозае набошад ҳам, вақте ки ин хатар ба забони мардуме таҳдид мекунад, бақои миллатеро ё умуман, фарҳангу тамаддунеро зеро хатар меғузорад.

Аз таърихи забоншиносӣ ҳама огоҳ ҳастанд, ки ҳатто забонҳои бузурги давлатдорӣ эронӣ бар асари ҳодисоти сиёсӣ нуфузи фарҳангҳои бегона ба кулӣ аз байн рафтаанд. Дар бораи хусусиятҳои забоншинохтии забонҳои эронӣ китобҳои Додихудоев Р., Герсенберг Л. “Таърихи забони тоҷикӣ”, силсилакитобҳои Расторгуева В. “Основы иранского языкознания. Древнеиранские язы-

ки”, “Среднеиранские языки”, “Новоиранские языки”, Оранский И. “Иранские языки” садҳо китобу мақолоти илмӣ маълумот дода, сабабҳо ва омилҳои таҳаввулу ташаккул ва иртифооту инҳитоти онҳоро баён доштаанд.

Ошкор аст, ки хатари фаношавӣ ба аксари забонҳои дунё, аз ҷумла ба забонҳои помирӣ ва ҳатто ба забони тоҷикӣ низ таҳдиди ҷиддӣ дорад. Масалан забонҳои помирӣ, ба монанди рушонӣ, шуғнӣ, язғуломӣ, ишкошимӣ, ваҳонӣ ва ғайра, ки дар Афғонистону Покистон ва забони сарикулӣ, ки дар кишвари Чин ҳам ҳаст, бештар аз ҳама дар маърази хатари фаношавӣ қарор доранд. Минтақаи Бадахшони имрӯзии Тоҷикистонро метавон, бо як калом осорхонаи (музей) зиндаи шарқшиносӣ, забоншиносӣ ҳиндуаврупой ва эроншиносӣ номид. Ин забонҳо ганҷинаи пурбаҳо ва сармоияи миллии мо ҳастанд; ватану макони будиши ҳамешагии ин забонҳо низ ҳамин ҷост ва масъулияти ҳифзу ниғадошти онҳо низ бар мост.

Тафаккури таҳмили “шаҳрнинӣ” (урбанизатсия) дар қарни гузашта ва “ҷаҳонишавӣ”-ю муҳочират дар асри мо, мушкilotи масъалаи бақои ин забонҳоро мушкiltар кардааст. Аксари ин забонҳо, забонҳои бехат ҳастанд, яъне расмулхат надоранд. Иқдомиро, ки “Сандуқи забонҳои дар маърази хатар” дар ҳамкорӣ бо Институти мутолеоти исмоилии Лондон, Фарҳангистони улуми Тоҷикистон ва Пажӯҳишгоҳи улуми инсонии Помир барои ҳифзи ин забонҳо кардааст, фикр мекунам кофӣ нест.

Ҷаноби Остлер яке аз иштирокдорони ҳамоише, ки соли 2009 дар шаҳри Хоруғ гузашта буд, дар робита ба ин мегӯяд: “Туногунӣ хосси табиати башар аст. Дар манотиқи кӯхистонии Тоҷикистон мардум ба забонҳои

мухталифе ҳарф мезананд, ки бисёре аз вижагиҳои фарҳанг ва тамаддуни гузаштaro ҳифз кардаанд. Мо мехоҳем бо арҷгузорӣ ба фарҳанги мардум ва бо тавачҷуҳ ба мавқеи забонҳо дар ин кишвар, аз ҷумла нақши муҳим ва суннатии забони тоҷикӣ ва таъсири амиқи забони русӣ ба фарҳанги ин мардум дар ҳудуди 100 соли гузашта, ба ақаллиятҳо кумак кунем, то забонҳои худро ҳифз кунанд”.

Воқеан, ба ана ҳамин гуна “таъсири амик”, ки аз забонҳои бегона ба забони тоҷикӣ мерасад, бояд оқилона воқуниш шавад, то каллимаву истилоҳоти лозим, ки халои луғавиро пур мекунанд, қабул ва агар ҷойи вожаҳои аслиро танг мекунанд, дурӣ кардан лозим аст.

Аз забони лаҳҷаву гӯйишҳо тарсидан лозим нест. Зеро забони мардум он қадар ба забони адабиёт наздик аст, ки ҳатто забони адабӣ ба он наздикӣ нест. Зери таъсири забонҳо ва қолабҳои забони бегона, баъзе ифодаҳои сирф тоҷикӣ зери танқиду эрод қарор мегиранд, ки ин боз ҳам далели дур будан аз адабиёти бадеӣ аст. Масалан, агар ба ҷойи ҳиссаҷаи “қанӣ”, ки асосан аз “қана”-и ўзбекӣ аст, “ку” истифода шавад, ки дар саросари осори классикон аз он истифода шудаву тоҷикии асл аст, эрод мегиранд. Ё, зери фаҳмиши русӣ барои нидои “эй”, ки дар осори классикон фаровон истифода мешавад (Эй сорбон, оҳиста рон...; Эй бор Худоё...), эрод гирифта, “эй зовут лошадей” мегӯянд, ки хуб нест.

Вики Эйби, як корманди собиқи Сервиси ҷаҳонии Би-би-сӣ гуфтааст: “Барои ман хеле ҷолиб аст, ки дар Бадахшон мардум бо забонҳои гуногун суҳбат мекунанд. Мутаассифона, ман забони тоҷикӣ ва забонҳои маҳаллиро намедонам, вале вақте ки дар ин ҷо бо мардум ба забони русӣ суҳбат мекунам, ҳама ҳарфи маро мефаҳманд. Инсонҳо бояд забонеро, ки бо он дар хона ва хиёбон суҳбат мекунанд, дӯстдоранд, эҳтиром кунанд ва бо он адабиёт биёфаранд. Дар баробари ин, бояд забонҳои дигарро низ омӯзанд, то битавонанд бо кулли ҷаҳон гуфтугӯ кунанд”.

Хулоса, ҳимоят аз забони модарӣ фақат бо рӯ овардан ба лаҳҷаву гӯйишҳо, ё ба таъбири дигар, истифода кардан аз забони зиндаи мардум мебошад.

АДАБИЁТ:

1. Додихудоев Р., Герсенберг Л. Таърихи забони тоҷикӣ. – Душанбе: Маориф, 1988. – 175 с.
2. Основы иранского языкознания. Книга 1. Древнеиранские языки (отв. ред. Расторгуева В.С.). – М.: Наука, 1979. – 387 с.
3. Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки / Среди авторов В.А. Лившиц, И.М. Стеблин-Каменский. Ответственный редактор В.С. Расторгуева. М.: Наука. 1981. – 544 с.
4. Основы иранского языкознания. Новоиранские языки (отв. ред. Расторгуева В.С.). – М.: Наука, 1991. – 331 с.
5. Оранский И. Иранские языки М.: “Восточной литературы”, 1963. – 204 с.

ТДУ 811.222.8

М. Насруллоев

ЗАБОНИ МОДАРИЯМ – ИФТИХОРАМ

Донишкадаи давлатии забонҳои Тоҷикистон ба номи С. Улугзода

Насруллоев Муҳаммад – н.и.ф., дотсенти кафедраи забони тоҷикии Донишкадаи давлатии забонҳои Тоҷикистон ба номи С. Улугзода

Муҳимияти мавзӯ: Риояи тозагии муҳим ба ҳисоб меравад. Дӯст доштани забони адабии тоҷикӣ яке аз масъалаҳои забони модарӣ аз дӯст доштани модар ва Ватани

маҳбуб гувоҳӣ медиҳад. Аз ин рӯ, баҳри тоза-ву покиза нигоҳ доштани ин забон кӯшидан зарур аст.

Натиҷаи омӯзиш ва баррасии онҳо.

Забон асоси офариниш ва пояи ваҳдати миллии ҳар қавм ба шумор меравад. Ва ин вачҳ номи бисёре аз забонҳои ҷаҳон аз номи халқе пайдо шудаанд, ки офарандаи онанд. Ба монанди халқи рус- забони русӣ, халқи чин - забони чинӣ, халқи олмон - забони олмонӣ ва монанди инҳо. Забони мо, тоҷикон, пеш аз Инқилоби Октябр бо номҳои форсӣ ва дарӣ маълуму машҳур буд. Он баъд аз ташкили давлати Тоҷикистон бо номи халқу давлатамон мусоидат кард, яъне «забони тоҷикӣ» ном гирифт.

Таърих бисёр воқеаҳоро медонад, ки забон дар роҳи ташаккули халқҳо ва ё наҷоти онҳо аз фишор ва кӯшиши марговари қавмҳои бегона саҳми асосӣ гузоштааст.

Дар таърихи башар мо бо андак забон ошно ҳастем, ки давоми ҳазор сол як забон бо мероси гузаштагонаш ошно бошад. Забони тоҷикии форсии дарӣ аз зумраи чунин забонест, ки давоми беш аз ҳазор сол бо мероси адабу фарҳанги хеш ин анъанаро давом дода истодааст.

Ба қавли донишманди кишвари эронӣ Ғуломалӣ Ҳаддоди Одил забони форсии дарӣ (тоҷикӣ - Н.М.) чуйбори зулоле менамояд, ки каму беш аз ҳазорон сол пеш дар сарзамини Хуросони Бузург ҷӯшидааст. Мо имрӯз ҳар лаҳза метавонем он гулҳо, меваҳо ва тухфаҳоеро, ки гузаштагонамон, дар замони гузашта дар болодаст ба он супурдаанд, дарёфт кунему коми худро ширин созем. Ҳамчунон ки метавонем ҳадяҳои тозае ба ин мероси дилпазир биафзоем, то наслҳои оянда аз онҳо бархурдор шаванд.

Бо кумаки ин забони ноб метавонем бо донишмандон ва ҳақимоне бишинем, ки давоми қарнҳо суханони ҳикматомези худро ба ин забон ба мо ёдгор гузоштаанд. Забони Рӯдакӣ, забони Фирдавсии ҳақим, забони Ибни Синову Умари Хайём, забони Саъдию Ҳофиз, забони Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ, Ҳилоливу Абдураҳмони Ҷомӣ ва Бедил то ба имрӯз бо

мо ошно. Мо бо ин забон меболему ифтихор мекунем ва сухан мегӯем.

Ташаккули забони адабии тоҷикиро ба рои он ба асрҳои IX-X нисбат медиҳанд, ки дар асри IX, пас аз он ки дар Мовароуннаҳр ҳуқуқи сиёсии халқҳои ин сарзамин барқарор гардид, забони дарӣ ба доираҳои расмӣ ворид гардида, ба забони адабии хаттӣ роҳ ёфт. Дар ин давра қорҳои давлатӣ, муқотиботи расмӣ ба ин забон сураат гирифт, адабиёти бадеӣ офарида шуд, асарҳои илмӣ ва таърихӣ таълиф ва тарҷума гардиданд.

Забони тоҷикӣ яке аз рӯкҳои асосӣ ва хувияти миллии мо тоҷикон аст. Бо забони тоҷикӣ мо боз тоҷиктар мешавем. Вучуди мо бо ин забон шарҳу тафсири ва густариши меёбад.

Мусаллам аст, ки ба забони тоҷикӣ, баъди мақоми давлатӣ пайдо кардан хеле дигаргунӣ ба назар мерасад. Чандин қонуну қарор, барномаву роҳқориҳои давлатӣ бозгӯӣ онанд, ки ҳукумати кишвар нисбат ба забони давлатӣ, рушди он бо нигоҳи хос менигаранд. Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ва Ҳукумати кишвар ба масъалаи рушди забон - ҳамчун рӯкҳои муҳими таҳкими ваҳдати миллий эътибори хоса медиҳанд ва имрӯз ҳам дар рушди он саҳми арзанда доранд.

Масалан, Пешвои миллат дар яке аз суҳанронҳои худ дар бораи забон чунин менамояд: «Донишмандони забони модарӣ эҳтиром ба миллат ва гузаштаи хеш мебошад. Насли имрӯз ва фардои мо бояд дар зехни худ забони модариро ҳамчун муқаддасоти мероси миллий ва волотарин арзиши фарҳангӣ парвариш дода, аз таърихи забони модарии хеш ва осори он огоҳӣ дошта бошанд».

Донишманди маъруфи тоҷик Муҳаммадҷон Шақурии Бухорӣ дар асари худ – «Забони мо — ҳастии мо» менамояд: «Агар дар ҳаққи халқ фикр мекарда бошем, тафаккури халқро ба дараҷаи илму маданияти ҳақиқии миллатамон бардоштан хоҳем... бояд ҳатман забони зиндаи имрӯзаи миллиро инкишоф диҳем».

Забони тоҷикӣ дорои зеботарин калимаҳост, ки онҳо метавонанд дар ҳар дару

деворҳои вазорату идораҳо номҳои одамон, маҳалҳо, маҳсулот ва ғайраро зеб диҳанд. Хуб мешуд, агар истифодаи дурусти онҳоро ба кор барем.

Забон, ки ягонагӣ, муттаҳидии аҳли ҷомеаро дар роҳи муошират таъмин намуда, ба ҳайси омили муҳимтарини давлатдорӣ ва фарҳанги хоси миллат шинохта мешавад, мо бояд онро дӯст дорем, аз шахдҳои ширини он бинӯшему бинӯшонем.

Ҷамчунин риояи тозагии забони адабии тоҷикӣ яке аз масъалаҳои муҳим ба ҳисоб меравад. Дар ин соҳа хидмати устод Садриддин Айни зиёд аст. У доир ба тоза нигоҳ доштани забони адабии тоҷикӣ мақолаҳои зиёде навиштааст. Устод Садриддин Айни таъкид мекунад, ки забони адабии тоҷикиро аз ҳар гуна ифлосиҳо (калимаҳои душворфаҳме, ки хоси грамматикаи мо нестанд) тоза нигоҳ дорем.

Ин ҳама бозгӯи онанд, ки мо – тоҷикон забони модариамонро дӯст медорем, аз он иф-

тихор мекунем ва бо он кор мебарем. Баръакси кор ба қавли шоир:

*Ҳар кас, ки забони модариро гум кард,
Бояст, ки гум шавад зи хоки падарон!*

Хулоса. Ҳар як фарди соҳибзабон бояд бо забони адабии тоҷикӣ беҳато ҳарф занад ва босаводона нависад, зеро нерумандтарин забон ҳамоно аст, ки забони меъёр бо забони гӯяндагонаш наздик бошад. Поку беолоиш ва бегазанд нигоҳ доштани ин ганҷинаи бебаҳо қарзи фарзандии ҳар як соҳибзабон аст.

АДАБИЁТ:

1. Эмомалӣ Раҳмон. С. Айни. Зиндагонӣ ва қаҳрамонӣ // Чехраҳои мондагор. – Душанбе, 2016. – Саҳ. 309.
2. Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ва сиёсати давлатӣ забон. – Душанбе, 2018. – 232 с.

ТДУ 81 23:811.111

Г.С. Ишпулатова

ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОЙ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ БУДУЩИХ ВРАЧЕЙ

НОУ “Медико-социальный институт Таджикистана”

Ишпулатова Гулнора Собировна – ассистент кафедры языков НОУ “Медико-социальный институт Таджикистана”

Актуальность темы: Язык – это знаковая система, обслуживающая социум, то психоллингвистика входит и в круг дисциплин, изучающих социальные коммуникации, в том числе оформление и передачу знаний. Психоллингвистика исследует причины, по которым процесс развития речи и ее функционирование отклоняются от нормы. Психоллингвистика изучает речевые дефекты детей и взрослых. Это дефекты, возникшие на ранних этапах жизни – в процессе овладения речью, а также дефекты, явившиеся следствием позднейших

аномалий – таких, как мозговые травмы, потеря слуха, психические заболевания.

Результат исследования: Психоллингвистика – наука, которая находится на стыке психологии и лингвистике. Изучает процессы образования речи, восприятия и формирования речи, а также взаимоотношение языка мышления и сознания.

Психоллингвистика, область лингвистики, изучающая язык прежде всего как феномен психики. С точки зрения психоллингвистики, язык существует в той мере, в какой существу-

ет внутренний мир говорящего и слушающего, пишущего и читающего. Поэтому психоллингвистика не занимается изучением «мертвых» языков – таких, как старославянский или греческий, где нам доступны лишь тексты, но не психические миры их создателей. Поскольку язык – это знаковая система, обслуживающая социум, то психоллингвистика входит и в круг дисциплин, изучающих социальные коммуникации, в том числе оформление и передачу знаний. Человек рождается, наделенный возможностью полного овладения языком. Однако этой возможности еще предстоит реализовать. Чтобы понять, как именно это происходит, психоллингвистика изучает развитие речи ребенка. Психоллингвистика исследует также причины, по которым процесс развития речи и ее функционирование отклоняются от нормы. Следуя принципу «что скрыто в норме, то явно в патологии», психоллингвистика изучает речевые дефекты детей и взрослых. Это дефекты, возникшие на ранних этапах жизни – в процессе овладения речью, а также дефекты, явившиеся следствием позднейших аномалий – таких, как мозговые травмы, потеря слуха, психические заболевания.

Термин *психоллингвистика* принадлежит американскому психологу Дж. Р. Кантору (впервые использован в 1936 году в книге Дж. Кантора «*Объективная психология грамматики*»); широкое применение получил после публикации статьи ученика Кантора, широкое применение получил после публикации статьи ученика Кантора, – Н. Г. Пронко в статье «Язык и психоллингвистика» (1946) [1-232].

У психоллингвистики три основных теоретических источника. Первый – психологическое направление в языкознании. Вторым источником психоллингвистики – работы американских структуралистов, и, прежде всего, Н. Хомского, который полагал, что владение языком основано на способности производить правильные предложения. Третьим источником психоллингвистики являются работы психологов, занимавшихся вопросами языка и речи. В работах Л. С. Выготского организация процесса производства речи трактуется как последовательность фаз деятельности (мотивация

– мысль – внутреннее слово – реализация) [2-239].

С позиций понимания реальных процессов говорения и слушания наибольший интерес представляет программа изучения разговорной речи, предложенная в 1960-е годы выдающимся современным русским лингвистом М.В. Пановым и затем реализованная коллективом под руководством Е.А. Земской. Впервые был сформулирован взгляд на разговорную речь как на особую систему, существующую параллельно с системой кодифицированного литературного языка. На каждом уровне системы разговорной речи, будь то фонетика, морфология или синтаксис, действуют свойственные именно разговорной речи закономерности. В самом общем виде особенности разговорной речи связаны с тем, что значительная часть информации содержится не в тексте самого высказывания, а в ситуации общения, взятой в целом (так называемая конситуативность разговорной речи). Соответственно говорящий (неосознанно) ориентируется на то, что слушающий без труда сумеет извлечь нужную ему информацию, поскольку ему в той же мере доступен многослойный контекст ситуации общения [3-320].

В современном мире иноязычная подготовка студентов медицинских высших учебных заведений чрезвычайно актуальна как важная составляющая профессиональной подготовки будущего врача. Иностранный язык становится средством повышения уровня знаний в рамках будущей профессии врача и формирования профессиональной направленности студента.

В наши дни, как никогда, требуются конкретизация и актуализация цели профессионально-ориентированного иноязычного обучения в системе высшего медицинского образования. Цели, которая учитывала бы направленность на формирование способности к профессиональному общению в поликультурном пространстве и фокусировала бы внимание именно на профессионально-деловой составляющей иноязычного обучения будущего врача. В медицинской модели сотрудничества между врачом и пациентом основополагающая роль принадлежит врачу,

поскольку важнейшей составляющей его профессиональной компетенции является не только высокий уровень теоретических знаний и практических навыков, но и умение владеть словом и быть готовым к эмоциональному сопереживанию. Общение врача и пациента должно быть не простой передачей информации, а выработкой общего смысла, взаимопонимания, построения диагностической и лечебно-реабилитационной беседы, единой точки зрения по поводу лечения. Принимая во внимание, что одним из основных факторов, которые определяют успех лечения, является взаимодействие между врачом и пациентом, развитие речевой деятельности, осуществляемое в процессе изучения иностранного языка приобретает особую значимость [4-158].

Цель данной статьи – рассмотреть иноязычную профессионально-ориентированную диалогическую речь как вид речевой деятельности в профессиональной сфере общения врача с точки зрения психолингвистики. Стратегии овладения иностранным языком включают в себя глубинные психологические процессы, посредством которых студенты накапливают новые правила незнакомого языка и автоматизируют их в новых ситуациях через переработку воспринимаемого материала путем его структурного упрощения с последующим включением в индивидуальную когнитивную схему.

Профессионально-ориентированная диалогическая речь представляет собой форму устного общения, с помощью которой происходит обмен информацией, осуществляемый средствами языка, когда устанавливаются контакт и взаимопонимание, оказывается воздействие на собеседника в соответствии с коммуникативным намерением говорящего. Этот процесс характеризуется наличием сложной мыслительной деятельности с опорой на речевой слух, память, прогнозирование и внимание. Он может иметь различную сложность, начиная от выражения состояния с помощью простого восклицания, названия предмета, ответа на вопрос и заканчивая самостоятельным развернутым высказыванием. Этот переход от слова и фразы к целому высказыванию

связан с разной степенью участия мышления и памяти.

По мнению учёных-психологов, профессионально-ориентированное общение существует в двух формах: контактной и дистанционной. Для профессионально-ориентированного общения будущих врачей более приемлемой является контактная форма. Говорящий (например, врач) видит собеседника (пациента) и имеет возможность следить за его реакцией, которая сопровождается интонацией, взглядом, мимикой и жестами. При наличии нечетких формулировок и нехватки слов собеседники могут воспользоваться разнообразными компенсаторными средствами: от жестов до графических изображений и рисунков. Для диалогической речи характерно то, что она осуществляется в специфических условиях. К психологическим особенностям диалогической речи современная методика преподавания иностранных языков относит коммуникативную мотивацию, обращённость, ситуативность, эмоциональность, спонтанность, двусторонний характер, взаимосвязь говорящего и слушателя, взаимную стимуляцию, лаконичность формы и содержания, реактивность [5-228].

Рассмотрим более подробно психологические особенности диалогической речи. Диалогическая речь всегда мотивирована. Это означает, что мы всегда говорим по какой-то причине, с какой-то целью, которая определяется либо внешними, либо внутренними стимулами. При таких обстоятельствах преподаватель должен создать условия, в которых у будущих врачей появились бы желание и необходимость что-то сказать, передать чувства, донести требуемую информацию, то есть поставить студентов в «предлагаемые обстоятельства». Для этого очень важны выбор и создание учебно-речевых ситуаций. Например, студенты с удовольствием обсуждают тему “My Future Profession”. Они высказывают свое мнение по поводу будущей профессии, кто повлиял на их выбор, что даст им в будущем профессия врача, и это придает высказываниям личностный смысл. Кроме того, благоприятный психологический климат на занятиях ИЯ, доброжелательные отношения между пре-

подавателем и студентами, заинтересованность в процессе обучения также способствуют проведению успешного профессионального диалога. Диалогическая речь носит обращённый характер. Общение, как правило, проходит в непосредственном контакте участников, хорошо знакомых с условиями протекания коммуникации. Диалог предполагает зрительное восприятие собеседника и определенную независимость высказываний, которая дополняется невербальными средствами общения (мимикой, жестами, контактом глаз, позами собеседников). С их помощью участники диалога выражают свои желания, сомнение, сожаление, предположения. Таким образом, внеязыковые средства нельзя игнорировать в процессе обучения иноязычной диалогической речи. Диалогической речи свойственна ситуативность. Часто содержание диалогической речи можно понять только с учетом той ситуации, в которой она осуществляется. Иными словами, существует четкая соотнесенность диалогической речи с ситуацией, что, однако, нельзя понимать буквально. Как отмечает Е.И. Пассов, сами внешние обстоятельства ситуации могут в момент диалога не присутствовать, однако они сохраняются в сознании коммуникантов и обязательно включены в процесс общения.

Этими обстоятельствами могут быть прошедшие события, известные только собеседникам, их переживания, жизненный опыт, общие сведения и т.п. Например, пациент пришёл на консультацию к врачу повторно, после курса проведенной терапии, и уже обговаривается сам результат лечения. При этом отметим, что в процессе иноязычного профессионально-ориентированного обучения нас интересуют не любые ситуации действительности, а только такие, которые побуждают студентов к речи в профессионально-ориентированных ситуациях. Мы определяем такие ситуации как учебные, поскольку они всегда содержат стимул к речи. Диалогическая речь всегда эмоционально окрашена, поскольку говорящий передает свои мысли, чувства, отношение к тому, о чем идет речь. Это отражается в отборе лексико-грамматических средств, структуре реплик, интонационном оформлении. Настоящий диа-

лог содержит реплики удивления, восхищения, оценки, разочарования, недовольства.

Спонтанность диалогической речи заключается в том, что речевое поведение каждого участника диалога в значительной степени обусловлено речевым поведением собеседника. Именно поэтому диалогическую речь невозможно спланировать заранее. Обмен репликами происходит достаточно быстро, и реакция требует нормального темпа речи. Это и обуславливает спонтанность, неподготовленность речевых действий, требует от говорящего высокой степени автоматизированности и готовности к использованию языкового материала.

Диалогическая речь характеризуется реактивностью. Это значит, что в ней преимущественно используются готовые фразы и что количество реплик, соответствующих заданной ситуации, ограничено. В связи с этим придается большое значение отбору разговорных и ситуационных клише, которые становятся базовым языковым материалом при обучении диалогической речи. Диалогическая речь носит двусторонний характер. Общаясь, собеседник выступает в роли то говорящего, то слушателя, который должен реагировать на реплику партнера. Иными словами, обмен репликами не может осуществляться без взаимного понимания. Итак, диалогическая речь требует от участников общения двусторонней речевой активности и инициативности. Исходя из этого, преподаватель иностранного языка должен развивать у будущих врачей умение инициативно начинать диалог, реагировать на реплики собеседника и побуждать его к продолжению разговора. Таким образом, типичными коммуникативными задачами в процессе обучения профессионально-ориентированная диалогическая речь являются: расспросить, предложить, сообщить, рассказать, объяснить, оценить, возразить, подтвердить, обосновать. На наш взгляд, для реализации этих задач студенты медицинских специальностей должны овладеть различными функциональными типами диалогов, а именно: диалогом-расспросом, дискуссионным диалогом, диалогом – обменом мнениями. Важность овладения функциональными типами профессиональных диалогов, а

также практическая необходимость обучения их реализации в различных ситуациях профессионального проблемного общения – бесспорны.

В обучении профессиональному общению студентов медицинских специальностей центральное место занимает профессиональный диалог. Например, профессиональный диалог «врач – больной» характеризуется рядом особенностей, которые должны стать объектом рассмотрения на занятиях. Во-первых, наблюдаются отличия на разных языковых уровнях речи врача и пациента, так как их социальные роли, фоновые знания, языковой и речевой арсенал различны. Вместе с тем, врач является не только лидером общения, владеющим стратегией и тактиками ведения диалога, но и реципиентом. Поэтому он должен адекватно воспринимать информацию и уметь правильно реагировать на речевое поведение пациента. Речь врача в процессе общения с пациентом представляет собой более кодифицированный вариант литературного языка. В учебном процессе, как правило, уделяется достаточно внимания развитию лексико-грамматической правильности речи врача, умению выбирать правильные формы, грамматические структуры при общении с больным. Для речи пациента характерны большая свобода в выборе лексико-грамматических средств, широкое использование разговорной лексики, а также лексико-грамматических конструкций, придающих речи разговорный характер. Что касается логической структуры диалога, то это всегда единство реплик, которых должно быть не менее двух. Различают реплики побуждающие (стимулирующие, реплики-стимулы) и ответные (реактивные, реплики-реакции). К лингвистическим особенностям иноязычной профессионально-ориентированной диалогической речи следует отнести следующие признаки: клишированность, эллиптичность, фразеологичность, наличие «готовых» речевых единиц, слов – заполнителей пауз, лаконичность реплик, контекстуальную краткость, наличие большого количества восклицательных предложений, различных видов вопросов, обращений [6-239].

Иноязычная профессионально-ориентированная диалогическая речь будущего врача сохраняет ряд общих признаков, таких как: наличие вопросительных, восклицательных и неполных предложений, разделительные вопросы, вводные слова для заполнения пауз, которые дают говорящему время реорганизовать свои мысли. Иноязычная профессионально-ориентированная диалогическая речь характеризуется наличием следующих экстралингвистических условий: официальные отношения между собеседниками; наличие деловой среды, что способствует обмену мнениями по профессиональным вопросам; ориентирование на общение, которое носит официальный, а не личный характер; определенные знания по профессиональной тематике.

Подводя итоги, нужно отметить, что для методики преподавания иностранного языка наиболее важны психологические и лингвистические аспекты иноязычной профессионально-ориентированной диалогической речи, вызванные специфическими условиями её функционирования, для экстраполяции факторов естественного общения в процесс обучения. В процессе общения развиваются умения слушать, доказывать свое мнение, решать конфликты, создавать доверительную и содержательную атмосферу во время беседы. Владение всеми возможностями и особенностями диалога, коммуникативной технологией – важный признак профессионала. Специалист в области медицины должен уметь четко аргументировать, убеждать, достигать согласия при компромиссном решении проблем.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Pronko, N.H. (1946). Language and psycholinguistics: a review. *Psychological Bulletin*, 43, May, 189-239.
2. В. П. Белянин. Психолингвистика / Главный редактор Д. И. Фельдштейн. – Учебник. – М.: Флинта, 2003. – С. 3. – 232 с. – (Библиотека студента). – 1000 экз. – ISBN 5-89349-371-0.
3. Фрумкина Р.М. Психолингвистика: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 320 с.

4. Мильруд Р.П. Методика преподавания английского языка: учеб. пособие для вузов. 2-е изд., стереотип. М.: Дрофа, 2007. 253 с.

5. Пассов Е. И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. 2-е изд. М.: Просвещение, 1991. 223 с.

6. Сенник Л.Н. Система обучения иностранных студентов-медиков профессиональному общению // Преподавание языков в высших учебных заведениях на современном этапе. Межпредметные

связи. Научные исследования. Опыт. Поиски: сб. науч. тр. X., 2007. Вып. 11. – С. 237-243.

7. Тарнопольский А.Б., Кожушко С.П., Дегтярева Ю.В. Методика обучения английскому языку студентов психологов: монография. – Днепропетровск: ГУ имени Альфреда Нобеля, 2011. – 264 с.

8. Clark H., Clark E., Psychology and language. “An introduction to psycholinguistics”, NY.

9. “A survey of theory and research problems”, Balt., 1954.

ТДУ 93(575.3)

Р.А. Шодиев

ХАТЛОН ДАР САРЧАШМАҲОИ ТАЪРИХӢ

Кафедраи филологияи Эрони Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Шодиев Рустам – дотсенти кафедраи филологияи Эрони Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Муҳиммияти мавзӯ: Манбаи арзишманд дар иртибот ба номҳои чуғрофии сарзамини Осиёи Марказӣ, аз ҷумла ҳудуди таърихии Суғду Бохтар осори таърихнависон ва чуғрофиядонони юнонӣ, чинӣ ва арабиву форсӣ ба шумор меравад, ки ин ҳама дар шарҳи этимологӣ ва шинохти номҳои чуғрофӣ муҳим арзёбӣ мешаванд.

Натиҷаи омӯзиш ва баррасии онҳо: Яке аз манбаи муҳим дар таърихи қавмҳои халқиятҳо ва миллатҳои хурду бузург дар баробари осори хаттӣ номҳои чуғрофӣ, ба вижа номҳои бостонии шаҳрҳои ноҳияҳо ва кӯҳҳои рӯдҳо ва ҳама номҳои вобаста ба маҳал (топонимия) маҳсуб мешавад. Номҳои чуғрофӣ маводи арзишмандеро дар бахши луғати давраҳои гуногуни рушди забонҳои сарзаминҳои таърихии буду боши сокинони ҳар марзу бум ба мерос овардаанд.

Бештари номҳои чуғрофӣ дар осори забонҳои эронии бостон, миёна ва нав дар мисоли китоби Авесто, сангнавиштаҳои форсии бостон, осори форсии миёна, портӣ, суғдӣ, хоразмӣ, бохтарӣ, сақӣ, манобеи юнонӣ, чинӣ ва осори таърихиву чуғрофии даврони исломӣ дарҷ гардида, тавассути ин ҳама суннати навишти эронӣ ва ғайриэронӣ то ба имрӯз

нигаҳдорӣ шудаанд. Ин ҳама осор дар шинохт ва таҳқиқи номвожаҳои эронӣ, ба вижа манотиқи шарқи Эронзамин аҳамияти таърихиву лингвистӣ ва экстралингвистӣ доранд.

Номи чуғрофии Хатлон дар осор дар ин шаклҳо ёд мешавад: خُتْلان، خُتْل. Деххудо дар «Луғатнома» Хутталро дар ин савтиёт зикр кардааст: خُتْل، خُتْل. Муаллифи «Луғатнома» бар пояи манобеъ ва осори таърихнависони даврони исломӣ таъйид намудааст, ки خُتْل ва ختلان як ноҳиятанд ва дар адабиёти форсӣ ва мутунӣ таърихӣ ба ду ном зикр шудаанд [Луғатнома, ҷ.6, 9526].

Аз нигоҳи сохтор дар номи Хуттал (ختلان) (аз чузъҳои хuttal +ān) анҷомаи –ān ҳамчун топоформант ё пасванди маъруфи –ān, ки дар сохтани номҳои чуғрофӣ дар забонҳои эронӣ яке аз унсурҳои вожадор ба шумор меравад, тахмин шудааст. Бо замимаи пасванди –ān аз Хуттал шакли дигари Хутталān ҳамчун номи чуғрофӣ сохта шудааст. Дар номи Хутталān пасванди –ān ҳамон пасванди таърихии эронии бостон *ānām (ҳолати Gen. шакли чамъ) форсии миёна – ān маҳсуб мешавад. Дар бораи пасванди – ān ниг: Растаргуева, Молчанова 1981, 61. Шакли Хuttal (خُتْل) дар осор якҷо бо

Xuttalān далели замимаи -ān ба ин номи чуғрофӣ мебошад.

Хатлон ё Хутталонро (Xatlān, Xuttalān) бо пасванди -ān ҳамчун номи мучтамаи шаҳрҳо доништаанд, ки ин шаклҳо аз номҳои Xatl ва Xuttal сохта шудаанд. Навоҳӣ ва шаҳрҳои Xatlān дар мачмуъ Хаттлānāt (ختلانات – ба пасванди чамъи арабии -āt) низ номида шудаанд, ки ин ба пасванди чамъбандии -ān афзудани аломати чамъи арабии -āt мебошад. Дар бораи вожаи ختلان ниг.: Lughatnāma, J. 6, 9527].

Б.Я.Ставиский тазаккур медиҳад, ки аз саёҳони чинӣ ҳам Сюан Сзын ва ҳам Хой Чао кишвари Хутталро бо номи Ку-ту-ло, ки баъдан таҳти унвони Син-тан-шу маъруф аст, ёд кардаанд [Ставиский 1957, 87-90].

Дар мавриди ҳудуди чуғрофии Хуттал бо истинод ба манобеи чинӣ Ч.Маркварт чунин менависад: «Тибқи HūanCūang мамлакати K‘o-tutlo (Хуттал) дар шарқ то кӯҳҳои Ts‘ang кашада мешуда.... Он кишвар дар миёни риштаи кӯҳҳои Ts‘ang воқеъ аст. Мухити пойтахти он беш аз 20 ли аст. Аз чануби ғарб ин кишвар ба рӯди Pak-tsu (waksu) маҳдуд аст ва аз самти чануб бо хоки Ši-k‘i-ni ҳамсоя аст». [Markwart 1368, 64-65]. Яке аз зоирини чинӣ дар бозгашт аз Ҳиндустон ба Чин аз шаҳри Kut-tut ба кишвари K‘u-mit-ki омада ва аз он ҷо ба Nik-sik (t)-ti ва аз он ҷо ба подшоҳии sik-ni (Шуғнон) [Markwart 1368, 65]. Аз ин нигоштаи Ч. Маркварт чунин бар меояд, ки зоирин ва ҷаҳонгардони чинӣ аз як меъёри ягона истифода накардаанд.

Дар мавриди манобеи чинӣ дар иртибот бо номи Тохаристон, аз ҷумла Хатлон ниг.: Асозода 2012, 19-35.

Дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ Хатлон (ختلان) ҳамчун номи шаҳрҳои мучтамаъ дар наздики Самарқанд ёд шудааст [Вожаномаи Шоҳнома 1379, с.345].

Дар «Бурҳони қотей» (ҷ.2, 715) ҳам Хуттал ва ҳам Хутталон дар савтиёти дигар, яъне ختل ва ختلان ҳар ду ба фатҳи аввал ва сукуни сонӣ, яъне Xatl ва Xatlān оварда шуда, номи вилояте аз музофоти Бадахшон, ки ба Кӯлоб иштиҳор дорад, муаррифӣ гардидааст. Бинобар «Бурҳони қотей» сифати нисбӣ аз номи Xatl ба замимаи пасванди ī:xatlī хонда мешавад,

яъне ختلى бар вазни асли (اصلى) мансуб ба Хатл бошад» [Бурҳони қотей, 715]. Дар поварақи Муҳаммад Муин ба «Бурҳони қотей» омада, ки «Хатлон ба фатҳи аввал ва сукуни дувум ва охири «-ун» шаҳрҳои мучтамае аст дар Мовароуннаҳр наздики Самарқанд ва баъзе ба замми аввал ва сонии мушаддад гуфтаанд» (ҳамин сах., поварақи 4).

Бархе бар асоси маънои нахусти ختل (Xatl) дар «Бурҳони қотей», яъне «фирефтан» ва «гӯл задан» кӯшиши этимологияи номи Хатлонро кардаанд, ки чунин бархӯрд дар таҳлили лингвистӣ ва решашиносии номҳо, ба номҳои таъриҳӣ аз нигоҳи илмӣ дуруст нест. Ниг.: Девонақулов 1989, 188 Тоатов, Юлдошев 2006, 74-75.

Сифати Xatli мансуб ба Xatl аз сифоти аспҳои хатлонӣ, ки таъриҳнависон ёд кардаанд, доништа мешавад. Бархе аз чуғрофиядонони араб Хутталро мансуб ба Балх доништаанд, аммо ҳамчунон ки собит шудааст, инро мавқеи таъриҳӣ ва чуғрофии Хуттал таъйид надорад. Хуттал, бинобар назари бархе аз донишмандон дар ақиби Чайхун қарор дошта, бояд аз музофоти Ҳайтал (هيطل-Наутал) дар Мовароуннаҳр доништа шавад. Қасабаи Хуттал дар осори чуғрофии арабӣ ва форсӣ Ҳулбук (هلبك- Hulbuk) гуфта мешавад. Бинобар Истаҳрӣ «шаҳрҳои Хуттал ин аст: Ҳаловард, Ловканд, Корбунк (هلاورد، لاوكند، كاربنك) Тамлиёт, Ҳулбук ва мо ин шаҳрҳои Хутталро дар Мовароуннаҳр ниҳодаем» [ниг.: Ištāxri. Masālik va mamālik: ,219 ,216 ,202 - ختل 270 ,233 ,232 - ختلان ;271 ,234 ,232 ,226]. Замоне Ҳулбук маркази Хуттал буда ва султони Хуттал дар он ҷо менишастааст. Манобеи чуғрофӣ шаҳрҳои Мунк (منك) ва Ҳаловардро (هلاورد) аз Ҳулбук бузургтар гуфтаанд. Шаҳрҳои муҳимми дигари Хуттал инҳо доништа шудаанд: فرغار (فارغر), ки дар канори рӯди Андичороғ ва Фарғор ҷой доштанд. Шаҳрҳои дигари онتمليات ва لاوكند. Шаҳри لاوكند дар канори рӯди Вахшоб зери Пули сангӣ будааст. Макдиси низ Ҳулбукро курсии Хуттал гуфтааст. Бинобар Макдиси оби ин шаҳр аз рӯдхонаи Ахшуд (الخشود) ҷорӣ мешудааст. Шаҳри Андичороғ наздики соҳили Чайхун воқеъ будааст. Мунк - бузургтарин

шаҳри Хуттал дар шимоли Ҳулбук ва ховари Тамлиёт ва Ҳаловард дар канори рӯди Вахшоб чойгир будаанд. Тамлиёт дар маҳалли Балчувони кунунӣ қарор доштааст.

Мақдиси дар «Аҳсан ут - тақосим» оварда, ки «Хатл хураест бузург бо шаҳрҳои бисёр». Дар идома меафзояд: «Қасабааш Ҳулбук (هلبك = Hulbuk) номида мешавад, аз шаҳрҳои: Андичороғ, Ҳаловард, Ловканд, Корбанг, Тамлиёт, Искандара, Мунк, Форғар, Бек. Дар идомаи ин фехрист Мақдиси ин шаҳрҳо ва ободихои Хатлонро низ муаррифӣ кардааст: ترمذ، مرنند، مل، فرب، نویده، زم، كالف [ниг.: Maqdisi Ahsan ut-taqāsim, 420-423]. Дар бораи номҳои дигари чуғрофӣ ҳамин муаллиф 70, 30 – ختل 70, 31 – منک; 70, 31 – انديجاراغ - 440; ختلان - 504, 420 421, 70 – هلاورد; 420, 70, 31 – هلبك - 421]. Ҳарду шакли ин ном, яъне Хуттал (ختل) ва Хутталон (ختلان) дар «Масолик ва мамолик»-и Истахрӣ ва «Ал-булдон»-и Аҳмад бини Аби Яъқуб оварда шудааст.

Истахрӣ дар «Масолик ва мамолик» (с.233) оварда, ки «нахустин кура, ки бар Ҷайхун аст аз Мовароуннаҳр Хутталон аст ва Вахш». Ин муаллиф шаҳрҳои Хутталон ва Вахшро чудо ном мебарад. Шаҳрҳои Хутталон: Ҳулбук, Мунк, Тамлиёт, Форғар, Корбунҷ, Андичороғ; шаҳрҳои Вахш: Ҳаловард, Ловканд [Istāḡī. Masālik va mamālik. 1961, 233].

Истахрӣ дар мавриди рӯдҳои сарзамини Хутталон низ чунин нигоштааст: Умури Ҷайхун оби рӯди Ҷарёб (جریاب) аст. Аз андаруни худуди Бадахшон хезанд, он гаҳ рӯдҳои дигар дар ӯ резад ва рӯди Вахш дар ӯ пайванданд, он гаҳ Ҷайхун гардад. Ва аз ҷумлаи он рӯдҳо якеро, ки ба наздики Ҷарёб аст, Бохшу (باخشو) хонанд ва ба наздики ӯ рӯди Барбон (بربان), ки рӯди Ҳулбук аст ва севум рӯди Форғар, чаҳорум рӯди Андичороғ, панҷум рӯди Вахшоб ба наздики Қубодиён. Ин ҳама обҳо ҷумла шаванд ва ба Ҷайхун афтанд (с. 232-233). Дар замони Сосониён Амударё, ки арабҳо онро Ҷайхун номидаанд, Wēh-rōd гуфта мешудааст. Баъдан номи рӯди Ҳулбук (هلبك) ба номи туркии Қизилсу (баргардони Сурхоб) иваз гардидааст [ниг.: Markwart 1368, 6].

Истахрӣ чанд рӯдеро муаррифӣ карда, ки шаҳрҳо бо номи ин рӯдҳо номгузорӣ шудаанд.

Аз ин рӯ маънии номи ин шаҳрҳо бояд дар иртибот бо номи рӯдҳо ҷустуҷӯ кард.

Дар мавриди номҳои як рӯд дар сарзаминҳои гуногун дар Бундаҳишн (XX, 30) чунин омадааст: Kāsak rōd pad kāf pad Tōs-šahr abē āvēd ō-š anōy Kāsp-rōd xwānēnd; ēn ham rōd ī Wēh anōy Kāsak xwānēnd pad ēē Sind Kāsak xwānēnd (Косакрӯд аз шикофе ба шаҳри Тус биояд ва он ҷо онро Коспӯд хонанд; ҳамин рӯди Веҳро он ҷо Косак хонанд, чи Синдро Косак хонанд) [Markwart 1368, 6].

Ҳамчунон ки мебинем Косакрӯд дар Тус Коспӯд хонда мешудааст ва рӯди Веҳро низ Косакрӯд мегуфтаанд.

Чунин суннати номгузорӣ дар сарзаминҳои дигари шарқи Эрон, аз ҷумла номҳои шаҳрҳо ва рӯдҳои таърихии Хатлон низ роиҷ будааст. Дар мавриди тафсилоти чуғрофии Хутталон мурочиша шавад ба Markwart 1368, 59, 63-68, 87-89.

Аз бунёди ختل шаҳр бо номи ختل (Хатлом) ва ҳамчунин рӯдхонае бо ҳамин ном дар «Ҳудуд ал-олам» омадааст [Ҳудуд ал-олам, ҷоми М.Сутуде, 43, 114, Ниг.: Луғатнома, ҷ.6, 9526].

Ҳамдулло Муставфӣ дар «Нузҳат-ул-қулуб» (с.191) дар зикри Хуросон аз Хутталон (ختلان) довар шуда менависад, ки «шаҳре бузург буда ва акнун хароб аст».

Бо номи Хуттал рӯдхонаи Хутталоб маъруф аст, ки бинобар манобеъ номи дигари рӯди Толиқон будааст [Луғатнома, ҷ.6. 9526].

Дар иртибот бар асоси осори чуғрофидонони араб Р.Фрай чанд манотиқи чуғрофии қадими Осиёи Марказӣ, аз ҷумла Хатлонро бо номҳо ва мавқеи кунунии онҳо чунин муайян кардааст: Хутталон маркази Восеъ наздикии Кӯлоб, Ҳулбук – Қурбоншаҳид, Вахш – наздикии Қӯрғонтеппа, Халаверд – Кофирқалъа дар наздикии Қӯрғонтеппа (водии Вахш) [Фрай 2000, 257].

Дар як матни суғдӣ аз Кӯҳи Муғ, ки аз ҷониби профессор В.А.Лившиц қироат ва ташреҳ шудааст, номи Хутталон дар навишти xwttwrštīn [Xuttulstān] тавассути пасванди –stīn аз бунёди xwttwr шакл гирифтааст. В.А. Лившиц эҳтимоли рабт додани ин номро бо қавм ё мардуме (мисли čynstīn «Чинистон» аз čyn)

иброз доштааст [Лившиц 2008, 106; дар мавриди иртибот доштан ва ё надоштани ин ном бо шакли арабии *haūtāl* ниг.: ҳамин сах, поварақи 1].

Бо вучуди маъруфияти номи Хуттал ё Хутталон (Хатлон) дар осор, маънои он ва ба кадоме аз забонҳои маҳалии ин минтақаи таърихии Эрони шарқӣ нисбат доштани он маълум нест.

Хатлон (ختلان) дар як шеъри маъруф, ки Табарӣ аз забони аҳли Хуросон дар бораи шикаст хӯрдани Асад бини Абдуллоҳ дар ин сарзамин нақл кардааст, ёд мешавад. Ин ашъор чунин аст:

از خَتْلان آمذیه ترو تباہ آمذیه
آبا آمذیه خشک نزار آمذیه

Ин шеър ахиран аз ҷониби доктор Содиқӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифта ва дар он номҳои Хутталонро ба гунаи Хатлон (ختلان) зикр кардааст [ниг.: Sādiqī1357, 69-72]. Гумон меравад, ки дар забони маҳалии Хуросон ё забони Балх дар оғози даврони исломӣ ҳамин шакли талаффузи номи ин сарзамини таърихӣ ба гунаи Хатлон (аз Хатл) мисли имрӯзӣ дурӯст ба назар мерасад. Аз ин рӯ ислоҳи Хутталон ба Хатлон (ختلان) аз ҷониби Содиқӣ дар ин шеъри маъруф қобили қабул мебошад.

Жулоса, номҳои дигаре, ки чуғрофинависони араб аз ҳудуди Хутталон мисли шаҳрҳои дигари он Halāvard, Lāvkan, Kārbunk, Tamliyāt, Hulbuk, Munk, Andījāgāy, Farūyār/ Fārūyār ва ғайра овардаанд, низ ба забонҳои маҳаллии ҳамин минтақа нисбат доранд. Аз ин рӯ шарҳи этимологӣ ё решашиносии чунин номҳои таърихӣ дар ҳоли идома надоштани ин вожаҳо дар ғӯишҳо ё забонҳои минтақа хеле мушкил ва ҳатто ғайри имкон ба назар мерасад. Дар ҳар маврид чунин номҳоро, ки аз гузаштаҳои дури таърих ба мерос омадаанд, бар асоси бархе аз унсурҳои

онҳо аз роҳи муқоиса бо забонҳои эронии шарқии ин минтақа то ҷое метавон баррасӣ кард.

АДАБИЁТ:

1. Асозода, С. Тахористон. - Душанбе: «Ирфон», 2012. - 193 с.
2. Девонакулов, А. Асрори номҳои кишвар - Душанбе, 1989. - 223 с.
3. Лившиц, В.А. Согдийская эпиграфика Средней Азии и Семиречья - Санкт-Петербург: Санктпетербургский государственный университет, 2008. - 414 с.
4. Муҳаммад Хусайн ибни Халафи Табрeзӣ, мутахаллис ба Бурҳон. Бурҳони қотeъ. Бо эҳтимоми М. Муин. Ҷ. 2. - Техрон, 1342 / 1963. - 1216 с.; Ҷ. 3. - Техрон, 1342. - 1923 с.
5. Парвиз, Атобақӣ. Воҷаномаи Шохнома (шомили шарҳи луғот, истилоҳот, номҳо ва ҷойҳои Шохнома) - Техрон, 1379. - 367 с.
6. Ставиский, Б.Я. Хутталъ в сообщениях китайских путешественников Сюань-Цзиняна и Хойчао / Б.Я. Ставиский // Известия Отделения общественных наук АН Таджикской ССР. 14. - Душанбе, 1957. - С. 86-96.
7. Тоатов, Х., Юлдошев, Р. Хатлон дар масири таърих - Хучанд: Ношир, 2006. - 360 с.
8. Фрай Р. Мероси Осиёи Марказӣ. Аз замонҳои бостон то истилои туркҳо. Тарҷума аз англисӣ Б. Ализода. Муҳаррир Д. Саймидинов. - Душанбе: «Сурушан», 2000. - 273 с.
9. Dehkhoda. Loghatnāme. J.10. - Tehran University Publication. - Tehran, 1998. - 1612 с.
10. Ištāxri, A. Masālik va mamālik. Be kušiš-e Iraj Afšār. Bungāh-e tarjome va našre ketāb. - Tehrān, 1961. - 334 с.
11. Maqdisi, A. Ahsan at-taqāsim. Širkate muallifān va mutarjemān-e Irān. J. 2. - Tehran, 1361. - 810 с.
12. Markwart, J. Vihrud va Arang. Tarjome ba ezāfāt az Davud Munšizāde. - Tehron, 1368. - 209 с.
13. Sādiqī, A. Takvin-e zabān-e fārsī. Dāneshgāh-e Āzād-e Iran.- Tehrān, 1357. - 142 с.

ТДУ 81:811.222.8

Ҷ.З. Саидов

КАЛИМА ВА МАФҲУМҲОИ ИФОДАГАРИ НОМИ АНВОИ ОЛУ ДАР ШЕВАИ ЧАНУБИИ ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

Кафедраи забони тоҷикии Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Саидов Ҷ.З. – дотсенти кафедраи забони тоҷикии Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Муҳиммияти мавзӯ: Барои ба забони мардум наздик кардани забони адабӣ ё ба ибораи дигар, ба забони адабиёт наздик сохтани мардум, бояд адабиёт ба забони худи мардум офарида шавад. Дар ин сурат, зарурати сохтани калимаҳои нав ё иқтисоии калимаҳои бегона наменонад, зеро таркиби луғати шеваҳои Тоҷикистон барои бой гардонидани забони адабӣ хизмат менамояд.

Натиҷаи омӯзиш ва баррасии онҳо: Растаниҳо як ҷузъи асосии табиат буда, бо ҳаёти мардумон алоқаи ногусастанӣ пайдо кардаанд. Ба ҳайати растаниҳо тамоми анвои дарахтон, гулу буттаҳо, гиёҳо дохил мешаванд. Одамон онҳоро дар рӯзгорашон барои хӯрок, сохтмон, табобат, киштукор, сохтани асбоби рӯзгор, олоти меҳнат ва ғайра истифода мебаранд ва аз рӯйи аломату хусусият, монандию манфиатрасонӣ, мисли ин онҳоро номгузорӣ кардаанд. Ҳамин сабаб ба он гардидааст, ки истилоҳоти зиёде барои баёни анвои растаниҳо омадаанд ва ба ҷиҳати ғановати луғати шева мусоидат кардаанд.

Муҳаққиқони «Шеваи чанубии забони тоҷикӣ» дарахтонро ба ду гурӯҳ: мевадор ва бемева [7. 1980, 182] табақабандӣ кардаанд.

Ногуфта наменонад, ки марзу буми кӯҳистон барои парвариши дарахтони мевадиханда мусоид аст. Ин аст, ки дар ин ҷо анвои гуногуни дарахти олу парвариш меёбад. Барои ифодаи анвои олу калимаҳои истифода шудаанд, ки дар аксарияти онҳо калимаи **олу** иштирок менамояд. Бинобар ин, метавон гуфт, ки анвои олу дар таркиби луғати шеваи чанубӣ барои бой гардонидани як қабати муҳими луғати шева хизмат менамояд. Олу,

олуболу ва гелос анвои гуногуни як мева мебошанд ва истилоҳоти онҳо дар шева чандон зиёд нест. Дар забони форсии миёна шакли “олуг” [2. 2001, 98.] ва дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” [5.1969, 914] калимаи олу “меваи донакдори зардолумонанд” шарҳ ёфтааст, ки аз мавҷудияти таърихии он шаҳодат медиҳад ва дар шакли адабии он дар шеваҳои забони тоҷикӣ мустаъмал аст. Дар ҳамин шакл дар шеваи “Қабал-ул-сироч”-и шимолии Афғонистон [1. 1977, 187] ва дар забони форсӣ [ПРС, 1983, 119] истифода мешавад. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки ҳудуди истеъмоли он хеле фаррох мебошад.

Барои ба вучуд омадани анвои олу дар шеваи чанубӣ, асосан, вожаҳои **олу//олӣ** ва **гелос//гълос** ба кор меравад. Инчунин калимаҳои дигар низ дар шева ба кор мераванд, ки навҳои олуро ифода мекунанд. Вожаҳои мазкур навъи меваҳоро аз рӯйи ранг, тарзи бор гирифтани ва ғайра нишон медиҳанд: **олича//олуча//ольча олуча:** олуча меваи дондор-ай (Муъ.); **олболу//олуболу** (Муъ), **олболи//олмолу** (Вх., Бх.) олуболу, олучабандак (Хов): олумолу-во имсол кам гърифтани (д) (Хов.); **олучабандак** (Муъ., Вқ.) // **олучабандак** // **оличабандак** (Шк., Кул.); **зардолича** (Ғеш., Шк.) навъи олучаи зард; **қахролу** // **қаролу** (Қип.,Шк.) олуи сиёҳ; **сийагелос** // **сийахгълос** (Вқ, Тут, Кан.), **навгелос** (Мум., Хум.) ниҳоли нав ба ҳосил даромадаи гелос; **зардгълос//зардгилос** (Қип., Хов.) гелоси зард, **қахролу** // **қаролу** навъи олу буда, аз калимаҳои **қара** (ӯбекӣ) ва **сийах** (тоҷикӣ) (сиёҳолу, қаролуи сиёҳ) омадааст. Инчунан истилоҳоти **ольчайи зардак//ольчайи сърхак//оличайи зардак, оличайи**

сърхак ҳам аз анвои олу мебошанд, ки дар қолаби ибора-истилоҳ мустаъмаланд ва навъи олуи зард ва сурх мебошанд: **ольчай зардак** тършак мешава, **ольчай сърхак** шъринак-ай (Ғеш).

Барои ифодаи анвои олу калимаҳои **қалолу // қахролу//қълолу** ба маънии “олуи сиёҳ” дар гурӯҳи лаҳҷаҳои шимоли Кӯлоб ва қисме аз лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ истеъмол мешавад. Дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ ҳамин маънӣ бо вожаи **ғълумак** истифода мешавад [6.233]. Гунаи **алғанҷор** дар лаҳҷаҳои шимоли Кӯлоб ва гунаи **алгънҷор** дар лаҳҷаҳои ҷануби Кӯлоб бо семантикаи “навъи олуи сиёҳ” дида мешавад. Вожаи **бандак** дар лаҳҷаҳои шимоли Кӯлоб маънии “олуболу”-ро бидуни калимаи олу дода метавонад [6.233]. Калимаи **қусултон/қусълтон** дар лаҳҷаҳои шимоли Кӯлоб ва **қълсълтун** дар лаҳҷаҳои гурӯҳи қаротегинӣ дар гардиш аст. Муҳаққиқ Хоркашев С. қайд мекунад: «Калимаи **қўқусултон** (навъи олуҷаи калон-калон, ки баромади туркӣ дорад) дар лаҳҷаҳо вариантҳои гуногун дорад: **қупсултун // қупсълтун** дар лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ ва ванҷӣ» дар гардиш аст [9.112].

Ҷаминро низ бояд қайд кард, ки ҳар дарахт номи муайян дошта бошад ҳам, калимаҳои мавҷуданд, ки барои ҳамаи дарахтон умумианд. Ин калимаҳо ба тарзи шинондан, парвариши ниҳол, сабзидан, беморӣ, пухтан, ҳосил бастанӣ дарахтон марбут аст. Маълум аст, ки дарахтон, аз ҷумла олу навда, шоҳу барг ва меваю дона доранд. Барои ифодаи онҳо дар шева калимаҳои зиёд дар шакли **дона/донък/дунак//дун//дуна¹** истифода мешавад. Дар ифодаи маънии «ҳар гуна меваи хому нимпаз» дар шеваҳои ҷанубӣ калимаҳои **ғура** (Қ.); **ғурък // ғърък** (Шк., Ғ.о.); **қърък** (Шк., Вқ., Дах.), **қълела//қалела** (Кш., Шк.) истифода мешаванд: аваҳти хурдани мағзи қалела шид-ай (Кш.). Дар бораи вожаи “ғура” профессор Ғ.Ҷӯраев қайд мекунад: “дар гурӯҳи лаҳҷаҳои Ленинобод зардолуи нопухтaro “ғӯра” мегӯянд. Дар нисбати меваҳои дигар бошад, ин калимаро қор намефармоянд. Вале воҳиди луғавии “ғур”, ки бо “ғӯра” муносибати шаклӣ дорад, бо мафҳуми умуман

ҳом, нопухта алоқаманд мебошад” [7. 1980, 183]. Муҳаққиқ Р.Сангинова ақида доранд, ки “дар баҳши боғдорӣ ва қорқарди анвои мева дар лаҳҷаи Қонибодом унсурҳои ба қор мераванд, ки аз тангнои интишори ин лаҳҷа ё дигар лаҳҷаҳои ҳамгурӯҳ берун баромада наметавонанд. Барои ин мегирем истилоҳоти “ғӯра, навниҳол, чигда, олмурӯт, ношпотӣ, хазонак”[3. 2005, 99]. Лексемаи **ғӯра** дар маънии “меваи хому нопухта” истифода мешавад. Дар ҳамин ифода дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ вожаи “ғурик//ғурък” роиҷ аст. Воқеан, муодилҳои **ғӯра** ва **ғурик** (ғурък) аз нигоҳи баромад аз як асосанд. Тафовут танҳо дар тобиши услубиву маъноии шакли **ғӯра** ба мушоҳида мерасад, ки он дар лаҳҷаи Қонибодом дар нисбати зардолуи хому норасид қорбасти мешаваду бас. Дар шеваи ҷанубӣ муродифи дигари вожаи **ғӯра** истилоҳи **қърък** аст. Лекин **қърък** на танҳо нисбат ба зардолуи хом, балки дар мафҳум меваи норасида ва хому нопухта истеъмол меёбад. Аз ин рӯ, маънии ин нисбатан васеетар аст”[Сангинова, 2005, 99]. Муҳаққиқ С. Хоркашев ба истилоҳоти **ғӯра, курак, курък, қърк, қърък** таваҷҷӯҳ карда, қайд мекунад: «дар шеваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ ҳам бо ҳамин маъно дар муомилотанд ва ин, ки калимаи **ғӯра** пасванди шаклсози –ак мегирад, масъаларо тағйир намедихад. Роҷеъ ба истифодаи морфемаи **курак, курък, қърк, қърък** ҳаминро хотирнишон кардан лозим аст, ки ҳамаи онҳо як маъно надоранд. Ин калимаҳо дар ду гурӯҳ, ки мутааззоди ҳамдигаранд, истифода мешаванд. Аввал **курак, курък** ҳамон маънои мазқури “ҳом, нопухта, норасида, ғӯра”, ки барои ҳамаи растаниҳои мевадиханда умумӣ аст ва гурӯҳи дуюм **қърк, қърък** ба маънии “давраи барои ҷӯҷабарорӣ хобидани мурғ” мебошад. Аз рӯи ин маъниҳо баромади калимаҳо ҳам фарқ мекунад. Ба маънии аввал, аз асоси “кур” (нобино) бо пасванди -ак // -ък ба вучуд омада, маҷозан нопухта, хомро ифода мекунанд. Ин фикрро ҷумлаи “ҳаво ҳамуқа курак кардай, ки пеши по-т-а намебинӣ” [7, 1980, 185] тасдиқ менамояд, ки дар ин ҷо **курак** маънии “аз қасрати туман диданашавандагии пеши по” аст [6.231]. Вожаи **курак** аз рӯи маънои мазқур боз маҷозан барои ифо-

даи “гули ношукуфта” (Хонобод) ва “қашқа, пахтаи ношукуфта” (Шаҳрак) ҳам мустаъмал аст. Аз рӯи худуди интишор вожаҳои **курак // кърък// курък** ва **кърк** дар саросари шеваи чанубӣ мустаъмал аст [7.298]: ангури курък-а мегавчем-ъ полида ов-ш-а мегирем (Ғеш); севойи кърък-а начин, чанг-ът мекънан (Кш.); олуҷаҳои кърък-а овардас (т) (Дуоб.).

Дар ифодаи мева калимаи умумиестеъмолии **мева** ва пасванди **-гӣ** мевагӣ меояд: **меваи хуб гирифтем** (Муъ.). Барои шеваи чанубӣ калимаҳои **мавизак//майизак** “меваи дар шохи дарахт хушкшуда”; **дубахра // дъбахра // дъбара** (дарахте, ки ҳар сол ду маротиба ҳосил медиҳад) дар истеъмоланд. Вожаҳои **лош//лошак** аз ҳамин гурӯҳи калимаҳои мебошад, ки ба дарахтони мевадиханда, аз ҷумла ба олуҷа марбут аст. Дар китоби “Шеваи чанубии забони тоҷикӣ” калимаи **лош//лошак** баррасӣ шудааст, ки бо маънии матни мо мувофиқ аст: “**лош//лошак** –меваи пасмонда, ё харбузаву тарбузе, ки баъди ғундоштани ҳосил дар шохҳои дарахт ва ё полиз боқӣ мондаанд. Ҳамчунин аз ҷузъи **лошак** калимаи мураккаби **лошакчинӣ** ба вучуд омадааст, ки протсеси амали муайян, чидани ҳосили пасмондаро ифода менамояд” [7. 1989, 183].

Дар баробари ин, барои ифодаи бемориҳои дарахтҳои мевадиханда, аз ҷумла олу, ки пеш аз пухтан зард шуда мерезад, дар лаҳҷаҳои чанубию шимолии Кӯлоб калимаи мураккаби **бодрезък** ва дар лаҳҷаҳои гурӯҳи қаротегинӣ калимаи мураккаби **гуръкрез ва** дар лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб ба маънии “меваи ба офати табиӣ гирифторшуда, меваи хоми тарбодзада”

[8.201] истеъмол мешавад. Дар баёни навъи касалии дарахт ва зироатҳои полезӣ вожаи умумиестеъмолии **ширинча // шъринча** маъмул аст. Инчунин дар ифодаи маъноҳои “танай хушки дарахтҳо” калимаҳои **пирҷув, лок//лоғ// пуслок // пъслоғ** “пӯстлок” меоянд, ки барои ҳамаи дарахтони мевадиханда умумӣ [7.238] мебошанд.

Умуман, истифода аз таркиби луғати забони шеваҳо, ки зербинои аслии забони адабии тоҷикӣ ба шумор меоянд, барои пурра кардани ҳалои забонӣ, дур шудан аз вомвожаҳо ва дар маснади аслии худ нишондани калимаҳои тоҷикӣ бисёр зарурӣ ва саривақтӣ аст.

АДАБИЁТ:

1. Обидов У. Шеваи Ҷабал-ул-сироч (Афғонистони шимолӣ). – Душанбе, 1977. – 235 с.
2. Саймидданов Д. Воҷасозии забони форсии миёна. – Душанбе: 2001. – 310 с.
3. Сангинова Р. Истилоҳоти соҳаи боғдорӣ дар лаҳҷаи Конибодом// Суханпарвар (маҷмуаи илмӣ). – Душанбе, - С. 98-105.
4. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX): - М.: Сов. энциклопедия, 1969. Ҷ. 1. 951 с. Ҷ. 2. – 1904 с.
5. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. – Душанбе, 2008. Ҷ.1. – 949 с. Ҷ. 2. – 944 с.
6. Хоркашев С. Баррасии лингвистии гурӯҳҳои мавзуии таркиби луғати лаҳҷа. – Душанбе: Ирфон, 2014. – 233 с.
7. Ҷӯраев Ғ. Лексика//Шеваи чанубии забони тоҷикӣ. ҷ.1. – Душанбе: Дониш, 1980. – С. 87-328.
8. Ҷӯраев Ғ. Лексикаи лаҳҷаҳои чанубии забони тоҷикӣ (проспект). -Душанбе: Дониш, 1973. – 201 с.

ТДУ 81:811.222.1:811.411.21

С.Ҳ. Ҳомидов

ИҚТИБОСОТИ ФОРСӢ ДАР ЗАБОНИ АРАБӢ

Вазорати корҳои хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон

Ҳомидов С.Ҳ. – котиби дуюми котиботи Вазорати корҳои хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон

Муҳимияти мавзӯ: Забони адабии бони адабиёти форсии тоҷикӣ, ифтихороти бузургеро дар имтидоди ҳастии худ доштааст, ки

мутаассифона, то ҳанӯз нашинохта аст. Барои нишон додани нуфузи забони форсии тоҷикӣ ва фарогирии он ҳамчун забони муоширати мардумони зиёди олам дар қарнҳои гузашта, ҳамчунин таъсиргузори он ба забонҳои дигар, бояд ҳарф ба ҳарфи вожагони сатрҳои осори мардумони оламо пажӯҳид, то нақши тирашудаи он пайдо ва муаррифи гардад, ки нерӯи бепоёну меҳнати сангин меҳодад.

Натиҷаи омӯзиш ва баррасии онҳо: Забон пурчилотарин саҳифаи таърихи миллат аст, ки дар он ҳеҷ санаде таҳриф ва ягон далелу бурҳоне, ба ҳеҷ ваҷҳ зудуда намешавад. Дар таркиби луғавии ҳар забони дунё вожагони забонҳои бегона арзи ҳастӣ менамоянд, ки далел бар равобити мутақобилаи фарҳангӣ, иқтисодӣ ва ҷиёсии мардумони соҳибзабон мебошад. Ин маъниро шевашиносон Р.Л. Неменова ва Ғ. Ҷӯраев ба тариқи зайл иброз менамоянд: «Воқеан, шевае ҷе забоне нест, ки аз таъсири лексии забони дигар батамом озод бошад» [5, 270].

Забони арабӣ, ки ин ҳама шукӯҳу шаҳоматро баъд аз зуҳури ислом ба даст овард, тавонист тасаллути комили худро дар аксари забонҳои минтақа барои ҳамеша таъмин кунад. Бо «футуҳот» ҷе истилоҳи дигар «истило»-и худ арабҳо аксари забонҳои қавму қабिलाҳои хурду бузургро, чи дар қитъаи Африқо ва чи дар Осиё абадан аз байн бурданд. Ба забони мардумоне, ки дорои адабиёту фарҳанги тавонманд буданд, низ бетаъсир намонд. Имрӯз бар асоси нишондоди аксари муҳаққиқон дар забони тоҷикӣ бештар аз 40% калимаҳои иқтибосии арабӣ мавҷуд аст.

Дар баробари ин забони арабӣ низ вожаҳои мутааддиди форсиро ба таркиби луғавии худ қабул карда, мутобиқ ба меъёрҳои фонетикию дастурии худ ба кор гирифтааст. Ба ин гурӯҳи вожаҳо ҳар муҳаққиқе ба таъбу салиқаи худ номгузорӣ намудаанд, аз ҷумла: «вожагони арабӣ бо решаи порсӣ», «вожагони арабишуда», «муарработ» (муарраб), «калимаҳои дахил», «таъриб», «фарсизм» ва монанди инҳо. Ин гурӯҳи калимаҳо, албатта ҳам аз тарафи худӣ донишмандони араб ва берун аз он мавриди таҳқиқ қарор гирифта

ва ҳатто баъзеҳо феҳристи ин вожагонро низ тартиб додаанд.

Масалан, ал-Ҷоҳиз яке аз донишмандони араб дар китоби пурарзиши худ «ал-Баён ва ат-табйин», ки ба масоили забоншиносӣ ихтисос дорад, зимни баррасии масъалаи таркиби луғавии забони арабӣ дар ин бора чунин ибрози ақида кардааст: «... Ҷангоме, ки дар гузашта бархе аз форсиён ба Мадина сукунат ёфтанд, аҳли он баъзе лафзҳои форсиро аз худ намуданд. Аз ин ҷост, ки «биттих»-ро харбуз, «самит»-ро равзақ, «масус»-ро мазус ва «шатранҷ»-ро уштуранҷ номиданд» [11, 19].

Аз он ҷӣ ба мушоҳидаи мо расид, ҷолибтар он аст, ки дар забони арабӣ калимаҳои иқтибосӣ на ба ҳамон шакле, ки дар забони асл аст қабул гардидаанд, балки ба тамоми меъёрҳои забони арабӣ тобеъ шуда, арабӣ гардидаанд. Ин гуна иқтибосот ҷе ба қавли маъруфтар муарработро бидуни решаиносии таърихии вожагон наметавон таҳхис дод. Ба унвони намуна:

Бурқа – аз форсии парда

Нарҷис – нарғис

Ҷурҷон – Гургон

Ҳанҷар – хунгар

Ҳандақ – кандақ (аз феъли кандан, ҷои кандашуда)

Ҷавҳар – гавҳар

Сичил – сангу гил (дар Қуръон)

Канз – ганҷ

Ибриқ – обрез

Хулоса, ин шеваи вожапазирии араб қобили пайравии таҳхис аст, зеро дар забони ҳозираи тоҷикӣ зиёд калимаҳои иқтибосӣ ҳастанд, ки бе ҳеҷ тағйирот ва бидуни ба эътиборгирии хусусиятҳои овоию имлоӣ пазируфта шудаанд. Натиҷа ин мегардад, ки забон аз як тараф ба мушқилоти имлоӣ рӯ ба рӯ мешавад ва аз сӯи дигар оҳиста-оҳиста асолату зояндагии худро аз даст медиҳад.

АДАБИЁТ:

1. Абдулҳадов Ҷ. Хусусиятҳои маъноии иқтибосот дар «Таърихи Байҳақӣ» / Ҷ. Абдулҳадов. – Душанбе, 2013. – 120 с.

2. Мачидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷилди 1. – Луғатшиносӣ / Ҳ. Мачидов. - Душанбе, 2007. - 406 с.

3. Муҳаммадиев М. Вожашиносии забони муосири тоҷик / М. Муҳаммадиев. - Душанбе, 1999.

4. Назарзода С. Забон ва истилоҳот (андешаҳо дар атрофи забони тоҷикӣ ва ташаккули истилоҳот) / С. Назарзода. – Душанбе: Дониш, 2003. - 148 с.

5. Неменова Р. Л. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ. Ҷилди 1 / Р. Л. Неменова, Ғ. Ҷӯраев. - Душанбе: Дониш, 1980.

6. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.1. – М.: СЭ, 1969. - 951 с.

7. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.2. – М.: СЭ, 1969. - 947 с.

8. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ.1. – Душанбе, 2008. – 949 с.

9. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ.2. – Душанбе, 2008. - 944 с.

10. Шаропов Н. Калимаҳои русӣ ва советӣ-интернатсоналӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик / Н. Шаропов. - Душанбе, 1972. -170 с.

11. الجاحظ عمرو بن بحر. البيان و التبيين. في أربعة أجزاء / عمرو بن بحر، الجاحظ. – بيروت، 2004.

ТДУ 81

Ш. Ватанов

КОРБУРДИ ПАСВАНДИ “-ҲО” ДАР ЗАБОНИ ПОВЕСТИ “ОДИНА”-И С. АЙНӢ

Кафедраи забони тоҷикии Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Ватанов Ш. – омӯзгори кафедраи забони тоҷикии Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Муҳиммияти мавзӯ: Забони повести «Одина»-и Садриддин Айнӣ аз нуқтаи назари грамматикӣ маводи бой ва рангоранг медиҳад. Нависанда захираҳои грамматикӣ забони адабӣ ва умумихалқиро дар алоқамандӣ бо ҳамдигар истифода кардааст, ки таҳқиқи он зарурӣ ба шумор меояд.

Натиҷаи омӯзиш ва баррасии онҳо: Забони повести «Одина»-и Садриддин Айнӣ аз нуқтаи назари ҷамъбандӣ маводи бой ва рангоранг медиҳад. Исмҳои танҳо асоси категорияи ҷамъ мебошанд. Номи аслии одамону ҷонварон ва ашӯҳо пеш аз ҳама дар шакли танҳо ифода меёбад (5,16). Исмҳо дар шакли танҳо якто будани предмет, ҳодиса, воқеа, мафҳуми алоҳидаро мефаҳмонанд. Ҷунончи: девор, бино, Одина, танга, гӯсфанд, чарм, маркаб, шол, латта.

Дар ҷумла исмҳо дар шакли танҳо инҷунин мафҳуми умумии предметро фаҳмонда, ба исмҳои ҷомеъ наздик мешаванд:

Одина аз ҳавли ҷон наъра ва фиғон кашаи мардумро ба ёрмандӣ мехонд (сах. 14).

Бибиоиша вазифаи худро ба хубӣ адо карда буд, яъне рози набераи худро то имрӯз пӯшида дошт ва ҷавоби сохтаро ҳам бо маврид ва бо камоли ҳунармандӣ дода буд (сах. 23).

Дар мисолҳои дар боло зикршуда калимаҳои **мардум**, **вазифа**, **ҷон** мафҳуми умумии исмҳоро ифода кардаанд. Исмҳо дар шумораи ҷамъ миқдори зиёди предметҳои ҳамчинсро ифода мекунад (4, 10).

Забони повести «Одина»-и Садриддин Айнӣ аз нуқтаи назари грамматикӣ маводи бой ва рангоранг медиҳад. Нависанда захираҳои грамматикӣ забони адабӣ ва умумихалқиро дар алоқамандӣ бо ҳамдигар истифода кардааст. Доир ба ҷамъбандии исмҳо ба воситаи пасванди -ҳо дар асар чунин фактҳои забониро қайд менамоем. Пасванди -ҳо дар забони давраи классикӣ камистеъмол буд. Пас аз инқилоб ин пасванд серистеъмол гашта, бо исмҳои ки маъноҳои гуногунро ифода мекунанд, пайвасти шуда, исмҳои ҷамъ месозад.

Категорияи ҷамъ ба исмҳои маънӣ хос набошад ҳам, баъзан барои мушаххастар наму-

дани маъноӣ онҳо, дар мавриди такроршавии амалҳо ва барои таъкид намудани бардавомии амалу ҳодисаҳо исмҳои маънӣ дар шакли чамъ истифода шудаанд:

Дашномҳо, шаттаҳо, шапалоқҳои Арбоб чунон чашмашро тарсонда буд, ки ёрои сар бардошта ба ӯ нигоҳ карданро надошт (саҳ. 13). –Даҳяки **иллатҳо** рафт, нуҳяки **иллатҳо** рафт, ҳаштяки **иллатҳо** рафт (саҳ. 36). Аҳолӣ бо ин ҳама зулм ва **ноҳаққориҳо** тобоварӣ карда натавониста, се соли дигар исён карданд (саҳ. 114). -ба вучуд омадани ҳамин **орзуҳо** ҳам ба ҳамин мавқуф аст (саҳ. 68).

Дар ҷумлаҳои дар боло овардашуда калимаҳои **дашномҳо, шаттаҳо, шапалоқҳо, иллатҳо, ноҳаққориҳо** ва **орзуҳо** исмҳои маънӣ мебошанд.

Ба сабаби ин **тадбирҳо** Одина, агарчи намурда монд, лекин бисёр заиф ва бемадор шуда буд (саҳ. 111),... Шохмирзо азбаски ба **гуфтаҳои** духтур тамом боварӣ дошт, рост будани **дарёфтҳои** ӯро чандин сол ба чаши худ дида ва Одинаро ҳам ба як муҳаббати бародарона дӯст медошт, **фармоишҳои** духтурро дар бораи ӯ нукта ба нукта риоя мекард (саҳ. 111). Инҳо мехостанд бо ин **забонбозиҳо** моро фиреб дода аз кушта шудани худ халосӣ ёбанд (саҳ. 121).

Дар мисолҳои зикршуда калимаҳои **тадбир, дарёфт, фармоиш** ва **забонбозӣ** исмҳои маънӣ буда, бо пасванди -ҳо чамъ баста шуда, ба такроршавии амалҳо далолат мекунад.

Дар ин асар боз исмҳои маънии: **дуо, кор, шодиёна, намоиш, хотира, фикр, андеша, ташвиш, мулоҳиза, шукур, пурсиш, сухан, одат, орзу, ҳавас, даъво, фочиа, гап, ном, лақаб, игво, талаб, машаққат, чафо, манзара, хоб, воқеа, ҳодиса** ва **гуфтушунид** бо пасванди -ҳо исмҳои чамъе сохтааст, ки ба бардавомии амалу ҳодисаҳо таъкид мекунад.

Пасванди -ҳо бо исмҳои маъноӣ таомро ифодакунанда пайваст шуда исмҳои чамъ сохтааст:

Хӯрокҳоеро, ки аз аввали рӯз то ҳол ба як ҳирси ҳайвонона ба шиками худ ҷой доданд (саҳ. 7). Маъчун ва **шарбатҳои** мо аз **ғиёҳҳо**анд, ки падари марҳум дар бозгашти сафари ҳаҷ ба Ҳиндустон ном шаҳр расида, аз

Сарандеб ном мазоре, ки қабри ҳазрати Одам дар он ҷост, гирифта оварданд (саҳ. 87).

Дар асар исмҳои чамъ, ки мафҳуми замонирифода кардаанд тавассути пасванди -ҳо чамъ баста шудаанд:

– Дар **рӯзҳои** охири қадре беҳтар шуда сар аз болишт бардошта буд, ду рӯз шуд, ки ба хонаи шумо рафт, то ин дам дигар барнагаштааст (саҳ. 23). ... ба ин **наздикиҳо** ба ёфт шудани умед надорад (саҳ. 24). ... лекин соати маълум кардани хубӣ ё бадии оянда ва халос шудан аз ин **дақиқаҳои** ҷонгудоии биму умед наздик расида буд (саҳ. 64). Дар **аввалҳои** кор ҳарчанд ин муносибат аз як муомилаи тифлонаи маъсумона дарнамегузашт, вале рафта-рафта кор ба як унсият ва улфати ошиқона даррасид (саҳ. 29).

Ҷумлаҳои низ вомехӯранд, ки дар онҳо исмҳои ифодакунандаи мафҳуми замони бо исмҳои ифодакунандаи маъноӣ асбобу анҷоми рӯзгор ва макон якҷоя истеъмол шудаанд:

Ин қувват **шабҳо** ба воситаи **симҳо** ба **чароғҳои** шишагӣ, ки дар тамоми **хонаҳо, машинахонаҳо, анборҳо** ва **роҳравҳо** овехта шудаанд, рӯшноии электрикӣ **расонида** ҳамаҷои ин иморатро монанди рӯз равшан мекунад (саҳ. 36).

Исмҳои мафҳуми макони дошта низ дар асар бо пасванди -ҳо чамъ баста шудаанд (7, 23): **боғҳо, хонаҳо, дафтархонаҳо, ҳучраҳо, айвонҳо, ҷойҳо, доманаҳо, тегаҳо, диёрҳо, вилоятҳо, шаҳрҳо, роҳҳо, конҳо, чариҳо, рӯдҳо, ҳавлиҳо, паскӯчаҳо, корхонаҳо, даштҳо, ошхонаҳо, хобгоҳҳо.**

Бо исмҳои бечон пайваст шуда исми чамъ сохтааст: **дастакҳо, ашкҳо, дарҳо, тирезаҳо, доруҳо, саҳифаҳо, борҳо, сангҳо, боронҳо, баргҳо, гулҳо, чархҳо, тасмаҳо, барфҳо, сангрезаҳо, хошокҳо, ҷойникҳо, чизҳо, асбобҳо, кӯлворҳо, шамъҳо, панҷшохаҳо, байрақҳо, себаргаҳо, пахтаҳо, тирҳо, хокҳо.**

Агар шумо ба сари зина пеши дари шамолкаш намебудед, ба муқобили ин ҷангу **хокҳои** касифи бадбӯ, нафасе истода натавониста беҳуш шуда ба замин меафтided (саҳ. 34). Инак ҳамон **пахтаҳо** бо **роҳҳои** махсус, ба воситаи ҳаракат додани **чархҳои** махсус ба даҳони **ҳаллоҷиҳо** мерезанд (саҳ. 34).

Пасванди - **ҳо** дар асар бо исмҳое, ки мафҳуми иҷтимоӣ ва сиёсиро ифода мекунад, пайваст шуда, исмҳои чамъ месозад:

... **ҳоқимҳои** ин чо «то табар омадан, кунда меосояд» гӯён ин хабарро махфӣ дошта, як-ду рӯз бошад ҳам дабдабаи ҳукмронии худро давом кунонидан мехостанд (сах. 53). Одина ба сурати илмӣ, зиддияти **синфҳоро** ба манфиати кадом табақа бо кадом синф вобаста буданро, албатта, намедонист (сах. 102).

Дар асар пасванди - **ҳо** бо исмҳои ифодакунандаи маъноӣ сарулибос омада исмҳои чамъ сохтааст; **парчаҳо, латгаҳо, либосҳо, чомаҳо, чорукҳо, тугмаҳо.**

Шоҳмирзо ба ин тангиҳо нигоҳ накарда як лаби ноне, ки меёфт, аввал ба Одина меҳӯронид, мувофиқи супориши духтур хобгоҳ ва **либосҳои** ўро ба қадри имкон тоза нигоҳ медошт (сах. 111). Остару абраи **чомаҳо**яшонро чок заданд, **чорукҳоро** аз пояшон кашиданд (сах. 59).

Бо исмҳои ифодакунандаи номҳои ҳайвонот якҷоя омада исми чамъ сохтааст:

Одина ҳар рӯз пагоҳӣ аз оғил **молҳоро** гирифта ба чаро мебурд (сах. 4). ... бандиро бо **чопорҳои** тезрафтор ба Бухоро фиристоданд (сах. 126). ... **маркабҳои** худро ба сарой баста буданд, худ ба коргоҳи пахта, ки порсол дар он чо кор карда буданд, рафтанд (сах. 82).

Дар асар исмҳои ифодакунандаи аъзои инсон низ бо пасванди -**ҳо** чамъ баста шуданд: **бандҳо, синаҳо, дидаҳо, пойҳо, бозуҳо, дастҳо, мӯйҳо, рӯйҳо, дандонҳо, димоғҳо, дилҳо, рӯдаҳо, сарҳо.**

Магар ба даруни Одина аз **рӯдаҳои** озурда дигар чизе намонда буд, ки амали дору ва печиши шикам боз истод (сах. 86).

... **Мӯйҳо** канда, **рӯйҳо** харошида, чашмон аз ғояти гирия сурх шуда ва овозаш аз ниҳояти нола ва фарёд гирифта буд (сах. 134).

Дар вақти чида шуда омадани исмҳо ду ҳолат мушоҳида мешавад; 1) пасванди чамъбандиро исми чидаи охири мегирад; 2) пасванди чамъбандӣ бо ҳар як исми чида меояд.

Пасванди чамъбандӣ бо исми чидаи охири омада бошад ҳам, ба ҳамаи исмҳои чида тааллуқ дорад. Дар забони асар ин тавр

воқеъ шудани исмҳо бештар дар исмҳои чида дида мешавад, ки ба ҳам бо пайвандаки – у алоқаманд шудаанд. Маълум аст, ки исмҳои чидаи пасвандидор аз ҳам бо паузае чудо мешаванд, пайвандаки -у ҳам пас аз худ пауза талаб мекунад. Ин аст, ки -**ҳо** ва -**у** дар исмҳои чида кам дучор мешаванд:

Сабза ва **себаргаҳое**, ки мо онҳоро ҳамқадами ин оби нозукхиром шумурдем (сах. 6). **Сангрезаҳо** ва **ҳоку хошоқҳоро** аз роҳи худ ғелонда барои худ роҳи чуқуре тайёр намояд (сах. 6). Барои ин кор ба дасти онҳо **санаду дастхатҳои** таърихӣ бисёр буд (сах. 113).

Дар дигар мавридҳо ҳам танҳо исми чидаи дуум ва охири пасванди чамъбандиро гирифта метавонад:

Ин қувват **шабҳо** ба воситаи **симҳо** ба чароғҳои шишагӣ, ки дар тамоми **хонаҳо, машинахона, анборҳо** ва **роҳравҳо** овехта шуданд, рӯшноии электрикӣ расонида ҳама чои ин иморатро монанди рӯз равшан мекунад (сах. 36).

Пасванди чамъбандии - **ҳо** дар асар бо ҳар як исми чида низ омадааст. Дар ин гуна ҳолатҳо исмҳои чида як навъ таъкид карда мешаванд:

Худро ба тангкӯчае гирифтаам, аз он чо, аз миёнаҳои **ҳавлиҳо, боғҳо** ва **обраҳо** ба роҳ афтадам (сах. 100). **Дашномҳо, шатгаҳо, шапалоқҳои** Арбоб чунон чашмашро тарсонда буд, ки ёрои сар бардошта ба ў нигоҳ карданро надошт (сах. 13).

Дар повест исмҳои чидае, ки ба худ муайянкунаанда доранд, ҳар кадом пасванди алоҳидаи чамъбандӣ қабул намудааст:

Давродавр сангҳои шаффоф ва дағалро баргҳои ревоҷ, **шоҳаҳои** сунбул ва **гулҳои** рангоранг ва **ҷӯйчаҳое**, ки обашон дар софӣ ба шишаи булӯр ва дар сардӣ ба ях баробарӣ мекунад, чорианд (сах. 27). Ин **хаёлҳои** талху ширин, ин **гумонҳои** неку бад ва ин **васвасаҳои** пурташвиш, ки ҳеҷ ошики шайдое аз худ дураш карда наметавонист (сах. 58). Шоҳмирзо азбаски ба **гуфтаҳои** духтур тамом боварӣ дошт, рост будани **дарёфтҳои** ўро чандин сол ба чашми худ дида ва Одинаро ҳам ба як муҳаббати бародарона дӯст медошт,

фармоишҳои духтурро дар бораи ӯ нукта ба нукта риоя мекард (саҳ. 111).

Ҳангоми бо ибораҳои изофӣ омадан пасванди -ҳо ба тарзи мухталиф воқеъ мешавад;

1) дар забони тоҷикӣ сифат бо исми мувофиқат намекунад. Исм дар шакли хоҳ танҳо ояд хоҳ чамъ, сифат дар шакли танҳо меояд;

Ин эътиқод ба Одина дар заводи пайдо шуда буд: коргарон дар он ҷо ба **бемориҳои** сахти монанди арақӣ (тиф) ва варами шуш (воспаление лёгких) гирифтормешуданд (саҳ. 92). –Зуд бош, як коса оби хунук бидех! –гӯён, **тугмаҳои** камзули меши сиёхро кушода саринаи худро шамол додан гирифт (саҳ. 104).

2) Ибораҳои, ки аз исми исми ифода ёфтаанд, калимаи асосӣ муайяншаванда бештар дар шакли чамъ омадасту калимаи муайянкунанда дар шакли танҳо: Он беҳ, ки сабру бардоштро пеша намой, чоку **пораҳои** либоси маро дӯзӣ ва маро бо дили сафед ва синаи пурумед фотиҳа диҳӣ, ки дар ин сафар аз **хатарҳо** эмин монам (саҳ. 78). Бибиоиша ба никоҳи бе тӯй розӣ шуда наметавонист, бо **далелҳои** Одина ҷавоб ҳам ёфта наметавонист (саҳ. 75).

3) Дар асар шакли чамъ омадани ҳам исми муайяншаванда ва ҳам исми муайянкунанда низ мумкин аст (2, 127). Ин ҳолат, аз як тараф, барои таъкиди бисёрии исми муайянкунанда бошад, аз тарафи дигар, дар мавридҳои зарурат пайдо мекунад, ки дар ҳолати наомадани пасванди чамъбандӣ калимаи муайянкунанда чун исми танҳо тасаввур карда мешавад:

Худро ба тангкӯчае гирифтаам, аз он ҷо, аз **миёнаҳои хавлиҳо, боғҳо** ва **обраҳо** ба роҳ афтадам (саҳ. 100). Ба муқобили ин манзараҳои табиӣ худрас, **боғҳои шаҳрҳои** ободро, ки бо сарфи маблағҳои гарон ва меҳнати бепоён ба вучуд омадаанд, ба назар оред, дар онҳо бисёр самараҳои олиӣ меҳнатро мебинед, аммо ин гуна исми ҳусни табииро намеёбед (саҳ. 28).

4) Нависанда дар повест баъзан исми муайяншавандаро дар шакли танҳо исми муайянкунандаро дар шакли чамъ овардааст, ки дар ин ҳолат ҳам, бисёрии муайяншавандаҳо низ тасаввур карда мешавад:

Гуруснагон дар **сари роҳҳо**, дар **миёни кӯмаи барфҳо**, ба **даруни чарихо** ва **лаби рӯдҳо** мурда мемонданд (саҳ. 109). ... хизматашон гардондани тирҳои ҳаллоҷӣ ва тақсим карда рехтани пахтаи хом ба **дахони ҳаллоҷиҳо** ва монанди ҳамин дигар корҳо буд (саҳ. 34). Остару **абраи чомаҳояшонро** чок заданд, чорукҳоро аз пояшон кашиданд (саҳ. 60).

5) Агар муайяншавандаҳо аз исми чамъ иборат бошанд, муайянкунандаҳо бештар дар шакли чамъ меоянд:

Ихтиёри корро ба дасти **советҳои** коргар ва аксару деҳқон супориданд (саҳ. 106). Инак ҳамон **пахтаҳо** бо **роҳҳои** махсус, ба воситаи ҳаракат додани **чархҳои** махсус ба **дахони ҳаллоҷиҳо** мерезанд (саҳ. 34).

Оид ба муносибати исми танҳо чамъ ва шумораҳо ҳолатҳои зерин мушоҳида мешавад: агар исми бо шумораҳои миқдорӣ ояд, одатан пасванди чамъбандӣ қабул намекунад, чунки худ шумораҳо нишондиҳандаи миқдори муайяни предметҳо мебошанд, пасвандҳои чамъбандӣ бошанд, бисёриро ба тарзи умумӣ, номуайян ифода менамояд. Чунончи: як одам, ду одам, даҳ одам ва ғайра. Баъзан исми бо шумораи миқдорӣ омада пасванди чамъбандӣ низ қабул менамояд.

Дар ин гуна ҳолатҳо нақши асосиро шумораи миқдорӣ мебозад, на пасванди чамъбандӣ, чунки аз истисно намудани пасванд исми ҳеҷ гуна тағйир намеёбад, вале бо иваз намудани шумораи миқдорӣ исми аз муайяни ба номуайяни мегузарад.

Ҳам бо шумораи миқдорӣ ва ҳам бо пасванди чамъбандӣ асосан исми меоянд, ки шахс ва ё узви ӯро далолат мекунад.

Агар исми муайяннабошад, шумораҳои миқдорӣ дар шакли чамъ меоянд, ки бо ин роҳ бисёрии он таъкиди карда мешавад. Дар ин гуна мавридҳо исми бештар дар шакли танҳо меояд, чунки вазифаи номуайяни вайро ҳам шумора ба дараҷае иҷро менамояд:

... ҳар сол аз Бухоро, Самарқанд, Фарғона ва дигар шаҳрҳо ва вилоятҳои Туркистон **ҳазорҳо** беморон ба Тошканд аз барои ба духтур нишон додан меоянд (саҳ. 93). Мо коргарон, солҳои дароз дар зерии зарии сарватмандон ва ҳукумати подшоҳӣ хун хӯрдём

ва пӯсидем, **миллионҳо** ҳампешагон ва гузаштагони мо дар банди ғуломӣ ва гуруснагӣ чон доданд (саҳ. 105).

Пасванди - **ҳо** ба замми маънои чамъ ҳархелагии предметҳои якҷинса ва гуногунии рангу ҳаҷми предметҳоро низ ифода менамояд:

Бибиоиша ба даруни **нокомиҳо**, **номуродиҳо** ва **маъюсиҳо** як ҳафта бемор хобид (саҳ. 140). Одина **порчаҳои** латтаи кӯҳна ва **шолҳои** даридаро аз роҳ ва аз даруни **хасрӯбаҳо** чида, онҳоро бо **ресмонҳои**, ки аз пашми ғӯсфанд ва буз дар вақти чаронидан метофт, дӯхта ба пушти худ андохта, номи онро «чома» мениҳод (саҳ. 4).

Дар мисоли аввал мухталиф будани **нокомиҳо**, **номуродиҳо** ва **маъюсиҳо**, дар мисоли дуюм дар ҳаҷму ранг гуногунии порчаҳои **латтаҳо**, **хасрӯбаҳо** ва **ресмонҳоро** ифода кардааст.

Пасванди - **ҳо** номуайян будани замонро низ ифода кардааст:

Одина дар аввали шатта хӯрдан як-ду бор «воҳ мурдам» гуфта ба ҳавли чон фарёд карда бошад ҳам, **сонихо** бемаҷол шуда ва ёрои овоз баровардан надошт (саҳ. 10). Мо коргарон, **солҳои** дароз дар зери зулми сарватдорон ва ҳукумати подшоҳӣ хун хӯрдем ва пӯсидем, миллионҳо ҳампешагон ва гузаштагони мо дар банди ғуломӣ ва гуруснагӣ чон доданд (саҳ. 105).

Дар ҳар ду ҷумлаи овардашуда дар калимаҳои **сонихо** ва **солҳо** вақт номуайян аст.

Пасванди - **ҳо** дар асар барои мухтасаран нишон додани зиёдии амал, барои муъҷазии ифодаи фикр ҳам хизмат кардааст:

– Дору, даво як сабаб аст, агар умраш боқӣ бошад, бо ҳамин **қадарҳо** сиҳат меёбад, бисёр хизмат карда музди кам гирифтаед, саломат бошед, баъд аз ин наоед ҳам мешавад (саҳ. 87). Бечора Одина бо ин ҳама **сахтиҳо** аз хӯчаин ягон бор забони хуш ва рӯи кушодаеро надид, балки ҳар вақт, ки ба ӯ рӯ ба рӯ мешуд, бесабаб ва бебоис ҷанг, дашном ва ҳақорат мешунид (саҳ.5).

Дар маънии калимаҳои «қадар» ҳамаи қорҳои вобаста ба бемор (дору додан, нигоҳубин қардан) ба назар гирифта шуда-

аст. Нависанда «қадар»-ро, ки одатан барои ифодаи миқдор истифода меёбад, чун ном истеъмол намуда, мақсадро бо ёрии пасванди - **ҳо** баён мекунад. Дари калимаи **сахтӣ** низ пасванди – **ҳо** гуруснагӣ, меҳнати рӯзонаю шабона, наоромӣ, зулму ситами хӯчаин ва ғайраро нишон медиҳад.

Ифодаи хулосаю чамъбаст қардани предметҳои якҷинсаро пасванди - **ҳо** махсусан дар номҳои одамон хеле хуб ифода мекунад:

Ҳоло **гулбибиҳо** ва **бибиоишаҳо**е баромадаанд, ки дигар намегузоранд занони тоҷик қурбони расму одат ва асири панҷаи мардони бемуруват шаванд (саҳ. 61). Мумкин аст, ҳоло ҳам дар миёни қавми тоҷик **арбобкамолҳо**, **мулло хокироҳо**, **мулло мардиҳудоҳо** бошанд ва зимнан бар зарари мардуми тоҷик қор кунанд (саҳ. 161).

Хулоса, нависанда пасванди “-ҳо”-ро дар чамъбандии исмҳои моддӣ ва маъниӣ, ки мафҳумҳои таом, замон, асбобу анҷоми рӯзгор, макон, сарулибос, номи ҳайвонот ва аъзои инсонро ифода мекунанд, моҳирона ба қор бурдааст.

АДАБИЁТ:

1. Забони адабии ҳозираи тоҷик, китоби дарсӣ барои мактабҳои олии, иборат аз ду қисм, қисми 1. – Душанбе, 1973.
2. Муҳаммадиев М. Принсипҳои асосии калимасозии забони тоҷикӣ. Дар маҷ. «Масъалаҳои забони тоҷикӣ». – Душанбе, 1967.
3. Ниёзӣ Ш. Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ. Тоҷикистон. – Душанбе: Нашр. А.Ф. Р.С.С., 1954.
4. Ниёзмухаммадов Б., Бузургзода Л. Морфологияи забони тоҷикӣ. – Сталинобод, 1941.
5. Рустамов Ш. Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 1970. – Саҳ. 11.
6. Юсупов Ш. Хусусиятҳои морфологии “Ҷомеъ-ут-таворих”. Дисс... д.и.ф. – Душанбе, 2020.

Б) Адабиёти бадеӣ

7. Садрӣдин Айнӣ. Одина. - Душанбе, 1967.

ТДУ 82-1

Ф. Тошматов, Р. Зоиров

МИРЗО ТУРСУНЗОДА – МУНОДӢ ВА МУБАЛЛИҒИ СУЛҲУ ДӢСТӢ

Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Тошматов Ф. – *омӯзгори кафедраи методикаи таълими забон ва адабиёти тоҷики Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав*

Муҳиммияти мавзӯ: Устод Турсунзода ба ҳайси як чехраи эҷодӣ, ходими сиёсӣ ва мубаллиғу тараннумгари сулҳу ваҳдати башарӣ дар пешрафту шукуфоии адабиёти муосири тоҷик ва баррасии ғояҳои олии он саҳми арзандаи худро гузоштааст. Аз ин ҷост, ки ӯро на танҳо дар қаламрави форсизабонон, балки бурун аз он чун таблиғкунанда ва сарояндаи озодии халқҳо, вассофи сулҳу ваҳдат эътироф менамоянд. Омӯзишу таҳқиқи осори М. Турсунзода барои тарбияи насли наврас ва ҷавон дар руҳияи инсондӯстӣ бисёр муҳим арзёбӣ мешавад.

Натиҷаи омӯзиш ва баррасии онҳо: Ситоиши дӯстӣ, тарғиби иттиҳоду иттифоқи мардумони гуногуннажоду мухталифоин, талқини сулҳу салоҳ ва баръакс мазамамати нифоку низоъ ва нақӯҳиши ҷангу рақобати байни халқҳо аз хусусиятҳои наҷибтарини умуминсонии адабиёти классикии форсу тоҷик буда, садои муктадири адибону ҳақимони ҷаҳонӣ Рӯдакию Абӯшақури Балхӣ, Дақиқию Фирдавсӣ, Ибни Синою Носири Хусрав, Хайёму Низомӣ, Саъдию Мавлоно, Амир Хусрави Деҳлавӣ, Ҳофизу Камол, Ҷомию Бедил, Аҳмади Дониш ва пайравони ӯ ҳанӯз ҳам бо тамоми бузургӣ аз қаъри асрҳо ба гӯши оламиён мерасад. Ҷуноне байти зерини Хоҷа Ҳофизӣ Шерозӣ то имрӯз шиори ҳомиёни сулҳу ваҳдат аст:

*Дарахти дӯстӣ бинишон, ки коми
дил ба бор орад,
Ниҳоли душманӣ баркан, ки ранҷи
бешумор орад [5, с. 69].*

Боиси ифтихори мост, ки ҳанӯз дар асри XIII садои Саъдии Шерозӣ дар бораи ягонагии инсоният чун нидои суруши ғайбӣ ба гӯшҳо мерасид:

*Банӣ одам аъзои як пайкаранд,
Ки дар офариниши зи як гавҳаранд,
Чу узве ба дард оварад рӯзгор,
Дигар узвҳоро намонад қарор.
Ту, к-аз меҳнати дигарон беғамӣ,
Нашояд, ки номат ниҳанд одамӣ.*

Дар адабиёти шуравии тоҷик мавзуи байналхалқӣ ва изҳори ҳамраӣиву ҳамдилӣ, дӯстиву ҳамбастагӣ бо ҳаракати халқҳои озодихоҳу мубориз дар роҳи озодии миллӣ ва беҳбудӣ ҳанӯз аз ибтидои тавлиди он чун қисми таркибии адабиёти даврони нав ворид шуда буд. Бояд гуфт, ки ба ин мавзӯ шоирони мо бо амри замон рӯ оварда буданд. Ба хотир овардани шеърҳои пурҳарорат ва пурҷозибаи устод Садриддин Айнӣ «Марши раҳовард» (1919), ки ба муносибати истиқлолияти Афғонистон эҷод шуда буд, шеърҳои достонҳои Абулқосим Лоҳутӣ «Сангари хунин», «Чамани сӯхта», «Дар Калкатта», «Дар фабрикаи сармоядор» (1923- 1924), «Сафари Фарангистон» (1935), С. Пайрав «Ду хучум», «Шӯриши Чин ё худ воқеаи Нанкин», «Ҳиндустон», «Ба фалокатзадагони зилзилаи Эрон», «Ба тахтнишон», «Аз дасти ту» - ба муносибати воқеаҳои Афғонистон ва ишора ба ҷаҳонгирони Англия, «Як қурбонии кӯҷаи буржуазии Авпупо», «Ба милитаристони Япония» (1927-1932), М. Раҳимӣ «Овози Ҳинд» (1929), Ҳ. Юсуфӣ «Ба Долорес Ибаррурӣ», А. Деҳотӣ «Ба халқи бародари Эрон» (1941) ва амсоли инҳо кифист, ки онҳо ба воқеаҳои хеле муҳими ҳаёти байналхалқии он солҳо бахшида шуда, озодии халқи меҳнаткаш ва дӯстии халқҳоро тарғиб мекарданд. Дар маҷмӯъ адабиёти бадеӣ дар замони шуравӣ ин ҳақиқатро бештару беҳтар ба

воситаи асарҳое, ки ба мавзӯҳои байналхалқӣ бахшида шудаанд, инъикос менамуд.

Метавон гуфт, ки Мирзо Турсунзода бештар аз ҳама шоирони дигари муосири тоҷик афкори начибу инсондӯстонаи гузаштагону ҳамзамононашро роҷеъ ба сулҳ, адолат ва дӯстӣ дар шароити нави таърихӣ идома медиҳад.

Устод Турсунзода ба ҳайси як чеҳраи эҷодӣ, ходими сиёсӣ ва мубаллиғу тараннумгари сулҳу ваҳдати башарӣ дар пешрафту шуқуфои адабиёти муосири тоҷик ва баррасии ғояҳои олии он саҳми арзандаи худро гузоштааст. Фаъолияти устод Мирзо Турсунзода танҳо ба шоириву суҳангустарӣ маҳдуд нашудааст. Аз зиндагинома ва мазмуну мундариҷаи осори ӯ бармеояд, ки ӯ чун сафири сулҳу пайвандгари дилҳо, қосиди амонии қитъаҳои олам мавзӯи сулҳу дӯстиро дар маркази фаъолияти эҷодӣ худ қарор додааст. Аз ин ҷост, ки ӯро на танҳо дар қаламрави форсизабонон, балки бурун аз он чун таблиғкунанда ва сарояндаи озодии халқҳо, вассофи сулҳу ваҳдат эътироф менамоянд.

Нахустин сафари дӯстичӯёна ва сулҳхоҳонаи Мирзо Турсунзода ба қавли ҳуди шоир: «ба амри Ватан» ба Ҳиндустон дар моҳи март соли 1947 воқеъ гардида буд. Баъди Ҷанги дуҷуми ҷаҳонӣ Мирзо Турсунзода, ки тадриҷан дар сафи аввали бузургтарин арбобони муборизи сулҳ ҷой гирифта, чун пайки сулҳ вакили кишвари бонию ҳомии сулҳ – Иттиҳоди Шуравӣ дар даҳҳо анҷуману кунгураҳои тарафдорони сулҳ ширкат варзида, чун шахси барои инсоният масъул нутқҳои оташин эрод кардааст, тамоми эҷодӣҳои худро ба ин мавзӯ бахшида, бо ҳарорати том мардумони поксирини оламро барои сулҳу амният ба ни халқҳо даъват менамояд.

Дар ин хусус шеърҳои устод «Суруди сулҳ» (1950), ки як китоб маънӣ дорад, басе ҷолиби диққат аст. Дар ин шеър шоир мақсади худро аз сурудани он чунин ба қалам медиҳад:

*Менависам ман суруди сулҳро бо хуни дил,
Бо тапиданҳои беоромии рӯзафзуни дил.
То яроқи тез гардида ба дасти дӯстон
Ҷангҷӯёнро қунад шармандаи рӯи ҷаҳон.*

*Дӯстони сулҳро то бахшиад он илҳомӣ нав,
Минбари нав, нутқи нав, аз фатҳи нав
пайгоми нав [2, с.194].*

Мирзо Турсунзода дар муддати сӣ сол (1947-1977) чун вакили боэътимоди тамоми халқӣ шуравӣ, чун шахси муътабар бо ғаму шодии мазлумону муборизони Шарқ шарик ва чун қосиди сулҳи ҷаҳон атрофи оламро гашта, дар Деҳлию Бомбай, Лоҳуру Қароҷӣ, Панҷобу Кашмир, Бағдоду Бейрут, Димишқу Қоҳира, Доруссалому Алҷазоир, Кобулу Техрон, Чакарта, Конакрию Токио, Женеваю Хелсинки, Парижу Стокгоlm, Гаванаю Монреал ва даҳҳо шахру кишварҳои курраи арз бо сулҳҷӯён мулоқот ва бо муҳолифони сулҳу амонӣ набардҳои ғоявӣ кардааст.

Қобили қайд аст, ки аз аввали солҳои 50-ум сар карда, ҳаракати умумиҷаҳонии сулҳпарварон бар зидди ҷангу ҷангҷӯён ва империалистон хеле авҷ гирифт. Халқҳои шуравӣ ба номаҳои сулҳ ва дафъи хатари ҷанг имзо карда, ба ҳаракати демократии ҷаҳон таъсири намоён мерасонданд. Шеърҳои «Суруди сулҳ»-и М. Турсунзода мазмуну моҳияти ҳамин ҳаракати умумиҷаҳониро ифода менамояд.

Шоир таърихи масъаларо ба маркази диққат гузошта, таъкид мекунад, ки сулҳу амният дар мулки мо чун «туҳфаи қиматбаҳои Октябр» ва «мерос аз Ленин» боқӣ монда, боиси нашвунамои Ватанамон гардид ва аз ин ҷиҳат «дӯст медорем онро мо ба монанди Ватан». Шоир барои муътамадии ҳиссу фикри худ қонуниятҳои инкишофи табиатро ҳамчун рамзи ҳаёти осоишта ва кӯшишу ҳаракат истифода мебарад: «Обҳои кӯҳсорон сӯи саҳро мераванд, ҷониби хуршеди тобон донаҳо қад мекашанд», «турнаҳо ба иқлими баҳорон мешитобанд – мардумони мо сулҳро мепарваранд». Турсунзода маънию моҳияти ҳаётии сулҳро кушода, мегӯяд: сулҳ дар ҳар қорӣ халқ, дар иду тӯй, дар ободонии мамлакат маскан гирифтааст.

Шоир бо чунин образи тавсифҳо маънии конкретию ҳаётии сулҳро баён намуда, ишора ба он мекунад, ки сулҳ барои ҳаёти ҷамъият ва табиат ҳамчун обу ҳаво ва офтоби нафърасон зарур аст. Аз ин рӯ иттифоқнома ва мактубҳои коллективии расмӣ ифодаи эътиро-

зи миллионҳо сулҳпарварони ҷаҳон нисбат ба ҷанг ва нафрати бепоёни онҳо ба ҷангҷӯён аст:

*Сулҳ бо имзои моҳо – мардумони фатҳёб
Менамоёд нақшаҳои ҷангҷӯёнро хароб!*
[2, с. 195].

Яке аз ҳамсафони бузурги Мирзо Турсунзода, шоири мубориз Николай Тихонов, ки шоири тоҷик ӯро устои худ шинохта, ҳамроҳаш дар атрофи ҷаҳон сафарҳо кардааст, ҳикоя мекунад, ки боре бо сардории ӯ чанд нафар нависандагони шуравӣ, ки Мирзо Турсунзода ҳам дар байни онҳо будааст, ба Қарочӣ сафар мекунанд. Вақте ки ба сарҳад наздик меоянд, сардори посбонон марди тануманд ва ҷасуру диловаре, ки барои озодии ватанаш на яку на ду бор бо мустамликачиён даст ба гиребон шуда хун рехтааст, ба назди онҳо меояд ва бо тамоми дастуру қоидаҳои сарҳадӣ ҳуччатҳои онҳоро талаб мекунад. Онҳо ҳуччатҳоро ба дасти ӯ медиҳанд. Сардор тасодуфан аввал ҳуччати Мирзо Турсунзодаро мекушояд, якбора бар вачоҳати чиддии ӯ табассум гул мекунад, ҳуччатҳои дигаронро ҳатто накушода, гардонда медиҳад ва меҳрубонана: «Марҳамат, як пиёла чой»- гуфта, ба хонаи хурде, ки эҳтимол қаровулхона буд, онҳоро даъват мекунад, ҳангоми суҳбати хеле самимона сардор гуфтааст, ки дидани дидори шо-

ири, ки аз шеърҳои ӯ задани дили муборизони нимҷазираи Ҳиндустон шунида мешавад, барои ӯ шарафи бузургест...» [4, с.168].

Аз ин ёддошти Николай Тихонов маълум мегардад, ки Мирзо Турсунзода бо ашъори баландпарвоз ва ақоиди сулҳпарваронаш дар дили халқҳои ҷаҳон маскан гирифта, дар ҳама ҷо ӯро чун пайк ва мунодии сулҳу дӯстӣ мешиносанд ва эҳтиром менамоянд.

Хулоса, тавассути фаъолияти эҷодиёти саршор аз ғояҳои халқпарварӣ, сулҳу амонӣ ва таблиғи дӯстии халқҳо номи устод Мирзо Турсунзода дар ақсои олам чун шахсияти сулҳпарвару хайрхоҳ сафири сулҳу дӯстӣ маълуму машҳур гаштааст, ки боиси ифтихори мо, тоҷикону тоҷикзабонон аст.

АДАБИЁТ:

1. Бобоев Ю. Сипаҳсолори назм. – Душанбе: Ирфон, 1971.
2. Мирзо Турсунзода. Осори мунтахаб. Иборат аз 2 ҷилд.- Ҷилди 1. Душанбе: Ирфон, 1981.
3. Мирзо Турсунзода. Осори мунтахаб. Иборат аз 2 ҷилд. - Ҷилди 2. – Душанбе: Ирфон, 1981.
4. Мирсаид Миршакар. Еди ёри меҳрубон. – Душанбе, 1979.
5. Шамсиддин Муҳаммад Ҳофизи Шерозӣ. Куллиёт. – Техрон: Нашри замон 1379/2001.

ТДУ 81:811.111

И.Ф. Шехов¹, М. Арбобова²

ХУСУСИЯТҲОИ ТАРҶУМАИ МАТНҲОИ БАДЕӢ ДАР ЗАБОНҲОИ МУҚОИСАШАВАНДА (ДАР АСОСИ ТАРҶУМАИ АСАРИ ЭРНЕСТ ХЕМЕНГВЕЙ «ПИРАМАРД ВА БАҲР»)

¹ МТҒ “Донишқадаи тиббӣ-иҷтимоии Тоҷикистон”

² Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон

Шехов И.Ф. – ассистенти кафедраи забонҳои МТҒ “Донишқадаи тиббӣ-иҷтимоии Тоҷикистон”

Муҳимияти мавзӯ: Тарҷума яке аз навҳои фаъолияти забониест, ки ҷараёни ба таври комил ифода кардани афкори дар як

забон ба вучудомадаро ба воситаи забонҳои дигар фаро мегирад. Аз ин рӯ, омӯхтани роҳу усулҳо ва хусусиятҳои тарҷумаи матнҳои

бадеӣ, бахусус дар замони муосир, ки асри иттилоот аст, бисёр муҳим мебошад.

Натиҷаи омӯзиш ва баррасии онҳо:

Дар замони муосир бо таъсири омилҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ сиёсӣ, омӯзиши забонҳо, истилоҳоти соҳавӣ ва тарҷума, яке аз масъалаҳои хеле муҳим ба шумор меравад. Бо тағйирёбии иттилот дар ҷаҳон, масъалаи тарҷума мубрамтар мегардад ва мутахассисон барои омӯзандагони илмҳо имконият меофаранд. Тарҷума фонди луғавӣ забонро ғанӣ мегардонад ва доираи истифодабарии забонро васеътар мекунад.

Барои амалӣ намудани таҳқиқ аз методи муқоисавӣ истифода бурдем, ки асоси кори аксар забоншиносони машҳурро ба монанди Б.А. Аракин, А.В. Федоров, Л.В. Щерба, В.В. Виноградов, Т.Р. Левицкая, В.С. Расторгуева, Б. Ниёзмухаммадов, Ш. Рустамов, А. Мирзоев, Б. Камолитдинов, С.Г. Шодиев, М. Шаҳובהва, И.Н. Калонтаров, Ҷ. Парвона, А. Мамадназров ва дигарон мебошанд.

Бисёре аз бузургии адабиёти Ғарб мисли В. Гёте, В. Гюго, Алфред де Моссе, Абел Ремузе шадидан таҳти таъсири адабиёти Шарқ буданд ва бар ин назар буданд, ки баъд аз шинохту ошноии осори адибони бузурги Шарқ яқин аст, ки кас дар ҷаҳорҷӯби шеваҳои классикӣ боқӣ бимонад [6, 8-12].

Муҳаққиқи рус В. Н. Жирмунский зимни таҳқиқи арзёбии мактабҳои адабии таъсиргузор ба адабиёти ҷаҳон роҷеъ ба кишварҳои Шарқ андешаи ҷолиберо баён медорад. Ӯ менависад: «Адабиёти мардуми бузург бо фарҳанги Шарқ дар асрҳои миёна на танҳо ҳамрадиҳои адабиёти кишварҳои аврупоӣ рушду густариш намудаанд, балки пешравтар аз онҳо буданд» [5,69].

Тарҷумаи асари бадеӣ бояд дуруст бо матни асосӣ айнан мувофиқат намояд. Тарҷумаи бадеӣ бидуни воситаҳои сохторӣ маъно надорад ва ба онҳо дохил мешаванд:

- Диалектизм - барои тарҷумаи суҳанҳои кабеҳ, жаргонҳо, суҳанҳои оддӣ, ки пурбурангии услубии онҳоро нигоҳ доштан ҳатмӣ аст;

- Муқоиса – ба воситаи он тарҷумаи ибораҳо бо назардошти махсусиятҳои услубию сохтории он имконпазир мегардад;
- Киноя – навъи санъати суҳан аст, ки нависанда ё гӯянда калимаву ибораеро ғайр аз маънои аслиаш ба маънои маҷозии дигари мантиқан ва ташбеҳан бо он наздик кор мефармояд ва махсусиятҳои нутқро равшан баён месозад;
- Маҷоз – калима ва иборае, ки дар ғайри маънии худ кор фармуда шуда ва он маънӣ аз ягон ҷиҳат ба маънии аслии калима монанд аст;

Ба мушкilotи асосии тарҷумаи ҳаттии асарҳои бадеӣ инҳо дохил мешаванд:

- Тарҷумаи ибораҳои устувор - дар ин қисмат донишмандони калимаҳои зиёд ва доштани захираи луғавӣ мустақам зарур аст. Калимаҳо бояд гуногунранг ва махсусгардонидашуда бошанд то ҳангоми тарҷума мавриди истифода қарор гиранд.
- Тарҷумаи ҳаҷв - нигоҳ доштани мақсади муаллиф ҳангоми тарҷумаи ҳаҷв хеле мушкил аст. Аз уҳдаи ин танҳо мутарҷимони касбӣ баромада метавонанд, зеро дар ин ҷо доштани дониши забонӣ басанда нест. Баъзан вақт лозим меояд, ки ин ё он ибора партофта шавад ва ё ба таври дигар корбурд шавад.
- Нигоҳ доштани услуб ва махсусияти фарҳангӣ. Агар дар тарҷума матнҳои ба замонҳои муайян таалуқ дошта вучуд дошта бошад ба тарҷумон лозим меояд ки ба фарҳангу тамадуни ҳамоно замон шиносӣ пайдо намояд.

Ҷойивазкунӣ

Ин усул дар услубшиносӣ барои боз ҳам рангинтар кардани ҷумла истифода мешавад. Бештари вақт ҷойиваз намудани воҳидҳои забонӣ ва грамматикӣ ба назар мерасанд: ҷойивазкунӣ аъзоҳои ҷумла, калимаҳо, синтаксис дар ҷумла ва баъзан худӣ ҷумлаҳо бошанд [4, 33].

Матни асл:

- You sail lighter for the loss of forty pounds [1.136].

Матни тарҷума:

- Чил фунт гӯштро аз даст додӣ ва сабуктар ҳам шино мекунӣ [1;137]

Дар чумлаи зерин низ ибораҳои аввалу охир ҷойҳояшонро иваз намудаанд. Тарҷумон ин усулро истифода карда, мазмуни ҷумларо равшантар ба хонанда пешниҳод намудааст.

Матни асл:

- There is very much slave work to be done now that the fight is over [1;124].

Матни тарҷума:

- Акнун ки ҷанг ба охир расид, кори сиёҳи бисере ҳаст, ки анҷом бояд бидиҳӣ [1;125]

Дар мисоли овардашуда низ, тарҷумон ҷун ҷумлаҳои боло аз усули аз як ҷо ба ҷои дигар гузаронидан истифода намудааст. Истифодаи ин усулҳо аз маҳорати забондонии тарҷумон вобаста аст.

Матни асл:

- He was feeling better since the water and he knew he would not go away and his head was clear. [1;128]

Матни тарҷума:

- Баъд аз нӯшидани об аҳволаш беҳтар шуда буд ва акнун медонист, ки дигар аз по намеафтад ва ва сараш низ равшан шуда буд [1:29].

Матни асл:

- When the fish had been hit it was as though he himself were hit. [1;132].

Матни тарҷума:

- Вақте ки наҳанг моҳиро мезад, гӯё худӣ ўро мезад [1;133].

Бо муодилҳои мувофиқ иваз карда тавонистан, барои ба даст овардани муассирнокӣ матн аз баҳри баъзе унсурҳои камаҳамият гузаштан аз тарҷумон маҳорат, зиракӣ ва эҷодкориро талаб мекунад. Танҳо дар сура-ти ҷунин сифатҳоро доштан мутарҷим ба тарҷумаи адекватӣ ноил мегардад.

Матни асл:

- He could feel he was inside the current now and he could see the lights of the beach colonies along the shore. [1; 157].

Матни тарҷума:

- Ў ҳис кард, ки дохили маҷрои халиҷ шудааст ва ҷароғҳои бошишгоҳҳои қадим соҳилро меидид. [1:158]

Матни асл:

- You loved him when he was alive and you love him after [1; 138].

Матни тарҷума:

- Агар касеро дӯст доӣ, куштаниш гуноҳе надорад [1;139].

- **Иловакунӣ.**

Ин усул ҳам дар таҳлили грамматикӣ ва ҳам дар таҳлили услубӣ дида мешавад. Илова ин усулест ҳангоми тарҷума барои пурмазмун намудани матни тарҷума истифода мешавад. Яъне баъзан тарҷумон барои расидан ба тарҷумаи комил бояд калима ё иборае илова кунад, маъноҳое ҳастанд, ки дар як забон ба як калима ва дар забони дигар, бо якҷанд калима ифода мешавад [3, 55-56].

Матни асл:

- He knew that each of these jerking bumps of the shark had been meat torn away and that the fish now made a trail for all sharks as wide as a highway through the sea. [1;138].

Матни тарҷума:

- Ў медонист, ки ҳар як такони наҳанг ин як тикка гӯшти моҳӣ буд, ки қанда шуда ме-рафт ва ҳоло бошад, моҳӣ дар сатҳи баҳр пайи васе, ба ба андозаи як шоҳроҳ барои наҳангҳои дигар аз худ гузашта меравад [1; 139].

Дар ҷумлаи зерин ҳангоми тарҷума, тарҷумон калимаи ҳисобро илова кардааст. Агар ба ҷумлаи асли нигарем, дар онҳо ин калима тамоман вучуд надорад, аммо тарҷумон барои боз ҳам фаҳмотар шудани ҷумлаи зеринро илова кардааст.

Матни асл:

- But I have killed the Shark that hit my fish,- he thought [1. 136].

Матни тарҷума:

- Аммо ман, ҳар ҷӣ ҳам бошад, наҳангери куштам, ки ба моҳии ман ҳучум кард, - фикр кард ў [1.137].

Дар матни тарҷума, тарҷумон таркиби **ҳар ҷӣ ҳам бошад**-ро илова кардааст. Агар ба ҷумлаи асли нигарем, дар онҳо ин калима тамоман вучуд надорад, аммо тарҷумон барои боз ҳам фаҳмотар шудани ҷумлаи зеринро илова кардааст.

Матни асл:

- But I have killed this fish which is my brother and now I must do the slave work [1.124].

Матни тарҷума:

- Аммо ман ин моҳиро, ки бародари азизи ман аст, куштам ва акнун кори сиёхро бояд ба анҷом расонам [1;125].

Ҳангоми тарҷума матни асл тарҷумон калимаи «азиз»-ро илова кардааст. Яъне ӯ барои боз ҳам пурмазмун намудани матни тарҷума аз усулҳои дигаркуниҳои луғавӣ истифода намудааст. Ҷумлаи зерин бе калимаи иловашудаи «азиз» низ мазмуни худро гум намекунад, аммо тарҷумон ба ин усул даст задааст.

Матни асл:

- Or is it more? [1; 138].

Матни тарҷума:

- Ё бештар гуноҳ дорад [1;139].

Ҳангоми тарҷума, тарҷумон ба мазмуни матн таъки карда калимаи «гуноҳ» -ро илова кардааст. Вале агар матнро пурра бинем, он гоҳ мазмуни ҷумла фаҳмотар мешавад.

Ва ҳангоми тарҷумаи чунин ҷумлаҳо, тарҷумон ба усули илова даст мезанад. Калимаи лозимаро илова карда, мазмуни ҷумларо фаҳмотар ва рангинтар мекунад, ки барои хонанда дарк кардани маънои чунин ҷумлаҳо осонтар мегардад.

Матни асл:

- You think too much, old man, he said aloud. [1;138].

Матни тарҷума:

- Ту аз ҳад зиёд фикр мекуни, пирамард, - бо **овози** баланд гуфт ӯ [1;139].

Усули илова дар ин ҷумла низ дида мешавад. Калимаи «овоз» илова шудааст, бе иловаи ин калима низ маънои ҷумла коста намешавад. Дар баъзе маврид ҳангоми тарҷума барои ифода намудани шакли ҷамъи он мутарҷим водор мешавад, ки калимаи «соҳа»-ро илова намояд, ба мисли ибораи delegates from various industries «намояндагони соҳаҳои гуногуни саноат».

- **Роҳҳои тарҷумаи реалияҳо**

Дар зери мафҳуми *реалияҳо* хусусиятҳои ҳаёту рӯзгордорӣ, сохтори давлатии кишварӣ алоҳида, эътиқод, анъана ва урфу оинҳои мардуми он ва, умуман, ҳамаи он чизе, ки ҷиҳатҳои ба худ хос ва миллиро фаро меги-

ранд, доништа мешавад [4, 67]. Реалияҳо бо ёрии ибораҳои нав, ки дар забони тарҷума мавҷуданд, ифода шудаанд. Вале реалияи Ҷаннатмаконӣ, ки номи Сарой аст, бо ду усул тарҷума шудааст:

Бо усули якум [транслитератсия] – Jannatmakoni ва дуҷум - Heavenly Orchards, ки тарҷумааш ба забони тоҷикӣ чунин аст: Боғи меваҳои илоҳӣ. Чӣ тавре ки маълум аст, номи шаҳрҳо, одамҳо, дарёҳо ва монанди инҳо тарҷиманашавандаанд.

Ҷаннатмаконӣ номи сарой аст ва тарҷумаи он метавонад маънои матнро коста созад. Аз ин лиҳоз, тарҷумаи калимаи Ҷаннатмаконӣ бемаврид мебошад.

Калимаҳои маҳсӣ, тоқия, пиёба низ бо усули дуҷум, яъне бо ёрии тартиб додани калимаҳо ё ибораҳои нав тарҷима шудаанд.

Маҳсӣ як намуди пойафзоли халқи тоҷик ба ҳисоб меравад. Тарҷумон онро чунин тарҷима намудааст: Ichigi boots. Тарҷумаи калимаи boots – ботинка - як намуди дигари пойафзол – мафҳум аст. Лекин тарҷумаи калимаи Ichigi маълум нест. Дар забони англисӣ чунин калимаро пайдо карда натавонистем.

Дар ҷумлаҳои мазкур калима-реалияҳои қиморбозӣ ва бучул мебошанд, ки ба забони англисӣ бо калимаҳои, ки дар забони англисӣ вучуд доранд ва аз ҷиҳати маъно ба реалияҳои асл наздиканд, ифода шудаанд [7, 33].

Қиморбозӣ – gamble

Бучул – knucklebones

Реалияи қиморбозӣ дар забони асл ба вазифаи пурқунанда, ё ин ки исм омадааст, вале дар забони англисӣ ҳамчун хабар ё феъл меояд: to gamble.

Реалияи бучул низ, аз нуқтаи назари грамматикӣ, каме нодуруст тарҷима шудааст. Калимаи бучул дар матни асл дар шумораи танҳо омадааст, вале дар матни забони англисӣ реалия дар шумораи ҷамъ оварда шудааст – knucklebones. Инчунин калимаи бучул – knucklebones ба хонандагони англис-забон мумкин аст ягон нофаҳмиро ба вучуд орад, зеро дар матни асл ин калима барои ифодаи бозии анъанавии тоҷикон истифода бурда шудааст ва шояд калимаи тарҷимашуда ягон мафҳуми дигарро барои хонанда ифода

намоёд. Тарчумон мебоист маънои калимаи **бучул**-ро тасвир кунад [8,45].

Масалан, Tajik people especially kids use knucklebones for their games.

Тарчумон он усулҳои тарҷимаро хеле хуб истифода бурдааст. Вале дар баъзе мавридҳо ба баъзе хатогиҳо низ роҳ додааст.

Умуман, реалияҳо, истилоҳот, воҳидҳои фразеологӣ, зарбулмасалу мақолҳо ва ихтисораҳо гурӯҳи воҳидҳои бемуодили забонро ташкил намуда, ҳар як роҳҳои махсуси тарҷимаи худро аз як забон ба забони дигар доранд, ки баррасии онҳо омӯзиш ва таҳқиқоти ҷудогоноро тақозо мекунад

• Транслитератсия

Вакте ки дар назди тарчумон вазифаи баргардондани вожае, ки мувофиқати бе восита дар забони тоҷикӣ надоранд меистад, ӯ метавонад дар тарҷума шакли вожаи англисиро аз нав созад, то воҳиди луғавие таҳия шавад, ки ба вожаи тарҷумашуда мувофиқат кунад.

Транслитератсия бар заминаи баргардонниши образи хаттии вожа асос ёфтааст, яъне бар заминаи баргардонниши ҳарфҳо. Мисол:

Матни асл:

- He was a very big Mako shark build to swim as fast as the fastest fish in the sea and everything about him was beautiful except his jaws. [1; 132].

Матни тарҷума:

- Наҳанги бузурге буд аз чинси Мако ва барои он офарида шуда буд, ки мисли моҳиҳои тезсуръат чусту чолок шино мекунанд ва ба ҷуз қавораашон дигар ҳама андомаш зебо буд [1;132].

Агар ба тарҷумаи ин мисол назар афканем, калимаи Мако номи наҳангест, ки он дар забони тоҷикӣ тарҷума намешавад. Тарчумон ин калимаро ба таври транслитератсия бо ҳарфҳои тоҷикӣ, яъне “Мако” баргардон намудааст.

• Транскрипсия

Муқоисаи таркиби луғавии забони англисӣ ва тоҷикӣ нишон медиҳад, ки вожаҳои бисёри забони англисӣ мувофиқати бевосита дар забони тоҷикӣ надоранд. Ба ин гурӯҳ неологизмҳо, вожаҳои, ки мафҳумҳои мушаххас ва ҳақиқати реалии ин кишварро ифода

мекунанд, исмҳои хос ва номҳои номаълум дохил мешаванд.

Транскрипсия ба принципи фонетикӣ асос ёфтааст, яъне ба принципи баргардонниши овозҳои англисӣ бо ҳарфҳои тоҷикӣ. Феълан, методи транскрипсия бештар паҳн шудааст, зеро он на ба хусусиятҳои архаистии хати забони англисӣ, балки талаффузи ҳақиқии вожаҳои англисӣ асос меёбад. Масалан:

Матни асл:

- I wonder how the great DiMaggio would have liked the way I hit him in the brain? [1;136].

Матни тарҷума:

- Аҷабо, ба Димачио бузург чӣ тавр рост ба мағзи наҳанг задани ман маъқул мешуда бошад? [1;137]

Хулоса. Таснифоти асосии усулҳои таҳлили грамматикӣ, таҳлили лексикӣ ва таҳлили услубиро дида баромада, чунин натиҷагирӣ намудем:

– таъсири истифодаи воситаҳои грамматикӣ, лексикӣ ва фонетикӣ забон барои фикр ва эҳсосот дар ҳар гуна шартҳои муошират истифода мешавад;

– пайгирӣ намудани истифодаи намудҳои гуногуни усулҳои услубӣ ва муайян кардани басомади истифодаи онҳо дар матни бадеӣ муҳим аст;

– дар тарҷумаи тоҷикӣ ҳама гуна усулҳои таҳлили назарияи тарҷума хуб истифода шудааст, аммо бештари ҷумлаҳо ба тарзи калима ба калима тарҷума шудаанд;

– дар услубҳои бадеӣ маҳдудият нест, хочати кӯтоҳ изҳор кардани иттилоот ва фазои зиёдеро барои инъикоси тафаккур, фосила, ки дар навбати худ дар он имкони дарёфти таъсири хуби услубӣ мавҷуд аст;

– дар матни бадеӣ кулбофӣ, кӯтоҳсозӣ ва ё конкретикунонию ивазкунии матни тарҷумашуда тарҷумашаванда рӯ ба рӯ мешавад.

АДАБИЁТ:

1. Азиммуродов М. Тарҷумаи асари Эрнест Хемингвей «Пирамард ва баҳр» ба забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ. – Душанбе: “Бухоро”, 2015.

2. Арнольд И. В. Стилистика. Современный английский язык. Учебник для вузов-5е издан. – М.: Флинка: Наука, 2002. – 384 с.

3. Бархударов Л. С. Общелингвистическое значение теории перевода // Теория и критика перевода. – Л., 1962.

4. Влахов С., Флорин С. Непереваемое в переводе. - 2-е изд. Испр. И доп.-М.: Высш. Шк., 1986.

5. Жирмунский В. Н. Сравнительное литературоведение. -Турсунов Ф.М. Реалияҳо ҳамчун яке аз гурӯҳҳои барҷастатарини воҳидҳои лексикӣ бемуодил ва хусусияти тарҷумаи онҳо аз забони англисӣ ба забони тоҷикӣ. – Душанбе: Сино, 2015. – С. 8-12.

6. Айни С. Ёддоштҳо. – Душанбе: Адиб, 1990. – 352 с.

7. John Perry, Rachel Lehr -The sands of Oxus [Reminiscences]. Costa Mesa, California. 1998.

ТДУ 82-1/-29

Ф. Абдурахимов, С. Маҳмадалиев

ВИЖАГИҶОИ УСЛУБИИ АШЪОРИ ВАТАНДҶОСТАНАИ МИРЗО ТУРСУНЗОДА

Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Абдурахимов Файзулло – омӯзгори Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Муҳимияти мавзӯ: Таҳлилу таҳқиқи забони осори Мирзо Турсунзода, ки яке аз маъруфттарин чехраҳои адабии асри ХХ, шоири тавоно, публицисти шуълавар ва арбоби бузурги сиёсату чамъиятӣ маҳсуб мегардад, барои рушди адабиёти муосири тоҷик ва муаррифии фарҳангу тамаддуни миллати куҳансолори тоҷик аҳамияти бузург дорад.

Натиҷаи омӯзиш ва баррасии онҳо: Хизматҳои арзишманди устод Мирзо Турсунзода буд, ки дар солҳои соҳибистиклолӣ ба вай унвони оӣ – «Қаҳрамони Тоҷикистон» қадршиносӣ гардидааст. Дар эҷодиёти ӯ дифои марзу буми Ватан, сулҳу осоиштагии халқҳо, инсондӯстию садоқат ва шуҷоатмандию ҷонфидоӣҳо ба маҳорату самимияти шоирӣ тасвир ёфтааст.

Перомуни андешаҳои вақф донишманди шинохта Атахон Сайфуллоев мегӯяд, ки «Ҷавонони саодатманд қаҳрамонони ашъори Мирзо Турсунзода» (4,10)

Назми баландпарвозу рӯҳнавози Мирзо Турсунзода қитъаҳои оламро ба ҳам пайваستا дар барқарор шудану инкишоф ёфтани дӯстию кишварҳои тараққиқпарвари рӯи замин

нақши муассир гузоштааст. Шоири ҳаётии ӯ шоҳбайти зерин буд:

*Дӯстиро ҷустуҷӯ дорем мо,
Аз амони гуфтугӯ дорем мо. [2.39]*

Воқеан пойдорӣ дӯстию ваҳдат яке аз рӯкҳои асосии амниятӣ оромӣ ва сулҳу субот дар ҷомеа аст.

Устод Мирзо Турсунзода ҳар қадаре, ки хоҳони дӯстон буд, дӯстонро эҳтирому арҷгузорӣ менамуд, онҳоро «тоҷи сар» ва «ҷой дар мағзи ҷигар» мекард, ҳамон қадар душманонро бад мегард, ба онҳо оштинопазир буд ва дар бораи онҳо бо қаҳру ғазаб ва нафрати беандоза сухан меронд.

Шоир тавонист бо ҳиссиёти амиқи меҳанпаристӣ ифтихори миллӣ бо лирикаӣ ватандӯстӣ баҳри матонату мардонагӣ ва қаҳрамонҳои бемисл ҷилову таровати нав эҳдо намудааст.

Кинаю адовати суханвари дардошнову адолатпарвар нисбат ба душман ва душманӣ, маҳсусан, дар шеърҳои достонҳои ба мавзӯи ҷанг бахшидаи ӯ - «Хайр, модари азиз», «Ҷарғиз», «Писари Ватан», «Барои Ватан» пурра ва бо эҳсосоти баланд шудааст, ки ин

яке аз воситаҳои тазохуроти ақоиди олии шоири инсондӯст ва меҳнатпараст мебошад. Нафрати шоир хусусияти умумӣ дошта, муносибати собиқ халқҳои Шуравӣ ва мардуми сулҳдӯсти башариятро нисбат ба ин ҳасми нопоку манфур инъикос менамояд. Аз ин ҷост, ки мафҳумҳои дӯст ва дӯстӣ, душман ва душманӣ дар эҷодиёти шоир дорои аҳамияти муҳими сиёсӣ ва ҷамъиятианд. Зеро маҳз тавассути дӯстӣ, ваҳдат, ҳифзи истиқлолият, ватандорӣ, нангу номуси халқҳои собиқ Шуравӣ ва мардуми сулҳпарвари дунё дар набардҳои сангину нобаробар ба душмани ғаддори инсоният пирӯзӣ ба даст оварда шуд.

Нидову мурочиатҳои ҷанбаи ватандӯстонаи адиб дар ин мисраъҳо инъикос меёбад:

*«Модарам, меравам аз пеши ту ман,
Ба дифои шарафу шаъни Ватан...»
Гуфт: «Рав, ҷанги далерона бикун
Ҷанг ба лашкари бегона бикун,
Бош фарзанди сазовори падар
Лоқи ин Ватан, ин хонаву дар»*

[3.155]

Мафҳуми зидди «дӯст» дар ашъори шоир бо калимаҳои «душман», «рақиб», «адӯ», «ғайр» (шакли ҷамъаш «ағёр») «хасм», «бегона», «аҷнабӣ» баён шудааст, ки аз онҳо истифодаи калимаи умумистеъмолии «душман» мавқеи асосӣ дорад.

Шоир хусусият, нияту маром ва тинати зишти душманро хеле шоиронаву олий ба қалам дода, дар синонимҳои лексикӣ як гурӯҳ калимаҳои дигарро низ чун муродифҳои бадеӣ – услубии калимаи «душман» истифода бурдааст. Бархе аз ин синонимҳо бевосита ба ҳодисаҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ алоқаманданд. Масалан, азбаски сабабгори афрӯхтани оташги ҷанг Германияи Гитлерӣ буд, табиист, ки калимаю ибораҳои «гитлер», «гитлерчӣ», «фритс», «фашист», «немис» ва «тамаддуноварони олмонӣ» низ ҳамрадифи душмананд:

*Гитлер чун аждари бедодгар,
Бар Ватани мо бидаровард сар.
Ин хабари шум – асари ногаҳон,
Ғулғула андохт ба рӯи ҷаҳон [2.164]*

Муродифҳои дигари бадеӣ – услубӣ ҷаллод, қотил, қотили инсон, заҳхоки морон, Аҳриман инъикоскунандаи табиати инсонбадбинӣ ва хунхӯрии душман мебошад.

Баъзе муродифҳои бадеӣ – услубии «душман», чун ташбеҳу истиора зухур ёфта, ба рӯйдоди ҳодисаҳои нохуши табиат, феълӣ атвори дарандағони зараррасон, ҳайвоноти газанда ва тарсончак, паррандаҳои шумхабару лошахӯр вобастаанд. Чунончи, агар душманро «хас», «бод» номидани шоир киноя ба ноустоворию нопойдории душман бошад, ба «бало», «абри сиёҳ», «сияҳабр», ташбеҳ кардани ӯ ишора ба он аст, ки оини адуи сифла овардани офат, зулмот ва ҷаҳолат ба сари инсон аст.

Ҳасми малъун дар симои фашистони гитлерӣ ободию озодӣ ва рушду истиқлолияти халқи меҳнаткашро намехостанд, бинобар ин шоир онҳоро ба каргас, зоғи сиёҳ, зоғи ало, зоғу зағани лошахӯр ва ҷуғзи вайрона шабех кардааст:

*Душмани молу Ватани ҷони мо,
Чашими ҳасад дӯхт ба даврони мо.
Гитлер аз ин роҳати мо доғ шуд,
Зоғи ало дар ҳаваси бог шуд. [2.59]*

Ҳамин тавр, ба адиби нуктасанҷу дақиқназар муяссар мегардад, ки бо истифодаи васеи синонимҳои калимаи душман ҳисси бадбиниву нафратро дар ниҳоди инсонҳо бедор карда, муҳаббатро ба дӯстиву ваҳдат ва ватандорӣ парвариш намояд.

Калимаҳои «аждар», «паланг», «гурги хунрез», «ваҳшии захмӣ» (ҳанӯз он ваҳши захмӣ намурдааст. Аҷал ӯро ба гӯристон набурдааст) «деви сиёҳи одамхӯр», «сағҳои ҳафгир» (Ба ӯ гӯянд, ки аз «сағҳои ҳафгир», Қасосатро кунун бо дасти худ гир), «саги девона» (Ин фақат хоби фашистона бувад, Орзуи саги девона бувад) ва (хук) барин муродифоти бадеӣ-услубӣ хунрезиву дарандатинатии душманро баръало нишон медиҳанд.

Бо ин ҳама бадсириштию дарандахислатии аду дар муқобили ҳамлаҳои шеронаи лашкари Шуравӣ чу буз очиз асту тоқат наоварда, мисли рӯбоҳи ланге роҳи гурезро пеш мегирад:

*Гирифт аз гардани гафси офитсер,
Чу буз андар рикобаи зад сарозер.*

*Касе, ки буд монанди паланге,
Гурехт аз шер чу рӯбоҳи ланге. [1.49]*

Дар ашъори шоир хислату табиати душмани бадкирдор ҳам устодона қаламдод шудааст, Ба ин мақсад ӯ калимаҳоеро интихоб намудааст, ки онҳо разолат, қабоҳат ва ботини манфури хасро рӯйрост фош мекунад. Устод Мирзо Турсунзода тавассути ин «тавсифҳо» бо эҳсосоти баланд бадбинона бунёди ботинӣ ва зишту нопоки душманро инъикос менамояд. Шоири дӯстпарвар душманро маҳкум намуда чангҷӯ, чафочӯ, бадхоҳ, фитнагар, чаллод, чинигашта, хунрез, қотил, золим, чафогар, ваҳшисимо (Ки бар ҳар як нигоҳе буд хувайдо, Адоват бар фашисти ваҳшисимо), хайвон, ботин, дузд, торочгар, бедодгар, мустабид, гургсифат, ғоратгар, хонасӯз, роҳзан, одамиҳӯру ситамгар (Ба сӯи Шарқ ояд мисли аждар, Фашисти одамиҳӯру ситамгар), беамон, дун, бадсиришт, паймоншикан, ҳақношинос, нокас, хоин, ғаддор аз одамият дур, нопок, дилсанг, бадандеш, аз вичдону шараф беҳабар, беҳаё, маккоргар аз рӯбоҳон (Душмани маккоргар аз рӯбоҳон, Пеши чунин дида намонад ниҳон), мурдор (То ки шавад рӯи ҷаҳон обу хок, Аз маркази Гитлери мурдор пок) ва лаъину малъун эълон менамояд.

Дар эҷодиёти шоир монанди барқ, оташи сӯзон, сарнагун сохтан, таслиму побӯс нашудан, интиқом, аҷал, нагарсидан, наларзидан, мурдан, адоват ва гӯристон калимаю ибораҳои дучор меоянд, ки ба воситаи онҳо душмани бадандеш аз тарафи халқи меҳнаткашу мубориз ва лашкари адолатпарвару матиниродаи вай ба мағлубияту фано ҳукм карда мешавад. *Ў медиҳаду ин гуна Ватанро ба касе? Не!
Хоҳад, ки шавад хор ба олам нафасе? Не!*

ТДУ 81:811.222.8

Ч.З. Абдулҳадов

ПОКСОЗИИ ЗАБОН ВА ГИРОМИДОШТИ ВОҶАҲОИ ТОҶИКӢ

Кафедраи филологияи Эрони Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Абдулҳадов Ч.З. - н.и.ф., дотсенти кафедраи филологияи Эрони Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

*Хоҳад, ки фитад мурғи дилаш дар қафасе?
Не!*

*Монад, ки расад ба сари қабри ту хасе? Не!
Ин хобу ҳаёлет, ки доранд фашистон! [1,63]*

Як гурӯҳ калимаю ибораи дигар, аз чанг, истисмор, ҳаёти тира, оини куштор, яғмо, маҳв, сохтани истиқлол, тира гардонидани субҳи истиқлол, зулм, хиёнат, ҳақорат, торочфитна, хатар, куштан, хун рехтан, дарду ғам, дӯзахи пурдаҳшати Олмон, мурдани фарзанд дар чанг, хароб кардан, зулму таадию озор, истибдод, таҳдид, макр, худсарихо, мараз, ҳамлаовар шудан, чиноятҳои худро пардапӯш кардан, ба доллар худфурӯшӣ кардан, ба ашӯҳо, ҳолат ва ҳарактҳои ишора мекунад, ки сабабгори мавҷудият, тазохур ва воқеъ гардидани онҳо хасми мустабиду хоин аст.

Хулоса, аз ин якҷанд мулоҳиза бармеояд, ки шоири мубориз, мунодии сулҳу амонӣ ва дӯстии халқҳо устод Мирзо Турсунзода дар шеърӯи дostonҳои худ бадсириштию дарандатинатии душманро ҳаматарафа ҳақиқатнигорона тасвир карда, душману душманиро ба заволу нестӣ маҳкум менамояд ва дӯстиро маҳаки зиндагӣ, сарчашмаи бахту саодати инсон меҳисобад.

АДАБИЁТ:

1. М. Турсунзода. Асарҳои мунтахаб, ҷилди якум, Сталинобод, 1961
2. М. Турсунзода. Ҷилди 2 ҷилди 2 Д., 1962
3. М. Турсунзода. Куллият, ҷилди 3 Д., 1979
4. А. Сайфуллоев. Аркони сухан Д., 1987
5. Х. Асозода, А. Кучаров. Адабиёти тоҷик 11 Д., 2018.

Муҳиммияти мавзӯ: Забони форсии дари тоҷикӣ аз бунёди худ, забоне будааст, ки барои баёни андешаи мардум худкифо ва то ҳоё дар табиқи луғати бегонагон қоромадӣ доштааст. Лекин бо сар фуруд овардан ба фарҳангҳои бегона ва носипосӣ ба доштаҳои арзишманди худ, забонро ниёзманду нозо карда, аз вожаҳои арабию, туркию русӣ ба қор мегишем, ки боиси сарафгандагист. Имрӯз бояд қор, қард, ки фардо дер хоҳад буд.

Натиҷаи омӯзиш ва баррасии онҳо: Агар бипазирем, забони як кишвар тикае аз фарҳанг ва гузаштаи он мебошад, ҳамон гуна ки аз даст додани ғӯшае аз хоки кишварамон ё аз байн рафтани як қохи бостонӣ дар меҳани мо нигаронкунанда аст. Нобуд шудани забон ва вожаҳои он ҳам метавонад ба ҳамон андоза дилгирикунанда ва андуҳнок бошад.

Пазирӯфтани вожаҳои бегона ба танҳои забонро намеҳаросонад (таҳдид намекунад), вожуна (баръакс) забонро доро ва тавонманд мекунад. Ҳаргиз ин бад-он маъно нест, ки мо вожаҳои худиро раҳо кунем ва ё таслими вожаҳои бегона гардем ва аз сохтани баробариҳои шоиста ноогоҳ шавем. Вожасозӣ дар ҷойи худ забонро нерӯманд мекунад. Ҳар миллат ва ҳар тамаддуну фарҳанге, ки пӯё (он чи ки дорои чунбиш ва пешравӣ) бошад, бе гумон бурдан бо дигар фарҳангҳо ва тамаддунҳо пайвастагӣ ва омезиш дорад.

Ҳамон гуна ки медонем, бештарин дигаргунӣ, ки забони форсии дари тоҷикии имрӯз бо дари дирӯз дорад, дар ҳавзаи вожагон аст ва аслан ин гуна гуногуниҳо худмоя ва нишонҳои ҳаракат ва ҳастии як забон аст.

Андешаи Муҳаммадтақии Баҳор, донишманди эронӣ, дар ин хусус чунин аст: «Дар олам ҳеҷ забоне нест, ки битавонад аз омехтагӣ бо забони дигар худро дар қанор дорад, магар забони мардуме, ки ҳаргиз бо мардуми дигар омезиш накунад ва ин низ муҳол аст [1, 251].

Ин андеша ба тамоми дуруст аст ва мо низ бо он ҳампандорем. Вале аз сӯйи дигар, мо равониву шевоӣ ва деринатарин вожаҳои порсиро имрӯз аз забон берун қардаем. Ба ин навиштаи зер нозуқандешӣ бояд қард. Вожаҳои, ки дар даруни ду қамон ё қавсайн навишта шуд-

даанд, баробар ё ҳамто (муродиф)-и вожаҳои араби аст:

«Ҳамаи мо маъмулан (бештар, ҳамора) ба илм (дониш) эҳтиром (пос, арҷ гиромӣ) мегузорем, аммо (он гоҳ, гар чи) ба хатир (бузург, воло) будани он қамтар тавачҷуҳ (рӯйоварӣ, нигарварзӣ) дорем, яъне (ҷам) қори илмо саҳл (осон) меангорем. Ин саҳлангориро дар талаққӣ (бардошт) ва тасаввуре (пиндоре, ангорише), ки аз илм дорем, на ба осонӣ, аммо бо қадре (қаме, андаке, андозае) диққат (борикбинӣ, жарфбинӣ) метавон дид ва шинохт. Мо аз ибтидои (оғоз, нахуст, сароғоз) ошноӣ бо илму тамаддуни (шаҳрнишинӣ) мутачҷиддид (навқаро, навовар, навписанд, навқоҳ) ҳамвора фикр (сиголиш, пиндор, андеша) меқардем ва ҳамакун ҳам фикр мекунем, ки илмо дар ҳар вақт (ҳангом, гоҳ) ва дар ҳар қучо, ки бошем, метавонем қасбу (пеша, пешаварӣ, қор) тамаллуқ (ҷарбзабонӣ, қоплӯсӣ) кунем ва онро ба қамол (волоӣ, фарозмандӣ, қеҳтарӣ) расонем. Ба иборати (сухан, бозғу) дигар таҳқиқ (пажӯҳиш, қустуҷу) нақардаем, ки илми қасбӣ дар қӣ шароите (қигунагӣ; паймонқо) пайдор мешавад ва дар қамин реша медавнад ва рушд (болиш, боландагӣ) меунад. Дар ин бора қарфҳои машқуре (пуровоза, баландовоза, саршинос, номвар, пурном) ҳаст, ки мудом (ҳамеша, пайваста, ҳамвора) тақрор (дуборагӯӣ, бозғуфт, бозгӯӣ) мешавад ва қарфе (сухан), ки қанӯз дар баҳс (ғуфтушунуд; қустор) ва шароити пажӯҳиш фароқам намешавад, пули будҷа (ин вожаи фаронсаivist, ки қунин маъно дорад: маҷмӯи даромадқо ва қазинаҳои як кишвар, вазоратқона, идора, қонавода ва як фард) аст. Бе тардид (дудила, гумон) аз муҳимтарин (муҳим+тарин: воло+тарин, арзишманд+тарин) ва шарифтарин (шариф+тарин: бузургвор+тарин, бузургманиш+тарин) масорифи (қазинақо) будҷаи умумии (ҳамағонии) қазина (ғанча, ганчина) қардан дар роқи пажӯҳиш аст, аммо пул ба танҳои саводу (донишқо, навиштан) дониш намеоварда ва дониши феълӣ (қунунӣ) лоақал (дастикам) дар марқилаи (рада, пала, зина, гом) қивом (пайдорӣ) мутакко (тақяғоҳ) ба будҷа набудааст.» [5, 169].

Дар нигоштаи боло 40 вожаи арабӣ ва 1 вожаи фаронсавӣ (яъне будча) ба кор рафтааст ва дар баробари ин, ба пиндори мо, бо чунин равиш нигоштан ба сиришти забони порсии тоҷикӣ созгор нест.

Дар ин ҷо нигоштаи дигарро гувоҳ меорем, ки ба дурустӣ саропо порсӣ навишта шудааст ва ҳамагӣ ду вожаи арабӣ дорад («адаб» ва «манзил»):

«Ситеза ва ҳамовардии хирад ва шефтагӣ яке аз густардатарин заинаҳои сухан дар адаби дарвешӣ (тарки худпарастӣ ва худбинӣ- А.Ҷ.) ва ниҳонгароии порсӣ аст. Ин ду ба ҳеч рӯй, бо якдигар созгорӣ наметавонанд дошт. Хирадро бо чустану талош мепарваранд ва фарочанг меоваранд. Агар таносони сабукмағз ва хомандеш аз омӯхтану андешидан ва жарфковидан сар боз занад, ҳаргиз ба хираду доноӣ даст нахоҳад ёфт. Барои хирадвар шудан, мебояд барнома реҳт; роҳи равшанро дар пеш гирифт ва санҷидаву андешида зинаҳо ва манзилҳои гуногунро дар он роҳ паймуд ва онро ба поён бурд.» [2, 122].

Забоне, ки пешиниён ба кор бурдаанд, ҷавобгӯӣ ниёзҳои он рӯзи ҷомеа будааст. Мо бояд андухтаеро, ки онҳо барои мо гузоштаанд дастмоя хеш созем, гар чи наметавонем танҳо ба он басандагӣ кунем.

Забон бояд зоё бошад, то битавонад реша бидавонад ва шоха бизанад. Як намунаи нозосозӣ ё беборсозии забони порсиро дар ин ҷо меоварем, то доништа гардад, ҷӣ гуна вожаҳои тозӣ ба даруни забони порсӣ раҳна карда ва дар гузари замон, монанди печак раванди зоёиро хушконидааст. Ин вомгирӣ ва раҳнаи вожагон танҳо аз як вожаи «илм» («дониш») баромадааст: олим (донишманд), уламо (донишмандон), улум (донишҳо), маълум (доништа), таълим (омӯзонидан), аллома (бисёрдон), муаллим (омӯзгор), мутааллим (донишомӯз)... Ин номаш вомгирии вожагонӣ аст ё тохту този вожагонӣ?!

Бар ин поя, бисёре аз вожаҳои арабиву муғулий дар забони порсӣ зӯрвожа ҳастанд, на вомвожа. Барои намуна, ҳангоме ки забони порсӣ вожаҳои зебои “кӯдак” ва “сипос”-ро дорад, дигар ниёзе ба вожаҳои “тифл”-у “ташаккур” надоштааст ва ин вожагон танҳо ба

миёнҷии чирагии сиёсии гурӯҳи пирӯз ба забони порсӣ зуровар шудаанд. Ба сухани дигар бахши бузурги вожаҳои арабӣ замон ба забони порсӣ роҳ ёфтаанд, ки ниёзе ба вомгирӣ набудааст. Барои намуна, ҳангоме ки забони порсӣ вожаҳои «хуршед», «моҳ» ва «пизишк»-ро дошта, аз дидгоҳи забоншинохтӣ ниёзе барои вомгирии «шамс», «қамар» ва «табиб» нест.

Ҳангоме ки сухан аз поксозии забон меравад, набояд ин пиндор ба ёд ояд, ки мурод арабизудой аст. Бояд инро ёдоварӣ кард, ҳар гоҳ нависанда дар навиштор ба фаровонӣ аз вожаҳои арабӣ баҳра гирад, метавон гуфт ӯ забони арабиро обёрӣ карда ва забони порсии тоҷикиро хушконидааст. Зин рӯ, ба кор бурдани вожаҳои арабӣ ба ҳангоми сухан гуфтан, нишонаи тавонмандӣ дар забони арабӣ нест, балки нишонаи нотавонӣ дар забони порсии тоҷикӣ.

Бархе аз вожаҳо дорои баробарҳои зинда дар забон ҳастанд ва ба содагӣ метавон арабии онҳоро канор гузошт ва тоҷикиашонро ба кор бурд ва дил осуда дошт, ки ҳар порси-забоне онҳоро дармеёбад. Барои намуна метавон ба ҷойи: *қадимулайём* = кӯханрӯзгор, *деринарӯзгор*; *муштаракулманофеъ* = ҳамсуд; *маҳдуд* = каронаманд; *таркиб* – омеза; *баъзе вақтҳо* – гоҳе; *билохира*, *оқибатуламр* = саранҷом; *шифоҳӣ* = гуфторӣ; *робитаи ҷинсӣ*, *алоқои ҷинсӣ* = таномезӣ; *қобили қабул* = пазируфтани; *қобили зикр аст* = гуфтани аст; *ғайри қобили қабул* – напазируфтани; *ғайри қобили қисмат* = бахшнопазир; *ғайри мумкин* = нашудани; *ҷолиби тавачҷӯх* = нигаристани; *оқибат ба хайр* = неқфарҷом; *табиби атфол* = пизишки кӯдакон, *ҷосус* = пинҳонпажӯх.

Аз вожаи «пажӯҳидан» имрӯз дар забони адабӣ вожаҳои «пажӯҳиш», «пажӯҳишгоҳ», «пажӯҳишгар», «донишпажӯх» ба кор мераванд ва «пинҳонпажӯх»-ро ҳам метавон дар баробари вожаи арабии «ҷосус» ба кор бурд.

Низомии Ганҷвӣ ин вожаи «пинҳонпажӯх»-ро ба кор бурдааст:

Ниҳон рафта ҷосусро боз ҷуст,

Ки то ҳоли ӯ боз гӯяд дуруст.

Хабар додаш он марди пинҳонпажӯх,

Ки шохест бо шавкату бо шукӯх

(Низомӣ) [4, 407].

Хушбахтона дар ганчинаи забони мо ҳазорҳо вожа ҳаст, ки мо дорандагони ин забон онҳоро зиндонӣ кардаем. Беҳтар аст ба ҷойи корбурди вожаҳои бегона ва ноошно, ки моёи нишон додани нодории фарҳанги забонӣ мегардад, аз вожаҳои хеш баҳрагирӣ кунем.

Яке аз паёмдҳои омехта шудани забони порсии тоҷикӣ бо вожаҳои бегона ҳамон ба кор бурдани феълҳои омехта (феълҳои мураккаб) аст. Феълҳои омехтаи забони порсии тоҷикиро нотавон мекунад. Бо феълҳои омехта наметавон вожаҳои нав сохт, вале бо феълҳои сода ба осонӣ метавон вожаи нав сохт. Аз ба кор бурдани феълҳои омехта, ки бо вожаҳои бегона сохта шуда, худдорӣ кунем ва ба ҷойи он аз феълҳои сода ва вожаҳои порсии тоҷикӣ баҳра бигирем: ба ҷойи “шурӯъ кардан” бигӯем “оғозидан”; истироҳат кардан = осудан, изофа кардан = афзудан, имтиҳон кардан = озмудан; ифтихор кардан = болидан; ҳазар кардан = парҳезидан; таҳқиқ кардан = пажӯҳидан; фарз кардан = пиндоштан; ҳазф кардан = зудудан; истифода кардан = судҷӯстан; сабр кардан = шикибидан ва дигар.

Ҳаройина ормони мо аз поку беолоиш кардани забон маъноӣ аз забон берун кардани ҳар вожаи бегона нест, балки бархӯрди хирадмандона бо вомвожаҳо ва гиромидошти забони порсии тоҷикӣ.

Дар ҳоле ки мо мегӯем: «Забони порсӣ таърихи дерина дорад ва забони қудратманд аст.» Сад дар сад дуруст мегӯем, вале чаро дерина будану неруманд будани онро дар гуфтору навиштори хеш ошкор намекунем.

Ба дурустӣ метавон гуфт, ки ин нотавонбинӣ ва кӯтоҳӣ аз мост. Чаро? Чун забони форсии дари тоҷикӣ забонест тавонманд ва бениёз. Агар гоҳе ба вомвожаҳо ниёз дорад, ин ниёз дар ҳамон марзу андозае аст, ки ҳар забон метавонад дошта бошад.

Баҳси поксозии забон (на поксозии мутлақ) аз вучуди вожаҳои бегона, масъалаи пуларзише аст, ки дар ҳар забоне ба он пардохта шавад. Гарчи ин нукта дархӯри нигаристан аст, ки ҷойи забонӣ баробариҳои дурафта ва зеборо дар фарҳанги вожагони худ дошта бошад. Хушбахтона дар ганчинаи

забони мо ҳазорҳо вожа ҳаст, ки мо дорандагони ин забон онҳоро зиндонӣ кардаем. Беҳтар аст ба ҷойи корбурди вожаҳои бегона ва ноошно, ки моёи нишон додани нодории фарҳанги забонӣ мегардад, аз вожаҳои хеш баҳрагирӣ кунем.

Имрӯз гурӯҳе дар пайи онанд, ки миёни «дин» ва «вожа» пайванди ногустастанӣ барпо кунанд ва ойини исломро аз вожаҳои порсӣ пок созанд. Ин пиндори дуруст набуда, зеро «дин» дар канори «дил» менишинад ва оромии даруну покии сиришт мебахшад...

Дар гузашта, бештар фарзандони тоҷикро бо вожаҳои монанди Ҷамшед, Хуршед, Хусрав, Фарход, Рустам, Сухроб... меномиданд ва имрӯз вожаҳои чун Исломиддин, Камолиддин, Анас, Мусъаб, Судайс... ҷойи онҳоро гирифтасст. Медонем, ки на он «Камолиддин» барои дин устуворӣ меоварад ва на ин «Ҷамшед» динро ба марзи нобудӣ мерасонад.

Бад-ин рӯй «вожа» на диновар аст, на динбар, на бе Худоро ба Худо мерасонад ва на бо Худоро аз Худо ҷудо мекунад, на дарунеро равшан мекунад ва на дилеро ба торикӣ мекашонанд. Нишонае аст, ки шиносои бурун аст ва бо дарун пайванде надорад. Он гоҳ номи некӯ гузоштанро аз ёд набарем.

Дар миёни мардони дониш ва кишвардорӣ онон ки дилнишину гиро сухан мегӯянд ва содаву расо менависанд, комёбтаранд. Бояд пазируфт бо ин ҳама вожаҳои рангораги бегона, ки ҳар рӯз бори забони порсии дари тоҷикӣ мешаванд, ин забон наметавонад пиндорҳо ба содагӣ шукуфо кунад ва на тавоноии онро дорад, ки миёни гӯянда ва шунаванда, нависанда ва хонанда ба осонӣ пайванд барпо кунад.

Хулоса. Ҳаройина ормони мо аз поку беолоиш кардани забон маъноӣ аз забон берун кардани ҳар вожаи бегона нест, балки бархӯрди хирадмандона бо вожаҳои иқтибосӣ ва гиромидошти забони порсии тоҷикӣ.

АДАБИЁТ:

1. Вожаномаи порсии сара /Фарҳангистони забони порсӣ/. Техрон, 1390, - 245 с.

2. Мир Чалолуддини Казозӣ. Порсо ва тарсо / Гузорише аз достони Шайх Санъон дар «Мантиқ-ут-тайр»-и Агтор. Техрон, 1376, - 206 с.

3. Муҳаммадтақии Баҳор «Малик-уш-шуаро». Сабкшиносӣ ё таърихи татаввури насри форсӣ / Муҳаммадтақии Баҳор. –Техрон: «Амири Кабир», 1382, 467. – С.

4. Раҳим Афиғӣ. Фарҳангномаи шеърӣ. Чопи дувум. Техрон, 1376, - 870 с.

5. Ризо Доварии Ардакони. Дар бораи илм. Душанбе: «Дониш», 2010, - 347 с.

6. Фарида Розӣ. Фарҳанги вожаҳои форсӣ ба рои вожаҳои арабӣ дар форсии муосир. Техрон: “Марказ”, 1380, -256 с.

ТДУ 82-9

С.И. Шарипов, Д.Ю. Маҳкамова

ВАЗЪИ ОМУЪЗИШИ ПУБЛИТСИСТИКАИ МАҲАЛЛӢ (дар мисоли публитсистикаи вилояти Хатлон)

Кафедраи методикаи таълими забон ва адабиёти тоҷики Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Шарипов С.И. – омӯзгори кафедраи методикаи таълими забон ва адабиёти тоҷики Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Муҳимияти мавзӯ: Омӯзишу таҳқиқи рӯзгор ва фаъолияти публитсистони маҳал ва матбуоти даврии музофот дар кишвар аз ҷониби муҳаққиқони ватаниву хоричӣ то ба имрӯз ба таври амиқ сурат нагирифтааст. Гарчанде дар бораи осори публитсистии баъзе аз қаламкашони хатлонӣ ва махсусияту вижагиҳои матбуоти ин маҳал ишораҳо бошанд ҳам, аммо онҳо хеле каманд.

Натиҷаи омӯзиш ва баррасии онҳо: Публитсистикаи маҳаллӣ ва ё “матбуоти музофоти кишвар дар умри беш аз ҳаштодсолаи худ паҳлуҳои зиёди мавриди таҳқиқро ҳамчун сарчашмаҳои кашфношуда ба вучуд овардааст. Мутаассифона, ин ва амсоли ин проблемаҳои матбуоти маҳаллии кишвар то имрӯз тавачҷуҳи аҳли пажӯҳишро ба тавре ки бояд, ба худ ҷалб насохтааст. Ба ибораи дигар, ин типии матбуоти даврӣ аз эътибори аҳли таҳқиқ дур мондааст. Ҳол он ки матбуоти маҳаллӣ ҷузъи таркибии матбуоти даврӣ буда, аз як тараф вижагиву хусусиятҳои хосса, аз сӯйи дигар сабақҳои касбиеро молик мебошад, ки омӯзишу пажӯҳиши онҳо натавонанд барои аҳли илм, балки барои омӯзгорону донишҷӯён, кормандони эҷодии

ин типии нашрияҳо ва пешбурди ин соҳа аз аҳамият ҳолӣ нахоҳад буд” [6, с. 24].

Дар қорҳои илмии олимони соҳаи журналистика ва публитсистикаи тоҷик, аз ҷумла А. Саъдуллоев, И. Усмонов, П. Гулмуродзода, Д. Давронов, М. Муродӣ, А. Азимов, Н. Салихов, М. Абдуллозода, Ҷ. Муқим, Ш. Муллоев, С. Гулов, С. Ҳайдаров, О. Салимзода, Б. Қудбиддин, Ҷ. Раҳмонова, Д. Самадова, Н. Кӯчарова, Н. Усмонова, Д. Маҳкамова, Н. Маъмурзода, С. Шарипов ва ҷанде дигарон зимни таҳлили масъалаҳои гуногуни публитсистикаи ва матбуоти даврии музофотӣ ба фаъолияти публитсистони маҳал низ тавачҷуҳ намудаанд.

Публитсистикаи давраи таҳаввулотии сиёсӣ, иҷтимоӣ, бархӯрди фарҳангу тамаддунҳо, барои таҳриқи афкори мардум рисолати худро бештар намоён мекунад. Публитсистоне, ки имрӯз дар кишвар ва берун аз он бо осори публитсистӣ муаррифӣ шудаанд, маҳз дар идораҳои матбуоти маҳал тарбия дидаву ба зинаҳои баландтари эҷод расидаанд. Бояд зикр кард, ки масъалаи интиҳоб ва баррасии мавзӯ аз ҳаёти маҳал боиси эҷоди

асарҳои публитсистие шуданд, ки дархӯрди талаботи ҷомеа гаштаанд.

Муҳаққиқ М. Муродӣ публитсистикаи тоҷикро ба чор давра ва чор насл табақабандӣ карда, вижагиҳои осори ҳар кадомро мавриди таҳлил қарор додааст. Ташаккули публитсистикаи минтақаи Хатлон бо вазъи сиёсату иқтисодӣ ва иҷтимоиву фарҳангии солҳои 30-юми асри XX иртибот мегирад. Бо дар назардошти ин, метавон осори публитсистии қаламкашонӣ Хатлонро ба ду давраи калон: 1. Давраи Шуравӣ солҳои 30-90-уми асри XX; ва 2. Давраи замони истиқлол, ки аз соли 90-ум то имрӯз идома дорад, ҷудо кард.

Аксари публитсистони Хатлон дар идораҳои рӯзномаву маҷаллаҳои ноҳиявӣ шаҳрӣ, вилоятӣ ва ҷумҳуриявӣ аввалин намунаҳои эҷоди публитсистии худро интишор намуда, баъдтар маҳораташонро такмил дода, ба навиштани асарҳои калонҳаҷм пардохтаанд. Ба ақидаи муҳаққиқ Н. Маъмурзода маҳз бо туфайли фаъолияти пурсамари журналистону публитсистони маҳаллӣ масъалаҳои гуногунӣ ҳаёти музофот инъикосу баррасӣ мегардиданд, ки ин ба дарку ҷаҳонбинии сокинон аз воқеаву падидаҳои замон мусоидат менамуд. “Дар солҳои 80-ум журналистикаи тоҷик аз нигоҳи касбият ба таври назаррас пеш рафтааст. Махсусан, нашрияҳои маҳаллӣ, мактабҳои хуби эҷодии худро ба вучуд овардаанд, талабот нисбат ба маводҳои ҷопшуда ҷиддӣ гардид. Бо мутолиаи рӯзномаҳои он солҳо шаклҳои жанрии маводро ба осонӣ муайян кардан мумкин аст. Рӯзноманигорон мақсад гузоштанд, ки бештар факту маълумот, суратҳои истифода намоянд, ки вазъи воқеии корро инъикос мекунанд. Ахборот, очерк, репортаж, фелетон барин жанрҳо истифода шуда, дар нашрияҳои маҳаллӣ, аз ҷумла “Ҳақиқати Қӯрғонтеппа”, “Ба пеш”, “Ҳаёти нав”, “Вахш”, “Байрақи Коммунизм” [3, с. 87] рӯйи ҷоп меомаданд, ки хонандагонӣ зиёд доштанд. Хусусияти асосии осори публитсистии онҳо дар он аст, ки на танҳо мушкilotи иҷтимоӣ ва маънавии мардуми маҳалро инъикос кардаанд, балки ба ҳалли онҳо низ мусоидат намудаанд. Рӯҳи иҷтимоии осори публитсистӣ “... дар ҳар давру замон даҳолат ба воқеияти муҳими рӯз ва

маърифати иҷтимоии онҳо” [4, с. 3] ба ҳисоб меравад, ки аз рисолати он бармеояд.

Бахтиёр Муртазо ҳамчун яке аз публитсистони намоёни тоҷик ба инъикоси ҳаёти мардуми вилояти Хатлон таваҷҷуҳи хосса намудааст. Дар асарҳои публитсистии ӯ азхудкунии заминҳои водии Вахш, рушди соҳаи кишоварзӣ, бунёди муассисаҳои талимиву фарҳангӣ, саҳми меҳнаткашон дар рушди ҷомеа ва монанди ин масъалаҳо бозгӯ шудаанд: “Дар маҷмӯаҳои «Ман заминро дӯст дорам» (1977), “Лимуи тоҷик” (1983), «Эҳёи Бешканд» (1986), “Чашмаи офтоб” (1987), “Ман чароғ афрӯхтаам” (2005), “Ҷавпазак” (2000), “Нух чинори Балҷувону Баҳманрӯд” (2010) ва ғайра очеркҳои зиёде дар мавзӯҳои кишоварзӣ, бунёди иншоотҳои гуногун ва маънавият ҷоп гардидаанд, ки метавонанд мавзӯи таҳқиқи ояндаи публитсистикаи маҳал бошанд. Муҳтавои ин асарҳоро ғояҳои созандагӣ, меҳнатдӯстӣ ва фидокорӣ инсонҳо ташкил медиҳанд. Публитсист ба ин масъала дар ду давраи фаъолияти эҷодии худ: замони Иттиҳоди Шуравӣ ва давраи соҳибистиклолии Ҷумҳурии Тоҷикистон таваҷҷуҳ кардааст. Бо вучуди умумияти инъикоси ин мавзӯҳо дар давраҳои гуногуни фаъолият, онҳо аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Соҳти давлатдорӣ, тарзу усули кор ва натиҷаҳои меҳнатӣ омилҳои асосии мутафарриқии он ба ҳисоб мераванд” [8, с. 105].

Азбаски рушди публитсистика ва матбуоти маҳал ба замони истиқлол рост меояд, дар ин бора олимони соҳаи журналистика ишораҳо доранд. “Дар публитсистикаи ин давра бо вучуди ба назар расидани баҳси масъалаҳои гуногун, инъикоси мавзӯҳои таърихиву сиёсӣ ва худшиносии миллӣ бартарӣ доранд. Дар инъикосу тасвир ва ба баҳс кашидани ин ва амсоли ин масоил нақши насли нави публитсистон низ барҷаста аст. Ба ин насл метавон Фотех Абдулло, Зиё Абдулло, Султони Ҷамад, Зафар Мирзоев, Нуралӣ Давлат, Хуршеди Атоулло, Салим Аюб, Зафар Суфӣ, Ҳуринисо Ализода ва чанде дигарро дохил намуд” [4, с. 244-245], - қайд мекунад профессор М. Муродӣ.

Ба таъбири Н. Усмонова “Ба муаллифи асари публитсистӣ, пеш аз ҳама, наза-

ри ҳамабин лозим аст. Вай бояд гузаштаву имрӯзаро пурра донад ва ояндаро пешбинӣ карда тавонад. Дар баробари ин ҳама ташхис намудани неку бад, роҳи ҳалли мушкилотро низ гуфта тавонад” [8, с, 94]. Мавзӯҳои дӯстиву ваҳдат, бунёди коргоҳу корхонаҳои саноативу истеҳсолӣ, баланд бардоштани эҳсоси ватандӯстиву масъулиятшиносӣ, тарбияи ахлоқии наврасону ҷавонон, рушди соҳаи кишоварзӣ, тарғиби меҳнатдӯстиву рафоқат, мубориза бо падидаҳои номатлуби замон, нақши занону ҷавонон дар ҷомеа ва ғайра баррасӣ шудаанд. Таъсирпазирии маводи публитсистии маҳаллӣ ва “рангорангии матбуоти даврӣ имкон медиҳад, ки тамоми паҳлуҳои ҳаёти иҷтимоӣ ва рӯзгори мардум бо ҷузъиёташ мавриди инъикосу баррасӣ қарор гирад” [7, с. 294]. Дар воқеъ, маҳз тавассути публитсистика тамоми соҳаҳои хоҷагии халқ ва пешрафту мушкилоти он баррасиву инъикос мегардад.

Истиқлолияти давлатӣ ба публитсистони маҳаллӣ имконияти васеи эҷодро фароҳам оварда, қисме аз ин осор дар шакли китоб ва маҷмӯаҳои дастҷамъона нашр шудаанд. Интишори китобу маҷмӯаҳои алоҳида, аз як тараф, барои мутолиаи хонандагон бошад, аз тарафи дигар, чун манбаи таҳқиқи пажӯҳишгарон хидмат мекунад. Муҳаққиқ Н. Бозоров аз лавҳаю очерк, сафарномаву ёддошт ва асарҳои ёдовар мешавад, ки адибону публитсистони ватаниву хориҷӣ пас аз дидани минтақаҳои гуногуни Тоҷикистон, хосса вилояти Хатлон (дар пештара вилояти Кӯлоб) эҷод кардаанд. Ӯ аз ҷумла, менависад: “Чалол Иқромӣ дар сафари дахрӯзааш - аз маркази собиқи вилоят - шаҳри Кӯлоб то ба ноҳияи Ховалинг, деҳаҳои Сангтӯда, Дараи Мухтор, ки Восеъи диловар бар зидди зулми золимон қиём карда буд, кӯҳи Зағара, қишлоқи Панҷурт, ноҳияи Муъминобод ва баъзе деҳоти он - асосан аспсавор сайр карда, дидаҳои моҳирона тасвир намудааст” [1, с. 84]. Ин асарҳо барои публитсистикаи маҳал чун заминаи эҷоди дигар асарҳо ва пайравӣ хидмат кардаанд.

Осори публитсистони маҳаллӣ, асосан, дар доираи жанрҳои публитсистӣ, ба вижа эссе, лавҳаю очерк, мақола, ёддошт ва сафар-

нома иншо шудаанд. Маводи публитсистии онҳо дар баробари ҳаёти мардуми маҳал, инчунин масъалаҳои ҷумҳуриявӣ байналмилалӣ низ фаро мегиранд. Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон хангоми мулоқот бо аҳли зиёи мамлакат таъкид карда буданд, ки: “Хонандаи мо имрӯз зиёдтар ба асарҳои ниёздор, ки дастовардҳои даврони Истиқлолият, корномаи қаҳрамонони сохтмонҳои бузурги кишварамон дар онҳо бо ҳақиқатнигорӣ ва завқи баланди бадеӣ инъикос гардида бошанд... Ин қарзи муқаддаси шаҳрвандӣ ва рисолати эҷодии онҳост” [9, с, 26-27].

Мусаллам аст, ки маҳз дар солҳои ҷанги шаҳрвандӣ як силсила китобҳои публитсистие рӯйи чоп омаданд, ки муаллифонашон публитсистони маҳаллӣ буданд. Онҳо ҳодисаҳои он солҳоро ҳамчун шоҳид воқеъбинона тасвир кардаанд: “Ин асарҳо хонандагони зиёд доштанд, чунки мардум ба донишҷӯи сабабҳои ҷанги бемаъниву хонумонсӯз ва мақсади давлату муҳолифин дар он давраи тақдирсоз ниёз дошт. Дар қатори таълифоте, ки ба мавзӯи ҷанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон бахшида шудаанд, “Тӯфони Сангаки Сафар ва Файзали Саид”-и Амиршоҳи Хатлонӣ ва Абдувалии Истаравшанӣ, “Номус”-и Амиршоҳи Хатлонӣ, “Таркиш”-и Ҳикматулло Насриддинов, “Қӯрғонтеппа: сентябри хунин”-и Файзбахшро номбар кардан бамаврид аст, ки солҳои аввали баъдиҷангӣ нашр шудаанд” [2, с, 15]. Ба андешаи мо фурсати он расидааст, ки ин асарҳои публитсистӣ аз ҷониби муҳаққиқону пажӯҳишгарони ватаниву хориҷӣ ҳамҷониба омӯхта шуда, ба маҳорати нигорандагӣ, таҳлилу арзёбии масъалаҳои гуногуни сиёсӣ иқтисодӣ, иҷтимоӣ фарҳангӣ ва маънавии он солҳо баҳои воқеӣ дода шавад.

Дар вилояти Хатлон садҳо адибону публитсистон ва журналистони соҳибистеъдод ба дунё омада, бо осори гаронмояи маънавии худ дар ташаккули донишу ҷаҳонбинӣ, дарки олами ихотакарда, инъикоси воқеии ҳаёти мардуми маҳал саҳми муносиб гузоштаанд. Аз ҷумла, Муқим Абдурахмонов, Файзали Чориев, Шарифамоҳи Кишвардӯхт, Шоҳмузаффар Ёдгорӣ, Ҳақназар Ғоиб, Зиё Абдулло, Сайдали Бобохонов, Сайдалиев Боймурод, Усмон

Тўйчиев, Аъзам Мўсоев, Саттор Қарахонов, Муҳаббат Мирзороҳимова, Тухфа Аҳмадова, Ҳусейн Маликов, Абдували Абдувоҳидов, Зафар Мирзоён, Аҳмади Иброҳим, Ҳуриниссо Ализода, Зафар Муродов, Шарофати Дониёр, Давлат Султонов, Нуриниссо Муртазоева, Шерали Саид, Латофат Мирзосаидиён, Адолат Сайфуллозода ва дигаронро хонанда мутолиа намуда, аз вижагиҳои сабки нигориши онҳо огоҳии бештар пайдо менамояд.

Қайд намудан зарур аст, ки дар чараёни пешбурди корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ ва таълимии донишҷӯёни ихтисосҳои рӯзноманигорӣ ва журналист-тарҷумон дар зинаҳои бакалавр ва магистратураи Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Ҳусрав рӯзгор ва фаъолияти як зумра адибону публиксистон ва журналистони маҳаллӣ, аз ҷумла Шарифамоҳи Кишвардухт, Шохмузаффар Ёдгорӣ, Боймурод Сайдалиев, Саттор Қарахон, Шерали Саидзода, Аъзам Мўсоев ва ғайра дар доираи лоиҳаҳои кори курсӣ ва рисолаҳои хатми бакалаврию магистрӣ таҳқиқу баррасӣ гардида, ин самти кор идома дорад. Ҳамчунин дар барномаи таълимӣ барои донишҷӯён ва магистрони ихтисоси рӯзноманигорӣ ва журналист-тарҷумон фанҳои “Матбуоти маҳаллӣ”, “Мактаб ва чараёнҳои муосири публиксистӣ”, “Очерк ҳамчун жанр”, “Публиксистикаи садаи XX” ва амсоли ин публиксистикаи маҳал низ ба инобат гирифта мешавад.

Ҳамасола бо ташаббусу ибтикороти Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон ва Иттифоқи журналистони Тоҷикистон озмунҳои эҷодӣ ташкилу баргузор мегарданд, ки яке аз номинатсияи онҳо “Асари беҳтарини публиксистӣ” ва “Беҳтарин публиксистии сол” мебошад. Ҳамчунин, ҳамасола бо ибтикори бахши очерк ва публиксистикаи Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон вазъи публиксистикаи тоҷик, аз ҷумла публиксистикаи маҳал бо иштироки адибону публиксистон, муҳаққиқону мунаққидон ва эҷодкорони соҳибмактаб таҳлил мешавад. Зикр кардан ба маврид аст, ки нақди публиксистӣ ба асарҳои муаллифони маҳаллӣ кам ба назар мерасад. Ҳол он ки арзишдиҳии асари публиксистӣ метавонад ба рушди ин соҳаи эҷод мусоидат кунад.

Дар ҳошияи ин чорабиниҳои маърифатӣ низ дар вилояти Хатлон озмунҳои эҷодӣ, аз ҷумла “Неруи сухан” ва “Эҷози Истиклол” гузаронида мешавад, ки ғолибон бо диплому мукофотпулӣ ва ҷоизаи махсуси адабии ба номи “Носири Ҳусрав” (асарҳои насрӣ) ва “Шамсиддин Шохин” (асарҳои назмӣ) қадрдонӣ мешаванд. Хуб мешуд, ки дар ин озмунҳо номинатсияи “Беҳтарин асари публиксистӣ”, “Беҳтарин публиксистии вилоят” ва ба номи яке аз публиксистони муваффақи вилоят ҷоизаи махсус таъсис дода шавад. Дар воқеъ, чунин чорабиниҳои маърифатӣ-эҷодӣ ба рушди маҳорати касбӣ ва дарёфти истеъдодҳои нав мусоидат мекунад.

Ба андешаи мо, ба назар гирифтани масъалаҳои мавриди назар ҷангоми таҳқиқу баррасӣ ба рушди публиксистикашиносӣ ва эҷоди асарҳои публиксистӣ дар маҳал мусоидат менамоянд:

– таъсис додани шуъбаи публиксистика ва нақди адабӣ дар назди идораҳои ВАО-и маҳаллӣ;

– таҳқиқу баррасии зиндагӣ ва осори публиксистон, аз ҷумла публиксистони маҳал;

– ташкил ва ба роҳ мондани озмунҳои эҷодӣ миёни журналистону публиксистон ва ҳавасмандгардонии онҳо;

– таҳким ва ҷорӣ кардани фаъолияти мактаби устоду шогирд дар назди идораҳои ВАО-и маҳаллӣ;

– ташкил намудани суҳбату вохӯрӣ ва нишастҳои илмӣ эҷодӣ бо иштироки журналистону публиксистон ва муҳаққиқонону мунаққидони соҳа;

– ҷопу интишори маводу асарҳои публиксистони маҳаллӣ;

– таъсиси ҷоизаи публиксистӣ ба номи яке аз публиксистони варзидаи маҳаллӣ;

Хулоса, вақти он расидааст, ки ба таҳқиқу пажӯҳиши публиксистика, аз ҷумла таъриху таҳаввули публиксистикаи маҳал ва осори публиксистони алоҳидаи он тавачҷуҳи махсус зоҳир карда шуда, саҳми ин соҳаи эҷод дар тақомули афкори мардум муайян гардад.

АДАБИЁТ

1. Бозоров Н. Сафарнома ҳамчун жанри публитсистика (Дар мисоли маводи маҷаллаи “Садон Шарқ”). – Душанбе: Пойтахт, 2014. – 84 с.

2. Маҳкамова Д. Муковиматҳои сиёсӣ ва раванди сулҳи тоҷикон дар публитсистикаи китобӣ. – Душанбе: Ирфон, 2018. – 192 саҳ.

3. Маъмурзода Н. Формирование и развитие печати в Хатлонской области (Монография). – Душанбе: Ирфон, 2020. – 282 стр.

4. Муродов М. Аз замон то замон (Нигоҳе ба публитсистикаи тоҷик). – Душанбе: Шучоён, 2010. – 248 саҳ.

5. Муродов М., Қутбиддинов А. Баъзе омилҳои рушди матбуоти даврии маҳаллӣ / Матбуоти даврии маҳаллӣ Тоҷикистон: дирӯз ва имрӯз. Ҷилди II / мураттиб М. Муродов; зери назари Ш. Комилзода; муҳаррирон: А. Қудбиддинов, М. Чумъаев. – Душанбе: Аржанг, 2020. – 237 саҳ.

6. Муродов М. Матбуоти даврии маҳаллӣ Тоҷикистон ва зарурати пажӯҳиши он / Матбуоти даврии маҳаллӣ Тоҷикистон: дирӯз ва имрӯз. Ҷилди I / мураттиб М. Муродов; зери назари Ш. Комилзода; муҳаррирон: А. Қудбиддинов, М. Чумъаев. – Душанбе: Аржанг, 2020. – 352 саҳ.

7. Усмонова Н. Оҳанги публитсистии романи Чумъа Одина “Гузашти айём”. – Душанбе: Ирфон, 2012. – 144 саҳ.

8. Шарипов С.И. Место очерка в публицистике Бахтиёра Муртазо (Монография). – Бохтар, 2021. – 180 стр.

10. Эмомалӣ Раҳмон Забон ниғаҳбони хувияти миллист / Матни суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ҷаноби олий Эмомалӣ Раҳмон дар мулоқот бо аҳли зиёи мамлакат (Мураттиб: Ато Ҳамдам, муҳаррири масъул: Саидмурод Фаттоев.). – Душанбе: Адиб, 2008. – 111 саҳ.

ТДУ 81:811.222.8

А. Бобохонов

КАЛИМАСОЗИИ СИФАТУ ИСМ БО ШУМОРАВУ ИСМ ДАР ЗАБОНИ “БАДОЕЪ-УЛ-ВАҚОЕЪ”-И ЗАЙНИДДИН МАҲМУДИ ВОСИФӢ

Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Бобохонов А. – омӯзгори кафедраи забони тоҷикии Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Муҳиммияти мавзӯ: Таҳлилу тадқиқи калимасозии исмҳои мураккаби тобеъ дар омӯзиш таркиби луғавии забон, ибораҳои рехтаву озод ва таснифоти онҳо аҳамияти калон дорад. Тадқиқи исм ҳамчун ҳиссаи мустақили нутқ масъалаи басо нозук ва мубоҳисавии соҳаи морфология таснифоти ҳиссаҳои нутқро ба миён мегузорад, ки онро наомӯхта, исро пурра тадқиқ кардан мумкин нест. Тадқиқи ин масъала нишон медиҳад, ки меъёри лексикиву грамматикӣ таснифоти ҳиссаҳои нутқ асосан дуруст аст.

Натиҷаи омӯзиш ва баррасии онҳо: Дар ин тарзи калимасозии исмҳои мураккаби тобеъ, ки чузӣ асосӣ исм ва чузӣ тобеъ сифат мебошад, бисёр серистеъмол аст. Ҳодисаи пеш аз исм омадани сифатҳоро дар калимаҳои му-

раккаб Н.З. Ҳотамӣ хеле хуб шарҳ додааст: “Мувофиқи қоидаи грамматикаи забони дарӣ ва забони ҳозираи форсӣ сифат бояд пас аз муайяншаванда истифода шавад. Ин қоида дар сохтани калимаҳои мураккаб низ бояд риоя карда мешуд, вале тарзи ҷойгирии чузҳои калимаҳои мураккабро аз нуктаи назари забони форсии қадим ва миёна, ки дар онҳо сифат пеш аз муайяншаванда ҳам омада метавонист, шарҳ додан мумкин аст”¹ (1. Ҳотамӣ Н.З. Лексика персидского языка и пути её обогащение. автореф. докт дисерт. Баку, 1968, саҳ. 115). Ин ҳолат пеш аз муайяншаванда омадани на танҳо муайянкунандаи сифатӣ, балки ҳамагуна муайянкунандаро низ далолат мекунад, ки боиси ба амал омадани исмҳои мураккаб шудаанд. Ин гуна ибораҳои исмӣ дар аввал

боиси ба амал омадани исмҳои мураккаби тобеъ шуда бошанд ҳам, вале бо мурури замон ва забонзад шуданашон он исмҳои мураккаб чун қолаби тайёри калимасозӣ қабул ва ҳазм шудаанд ва дар забони адабии ҳозираи тоҷик ҳам дар асоси онҳо исми нав сохта мешаванд. Чунончи, дар байти зерини М.Турсунзода дар асоси ҳамин қолаб исмҳои сардбарф ва гармборон сохтааст:

Регрезону биёбон дидам,

Сардбарфу гармборон дидам.²

(2. Ш. Рустамов. Исм... саҳ. 156).

Исмҳои мураккаб, ки бо ин қолаб сохта шудаанд, шахс, ашӯҳои мушаххас ва ҳодисаҳои олами табиӣ ва мафҳумҳои гуногунро ифода менамоянд. Дар ин гуна исмҳои мураккаб чӯзӣ яқум маънои ҳиссаи дуҷумро эзоҳ медиҳад ва бо семантикаи худ аз гурӯҳи кулл чӯзӣ онро ҷудо мекунад. Масалан, дар калимаҳои “тунбод”, “гирдбод” на ҳама гуна бод, балки бодҳои “сиёҳзамин” ва “шӯрзамин” ҳелҳои махсуси замин фаҳмида мешаванд. Ин гурӯҳи исмҳо аксар ашӯҳои моддӣ мебошанд: **яккамех, беморхона, тангкӯча, торикшаб...**

Чанде аз онҳо исмҳои маънӣ мебошанд: **хушхабар, гармсел, гирдбод, тундбод.**

Восифӣ дар “Бадоеъ-ул-вақоъ” бо ин қолаб чунин исмҳои мураккаби тобеъро истифода намудааст: **фархундааср, саодатнишон, нодиракор, олинёмат, сузансифат, микрозсифат, олимакон, покизачавҳар, фалакхиром, барққирдор, мушқбӯй, олимақом, хушилхон, бодпой, тезгуш, хушқлаб, хунинчигар, ширинтакаллум, соҳибчамол, олиҳазрат, кофарнеёмат, кутӯҳандеша, калшоир, тезрафтор, тозинаҷод, бадрафтор, оташниҳод, қавихайкал, талхком, хастадил, хуштаб, чилахона, сипариштибох, хушқол, гулрухсор, тирадил, шакарханда, хушовоз, курботин, пирзол, зиштрӯй, қавичусса, хуршедчехра, саодатосор, гармхона, сангиндил.** Мисолҳо: Ки аз қудуми **фархундаасраш** тобеъи барайёи салим монад (2-689). Фарзандони соҳибқирони зафарқарин ва умарои **саодатнишон** садрнишин ва судури олимпқдор ва вазирои мунсарех алсудур ва навоби отибаи гардунқабоб... бидонанд (695). Ки аз он вақт, ки хайёти **нодиркор** ягонаи азали ва

устоди корхонаи лам язали хилғати нафиси давлат ва саодатро бар қомати ҳашамат ва азамати мо ба сӯзани иқбол ва риштаи афзол дӯхта... (2-696). Ҳамвора ҳимати **олинёмат** бидон масруф ва маътуф аст (2-696)...чун дар воло устод Ҳусейни Хайёт, ки **сӯзансифат** қадам аз сар сохта сари риштаи хидмат аз даст намедиҳад (2-696)... дар кураи риёзат ва мучоҳидат месӯзад ва **микросифат** дар қатри амур миён маҳкам баста ҳам мебарад (2-696). Ва хиштфурӯш суффаи **олимақонаш** монанди найи аъзам дар сафо ва нури анварро гузар баркашад, айвонаш афтодӣ... (2-704). Ва рӯй ба он канизак карда гуфт, ки ин кавқаби **некаҳтари** саодатпартав аз кадомин бурҷ ва ин дурномаи ягонаи **покизачавҳар** аз кадомин дарҷ аст (2-709). Ва руҳаш тезқоми **фалакхиром**, фикраташ монанди **барққирдор** Ҳазрати Муставфӣ... намуда (719).

Байт:

Зи силсабл баса мушқбуйтар гуй,

Зи оби чашмаи хайвон беҳ омада

мутлақ (2-728)

Хост, ки ўро дар силки суккон ва ҳаддоми **олимақоми** даргоҳи олампаҳои худ овард (2-730). Ва муғаниёни **хушилхон** чанг дар қонуни дилнавозӣ ва нағмапардозӣ зада, оташи шавқи дилбаронро дар қонуни синаи ошиқи бенаво аз боди най ва оташи уд барангехтанд (2-735) Нуъмоншоҳ бар аспӣ бодпойи хокфарсои оташномаи обпаймои **заринсим** ғачқордуми **тезгуши бедорхуш** савор баст (2-736). Ба ғайри чашмаи чашми чигарташнағони **хушқлаб** обе буд (2-739). Балки аз шиддату уфунати ҳаво он куҳ мисли беморони **хунинчигар** хун барандохта буд (2-752). Монанди лаъли дилкаши хубони **ширинтакаллум** ва дилпазир ва чун хати сабзи нозуки маҳвашони пурошӯб ва фитнаи дили барно... буд (2-756). Дар бозор ғуломи дид бағояш **соҳибчамол**, чун уро аз соҳибаш харидорӣ намуд (2-770). Вазир аз забони лутфи он **олиҳазрат** ҷавоб намуда, нишонро тез бар табақи он бинобар илтимоси Мавлонои Машоралия ба назм оварда ба сомеи ҷалол расонид (2-826). Ки эй дуни пастҳимат ва эй забуни **кофарнеёмат**, дар ҳазонаи қарами ман чӣ камӣ дидаӣ? (2-830). Иттифоқо он ғазал ба дасти яке аз фузалои

Самарканд афтод, аз рӯи **кутоҳандешии** забон таънаи дароз карда... (2-831). Ва дар майдони гуфтугӯй гуи фасоҳат ба чавгани балоғат аз акрон ва амсол худ рабуда ва ўро **калшоир** мегуфтанд (2-832).

Ки чокарони худро бар аспони **тезграфтор** савор кардаанд (2-837). Ҳаҷочро **тозинаҷод** адҳаме буд (2-838). Бар астари **бодграфтори барқкирдоре** савор бар дари маҳкама расид (2-838). Итифоқо аз он бад сар-сари наҷод ва барқи **оташниҳод** садои раъде зоҳир шуд (2-838).

Байт:

*Бас, ки адли у заифонро қавиҳайкал кунад,
Муш гардад чун палангу паша*

монанди хурӯс (2-843)

.... ки баҳри бекарони Уммон аз ҳиҷолати вай **талхком** гашта кафи ҳайрат бар рӯ зада ба худ фурухта буд. (2-859).

Байт:

*Ёр он бошад, ки гирад дастӣ дӯст,
Дар парешонҳолӣ ва дармондагӣ*

(2-1113).

Эй чамандари зебои раънои **болобаланде, абрукаманде**, лабҳо чу қанде, **пистадаҳоне, мурмиёне**, роҳати чоне туро талаб мекунад (2-1306). Ва мегуфт, эй Чамандар, зани аҷузии **гандапире** ошиқи ту шуда ва шефтаи ту гардида (2-1305). **Пиразанеро** пурсиданд, ки даҳи мехоҳӣ? (2-1269). Шояд, ки баракати омине шумо дуои **хастадилон** мустаҷоб гардад (2-1229). Мехоҳам то офтоб ояд ба дар, бар **хуштабён** зави алькули ин пушида нест, ки тарз маҳз аст (2-1210). Фармуданд, ки эй **чигаргушҳои** ман, дар ин рӯз ҳама атфол шодмон ва хушҳол мебошанд (2-1094). Ёкутро дар андак замоне дараҷаи хат ба дараҷае расид, ки сафҳаи рӯзгор аз “Бадоеъ-ул-вақоеъ” қалами **зеборақами** ў чун сафҳаи узори **сабзхатони гулруҳсор** ораста гардид (2-882).

Ёкут монанди қалами дил шикаста ва чун давои **тирадил** ба тамсили худ боз гардид (2-883).

Байт:

*Як шакарханда, ки аз лаъли
шакарханд кунад.*

*Чор бозори ҷаҳон пуршакар ва
қанд кунад (2-896).*

Бағоят хушовоз ва нағмапардозии ин байтхоро (ба ў) ёд дода буд (2-898). Ки эй қавми бе бисирати чоҳил ва эй тоифаи бемаърифати ғофил, эй **қурботинони** бекайёсат... (2-917). **Пирзоле** аз рашку оташ дар муйи сафеди худанд, ин ки гуфтам (2-965).

Байт:

*Яке зиштрӯе ба сад гуна айб,
Ту гуфтӣ, ки мурдор будаи ту шав
ба дур. (2-980).*

Ин каминаро дар он авҷот шутуре буд бағоят азимҳайкал ва **қавиҷусса**, чунончи дар силсилаи узбакия ўро назир ва ҳамто набуд (2-1002).

Байт:

*Эй шаҳи хуриедмехр гашта
асират сипеҳр,
Баҳри худ аз субҳ ва меҳри сохта
теғу кафан (2-1004).*

Сабил бародарони номдори нусратшиёр ва фарзандони комгори **саодатосор** ва умарои давлатфарҷом... (1014). Ва мегуфтанд, ки эй золими **сангиндил** ва эй бераҳми меҳргусил, ин чӣ кор буд, ки қардӣ ва ин чӣ амал буд, ки пеш овардӣ (2-1027). Эй Чамандари зебои раънои болобаланде, абрукаманде, лабҳо чу қанде, **пистадаҳоне...** туро талаб мекунад (2-1306).

Гурӯҳи дигари исмҳои мураккаби тобеъро калимаҳое ташкил медиҳанд, ки ҷузъи якумашон исм буда, ҷузъи дуюмашон сифат мебошад. Ин гурӯҳ каммаҳсултар аст. Ин исмҳо одатан дар натиҷаи факки (афтидани) бандаки изофӣ (и) табдил ёфтани онҳо ба як калима пайдо шудаанд: Дар “Бадоеъ-ул-вақоеъ” чунин калимаҳо бо ин қолаб истеъмол шудаанд: **падарқалон, моҳборик, хонахароб, сипариштибоҳ, ришдароз, чамшедҳашамат, моҳҷучук, фалакхиром, чубпора, чигарташна, лабташна, сангреза шамъсифат, болобаланд, абрукаманд, сархуш, харбузасифат, чигарсӯхта, хокшӯр, сарбараҳна**. Мисолҳо: Номи вай Зайниддин Абубакр аст ва **падарқалони** вай Шарафиддин Усмон аст (2-1059) Чанд таҳмин қарда саранҷоми он маҷлисро гуфт панҷоҳ ҳазор тангаи Миракро Тағоест, ки ўро **Моҳборик** мегӯянд (2-1226).

Байт:

Аз безанист хонахаробӣ ва дарди дил,

В-аз муфлисист ин илму ранчу

он таъб. (2-1245).

Рӯзе подшоҳ бо хоси даргоҳи **сипар-иштибоҳ** нишаста буданд (2-1202). Ба назари вай даромад, ки қадбаланд ва **ришдарозро** ақл намебошад (2-899)... дар яйлоқи шаробхонаи олиҳазрати салтанатминқабати хуршедманзалати Чамшедҳашамати Фаридуншавкат... ориз шуд. (2-970).

Гуфт, ман хабар ёфтаам, ки **Моҳчучукро** Ҳусейн кунқарот будааст (2-1131), Ва рухаш тезкоми **фалакхиром**, фикраташ монанди буроқ барқирдор... (2-719). Дар он бедояи гарон нопайдо ба ғайри чашмаи чашми **чигарташнағони** хушқлаб обе буд (2739). Ё аз таҷреҳи хуни **лабташнағони** талхкоми он регистони хуношом рӯйи дарҳам кашида буд (2-739). Дар ду чониби чӯйи равон ва бар канори ҳар чӯйи дарахтон ва сангрезаҳои дар таки чӯй, машобаи марворид дар миёни ин кӯча айвоне дидам, ки сар ба кайвон кашида, аз он ҷо даргузаштам (2-1089).

Байт:

Риштаи ҷон тоб зад, оташи дил

сар кашид,

Шамъсифат сухтам, мурдам аз

ин сӯхтан (2-997).

Эй Чамандар, зебоии раъное, **болобаланде**, **абрукаманде** лабҳо чу қанде, pistaдахоне, мӯрмиёне, роҳати ҷоне, туро талаб мекунам (2-1036). Ва чандин ҳазор **лабташна** ва **чигарсӯхтаи** майдони католро аз дарёи бори панҷ шох каф маъҷуздари худ оби зулол расонид (2-1326). Ва гуфт, эй хочазода, ман марди дехқони **хокшӯрониам**, зироате мекунам (2-1218). Ва селоби ҳасрат ва андӯҳ аз дида баркушодам ва **сарбараҳна** карда рӯйи ниёз пеши вай бар замин ниҳодам (2-975).

Шумораву исм

Исмҳои мураккаби тобеъ, ки аз шумора ва исм ташкил ёфтаанд, ҷузъи дуомашон **исм** асосӣ буда, ҷузъи яқум **шумора** ҷузъи тобеъ аст. Қолаби аз **шумораю исм** таркиб ёфтани исмҳои мураккаб низ назарияи “факки изофии билқалб”-ро рад карда, аз ибораҳои ғайриизофӣ ба амал омадани ин калимаҳоро

собит менамояд, чунин шумораи миқдорӣ ба исм бо изофат тобеъ намешавад ва табиист, ки дар калимасозии факки изофат қолаби **исму шумораи** миқдорӣ дида намешавад. (Ш.Рустамов. Исм. – Душанбе, Дониш, 1981, сах. 156).

Дар тадқику таҳлили исм олимони тоҷик хизмати босазое кардаанд ва истодаанд. Ҷиҳати таҳлили қорҳои илмӣ онҳо ва нишон додани асосҳои илмӣ ҳодисаҳои грамматикӣ зарурати тадқиқи алоҳидаи исм ва аҳамияти онро боз ҳам равшантар нишон медиҳад.

Азбаски ҳиссаҳои номии нутқ дар забони тоҷикӣ хусусияти оморӣ дорад, маъноҳои зиёди грамматикӣ на танҳо бо ёрии воситаҳои морфологӣ, балки бо роҳҳои гуногун, алалхусус, бо ёрии воситаҳои синтаксисӣ ифода мешавад.

Хулоса, калимасозии исмҳои мураккаби тобеъ бо роҳи пасвандҳо ва пешвандҳо воситаи асосии бойшавии таркиби луғавии забони тоҷикӣ мебошад. Усул ва қолабҳои калимасозӣ мунтазам вобаста ба пешрафти ҷомеаи забон такмил ва инкишоф меёбанд. Аз ин рӯ, дар забони насри классикии “Бадоеъ-ул-вақоеъ”-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ пасвандҳои зиёди исмсоз ба чашм мерасанд, ки тобишҳои зиёди маъноии луғавӣ сохтааст ва сермаъноӣ пурмазмун гардонида, ба онҳо тобишҳои гуногуни услубӣ медиҳанд.

АДАБИЁТ

1. Абдурахимов С. Ибораҳои исмии забони адабии ҳозираи тоҷик, Душанбе, 1973.
2. Айнӣ С. Масъалаҳои забони тоҷикӣ. Куллиёт, ҷ. 11, китоби дуюм. Душанбе, 1964.
3. Айнӣ С. Восифӣ ва хулосаи “Бадоеъ-ул-вақоеъ”, Душанбе, 1956.
4. Арзуманов С.Д., Бузургзода Л., Каримов Х., Грамматикаи забони тоҷикӣ. Сталинобод, 1940.
5. Аҳмадов У. Аффиксҳои муштараквазифа ва мавқеи онҳо дар таълими забони модарӣ, (мактаби советӣ), 1960, № 9.
6. Бузургзода Л., Ниёзмухаммадов Б. Грамматикаи забони тоҷикӣ, қ.1. Сталинобод, 1941.
7. Болдерев-Восифӣ ва хулосаи “Бадоеъ-ул-вақоеъ”, Москва, 1961.
8. Грамматикаи забони тоҷикӣ, қ. 1, Фонетика ва морфология. Китоби дарсӣ, барои мактабҳои олий. Сталинобод, 1956.